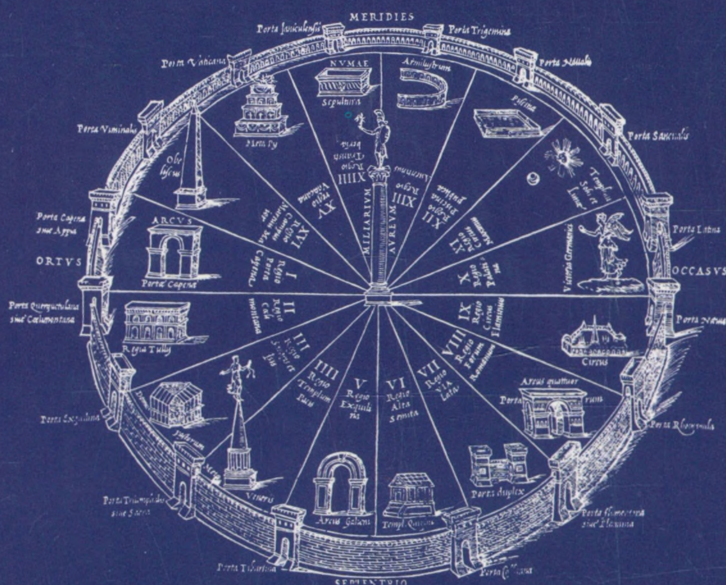

Leonardo Benevolo

EUROPOS MIESTO ISTORIJA

ALK baltos lankos

EUROPOS KŪRIMAS

EUROPOS KŪRIMAS

Leonardo Benevolo

EUROPOS MIESTO ISTORIJA

baltos lankos

Knygos leidimą parėmė Atviros Lietuvos fondas

Originalus leidimas:
Leonardo Benevolo, *La città nella storia d'Europa*
Roma–Bari: Laterza, 1993

Versta remiantis angliškuoju ir vokiškuoju knygos leidimais:
The European City, Blackwell, 1993
Die Stadt in der europäischen Geschichte, Verlag C.H. Beck, 1993

Vertė Aušra Čižikienė
Redagavo Loreta Urtė Urbaitė
Apipavidalino Eugenijus Karpavičius

Rinko ir maketavo BALTOS LANKOS
Printed in Lithuania

ISBN 9986-813-08-5
ISSN 1392-1673

Europos kūrimas

Kuriama Europa. Šis darbas kupinas didelių vilčių. Tačiau tos viltys išsipildys tik tuomet, jeigu jos remsis istorija. Europa be istorijos būtų be pradžios ir be ateities. Nes šiandiena kyla iš vakardienos, o rytojus gimsta iš praeities. Tačiau praeitis neturi kaustyti dabarties, tik suteikti jai galių visa tai išsaugant įgauti kitokį, pažangesnį pavidalą. Mūsų Europa, plytinti tarp Atlanto vandenyno, Azijos ir Afrikos, jau nuo senų senovės yra tokia, kokią ją suformavo geografija, sumodeliavo istorija dar nuo tų laikų, kai graikai pavadino ją tuo vardu, kuris lig šiol išliko. Europos ateitis turėtų būti grindžiama tuo paveldu, kuris kaip tik todėl, kad Europa buvo vieninga ir įvairialypė, padėjo jai nuo antikos, dar nuo priešistorinių laikų atskleisti šitokius kultūros vertybių lobius, išlikti jai be galo gyvybingai.

Penkių įvairiakalbių ir skirtingų tautybių leidėjų iniciatyva leidžiamoje serijoje „Europos kūrimas" norima nušviesti Europos formavimąsi bei nė kiek ne menkesnes jos sėkmės galimybes, nenuslepiant ir paveldėtų sunkumų. Kad šiam vienybės siekiančiam žemynui pirmiausia būtina įveikti tokią dažną vidinę nesantaiką, daugybę konfliktų, tiek daug atskirybių ir prieštarų, – šioje serijoje nebus nutylėta, nes leisdamiesi į Europos kūrimo žygį privalome pažinti visą praeitį ir suvokti ateities perspektyvą. Tuo paaiškinamas ir „aktyvusis" mūsų serijos pavadinimas. Mums atrodo, jog dar ne laikas rašyti universalią Europos istoriją. Šią temą ketiname atskleisti ne viename geriausių šiuolaikinių istorikų esė, – beje, mums nesvarbu, ar jie europiečiai, ar ne, ar jie jau

pagarsėję, ar dar tebėra mažai kam žinomi autoriai. Jie aptars esmines Europos istorijos temas – iš mokslo, politikos, visuomenės, religijos, kultūros sričių. Savo darbe jie remsis turtinga Herodoto sukurta istoriografijos tradicija ir sykiu susiformavusiomis Europoje, iš pagrindų atnaujintomis XX amžiaus, ypač paskutinių dešimtmečių, istorijos mokslo koncepcijomis. Jie stengėsi rašyti taip, kad šie esė būtų visiems suprantami.

Mes dedame visas pastangas, kad padėtume visiems, dalyvaujantiems kuriant ir tobulinant Europą, taip pat ir visiems kitiems, tuo besidomintiems, atsakyti į esminius klausimus: „Kas mes? Iš kur ateiname? Kur einame?"

Jacques Le Goff

Įvadas

Europos miestai iškilo kartu su pačia Europa ir tam tikra prasme sukūrė šį regioną. Jie buvo ryškiausias besiformuojančios Europos bruožas. Jie kūrė Europos civilizaciją ir tada, kai ši žemyno dalis tapo galingiausia pasaulyje, o jų įtaka, ir teigiama, ir neigiama, iki šiol jaučiama viso pasaulio miestuose.

Europos miesto istorija ir pačios Europos istorija didžia dalimi yra ta pati, neatsiejama ir gerai įamžinta. Tokios plačios temos neįmanoma aprėpti vienoje šios serijos, nagrinėjančios konkrečias Europos kultūrinio paveldo sritis ir aspektus, knygoje. Bet kiekvienoje knygoje savaime suprantamu dalyku laikomas miesto, vietos, kurioje klostosi ir susikerta visi istorijos procesai, egzistavimas. Taigi vieną knygą galima skirti fizinei miesto formai. Jos nesunaikino laikas ir šiandien ji yra unikalus dabarties bei praeities bendravimo būdas, padedantis nutiesti tiltą ir iš dabarties į ateitį.

Ši savybė, kylanti iš pačios miesto prigimties, deja, varžo miesto dinamiško atsinaujinimo galią. Nuo trečiojo tūkstantmečio prieš Kristų miesto tipo gyvenvietės, kurių erdvė buvo ribota, skatino pokyčius ir teikė žmonių gyvenimui veržlumą, atskiriantį istoriją nuo priešistorės. Ir kartu čia išliko istoriškai susiformavusi aplinka, kuri buvo išsaugota kitoms epochoms ir gana smarkiai susiejanti kiekvienos kartos gyvenseną su jos pirmtakų sprendimais. Miestas yra ir variklis, padedantis riedėti dideliu greičiu pirmyn, ir inkaras, išsaugantis ryšius su praeitimi. Jame susipina įvairios epochos. Miestas – tai tiltas tarp įvykių, susiejantis ateitį su praeitimi.

Visa tai tinka ir nūdienos pasauliui. Pagerėjus susisiekimui, fizinės žmogaus veiklos koncentracijos poveikis nebėra toks reikšmingas, kartu ir gyvenimas mieste, o ne kaime. Tačiau mūsų gyvenamosios fizinės aplinkos poveikis mūsų gyvensenai lieka toks pat ir dar stiprėja, nepaisant didesnės judėjimo laisvės ir daugiau laisvalaikio.

Europos miestas yra neatskiriama šios aplinkos dalis. Išsaugoti šį materialų paveldą būtina, antraip bus prarasta sąsaja su vertybėmis, kurių negalima perimti jokiais kitais būdais, – tai mūsų gyvenamosios vietos savitumas; pastovumas, atskleidžiantis permainingų kiekvienos kartos išgyvenimų tėkmę ir suteikiantis jiems prasmę; „centro", kintančio lėčiau negu periferija, stabilumas; tai vieta, kurioje galima sukaupti visus bendrus prisiminimus, per sunkius išsaugoti paskiram individui. Jau devynioliktojo amžiaus viduryje Baudelaire'as įamžino šių laikų dramatizmą bei sudėtingumą:

Le vieux Paris n'est plus (la forme d'une ville
Change plus vite, hélas! que le coeur d'un mortel);

Paris change! mais rien dans la mélancolie
N'a bougé! palais neufs, échafaudages, blocs,
Vieux fauborgs, tout pour moi devient allégorie,
Et mes chers souvenirs sont plus lourds que des rocs.

Senojo Paryžiaus nebėra (miestas, deja, keičiasi /
greičiau negu mirtingojo širdis) //

Paryžius keičiasi! Bet melancholija /
išlieka! Nauji rūmai, pastatai, kvartalai /
senieji priemiesčiai – viskas alegoriška /
Ir man brangūs prisiminimai tvirtesni nei uolos // [1]

Šio eilėraščio veikėjai – ištrūkusi iš narvo gulbė, Piro pagrobta Andromachė, *négresse amaigrie*, beieškanti aukštųjų tolimosios Afrikos palmių Paryžiaus rūke, – mums primena ne tik savo ištakas praradusius užklydėlius, gyvenančius mū-

sų miestuose, bet ir visų mūsų susvetimėjimą bei sutrikimą, suirus fizinei aplinkai, kurioje užaugome.

Gyvybinis poreikis sumažinti šį susvetimėjimą yra svarbesnis už visus kitus „kultūrinius" interesus ir šiandien skatina pasiryžimą išsaugoti tiksliai tas pačias akmenines urbanistines formas, sukurtas tolimoje praeityje. Būtent šioje trapioje aplinkoje, jautrioje kenksmingam šiuolaikinės technologijos poveikiui, tačiau ir išsaugotoje šios technologijos, išlieka pusiausvyra tarp individualios ir kolektyvinės atminties.

Kartu šiųdieniai mūsų sprendimai, susiję su šiuolaikinėmis miestų struktūrinėmis problemomis, bus reikšmingi dar daugelį metų, netgi tuomet, kai mąstysena ir gyvensena bus jau kita. Vis smarkiau ir dažniau keisdami miesto formas, darome vis didesnę įtaką būsimųjų kartų gyvenimui, nesugebėdami tiksliai numatyti ir suvaldyti ilgalaikių savo veiksmų padarinių. Buvome tikri, jog, pasitelkę šiuolaikinę technologiją, kada panorėję sugebėsime atnaujinti savo gyvenamąją aplinką. Tačiau dabar imame suvokti, kad dėl įvairių interesų ir nuo mūsų valios nepriklausančių įvykių gyvenamosios aplinkos pokyčiai yra apskritai nebeatitaisomi. Visa tai tik didina nūdienos epochos atsakomybę ir verčia nuodugniai apmąstyti šį Europos istorijos aspektą. Šiai temai būtinų šaltinių apstu. Urbanistinio organizmo istorija iš esmės yra atskirų atvejų istorija, kuriuos pirmiausia reikėtų išnagrinėti po vieną. Iš tiesų visi Europos miestai, ir dideli, ir maži, taip ir buvo tyrinėti, neretai pačių jų piliečių. Jausmas, kad esi konkretaus miesto pilietis, skatino literatūriškai ir moksliškai atkurti esminius miestą formavusius įvykius.

Miesto fizinė forma kito veikiama įvairių geografinių ir istorinių veiksnių. Ši kaita įvairesnė už ekonominius, socialinius ir kultūrinius įvykius, kuriuos lengviau priskirti konkrečioms konceptualioms kategorijoms. Šiuos klausimus nagrinėjančių šaltinių yra labai daug ir sunku juos visus apžvelgti. Juos galima surinkti į kompiuterį, tačiau jie

tokie sudėtingi, kad vieno žmogaus protas nepajėgus jų aprėpti.

Veikalų, sintetiškai tyrinėjančių šiuos šaltinius, nėra daug; daugiausia juose kalbama apie viduramžių Europos miestų formavimąsi. 1925 metais išleista Henri Pirenne'o šališka ir prieštaringa knyga *Medieval Cities* (*Viduramžių miestai*)[2] sukėlė daug ginčų, kuriuos ne kartą bandė spręsti vėlesnės kartos. Dar mažiau tyrinėta „modernioji era", kai Europos miestai smarkiai keitėsi, o Europos modelis buvo perkeltas į kitas pasaulio dalis.

Vėlesnysis, novatoriškas pramonės revoliucijos etapas visų pirma buvo aptariamas funkciniu aspektu ir žvelgiant iš visuotinės perspektyvos, o tai beveik visada trukdė suvokti proto kategorijų formavimosi istoriškumą. Visame pasaulyje Europos miestas dažnai nekritiškai tapatinamas su šių laikų miestu, todėl nenagrinėjamas jo santykis su kitomis urbanistinėmis sistemomis ir jo hibridų Europoje bei kituose kontinentuose klausimas.

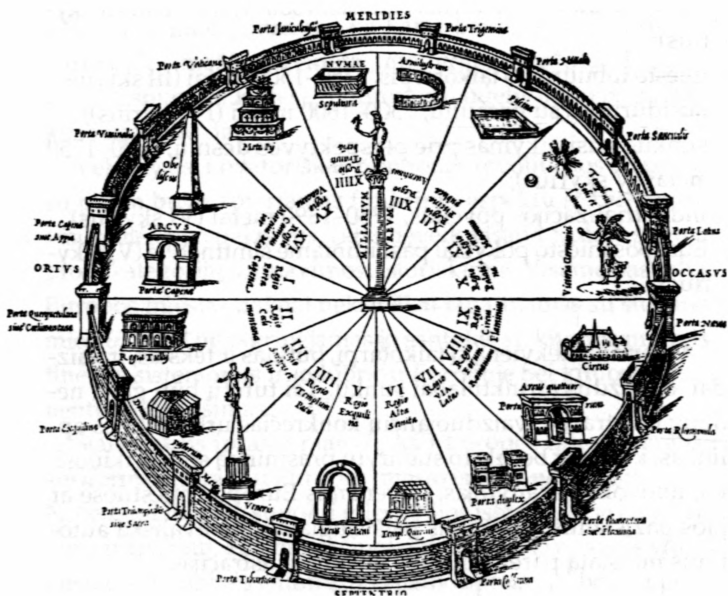
Šiais laikais įprasta manyti, kad Europos miestas yra jau susiformavęs, tačiau Europos miesto istorija nėra pasibaigusi. Norėdami iki galo suvokti tolesnę šios istorijos kryptį, privalome pripažinti, kad mūsų šiuolaikinio miesto modelis yra tik vienas iš daugybės galimų, ir iš naujo apmąstyti bendruosius ir konkrečius Europos miestų aspektus.

Norint nors bendrais bruožais nusakyti tokių skirtingų urbanistinių sistemų visumą, prireiktų kur kas didesnės knygos nei šioji. Šios serijos tikslas – pateikti modernią kai kurių konkrečių Europos kultūrinio paveldo aspektų sampratą, išsamiau analizuojant tik tada, kai to reikia konkretumui. Tačiau tokios nuostatos paradoksas, kad įvairovė yra vienas iš konkretumo ypatumų. Taigi belieka pasirinkti pavyzdžių ir sugrupuoti juos į kelis svarbius istorinius periodus, nors jie ir neatspindi visos šio žemyno istorijos. Mus dominanti Europa – tai ne geografinis regionas, bet istoriškai apibrėžta tikrovė. Todėl reikia apžvelgti ne tik tuos miestus, kurie yra tam

tikros teritorijos ribose, bet ir tuos, kurie iškilo formuojantis Europos savitumui ir veikė tolesnę jo raidą. Šiuo požiūriu mus domina šie laikotarpiai:

- miesto atsiradimas iš antikos pasaulio dešimto amžiaus pabaigoje (I skyrius);
- viduramžių miesto formavimasis, 1050–1350 metai (II skyrius);
- miesto tobulinimo laikotarpis, 1350–1500 metai (III skyrius);
- susidūrimas su pasauliu, 1500–1600 metai (IV skyrius);
- sunkus prisitaikymas prie perspektyvos dėsnių, 1600–1750 metai (V skyrius);
- industrializacijos poveikis, 1750–1890 metai (VI skyrius);
- Europos miesto pokyčiai paskutiniame šimtmetyje (VII skyrius).

Aptariant kiekvieną šį laikotarpį, būtinas ir tekstas, ir vaizdai, o vaizdus atrinkti labai sunku. Tai turėtų būti gana nedaug iliustracijų, vaizduojančių konkrečias urbanistines aplinkas, kurios ir be teksto sudarytų prasmingą seką. Tikiuosi, jog nuovokus skaitytojas, gyvenantis Europos miestuose ar juos pažįstantis, patikslins neišvengiamai savavališką autoriaus nuostatą parenkant šios knygos iliustracijas.

1. Augusto laikų Romos schema (1527 metų graviūra).

1.
Atsiradimas iš antikos pasaulio

Miesto idėja antikinėje kultūroje

Europa atsirado žlugus antikos pasauliui. Šiam pasauliui ji turi būti dėkinga už savo materialinius ir dvasinius pamatus; ir iki šiol jis tebėra jos masteliu.

Antikinis miestas lemdavo imperijos administracinę ir teritorinę struktūrą. Būtent urbanistinės sistemos krizė buvo viena iš pagrindinių antikos pasaulio žlugimo priežasčių. Nuo tų laikų literatūroje ir kolektyvinėje vaizduotėje miestas ilgai buvo tapatinamas su civilizacija, todėl žodžių vediniai, kilę iš graikų *polis* ir lotynų *urbs* bei *civitas*, kelia mums įvairialypių ir ne visuomet tikslių asociacijų. Imperinės valstybės žlugimas glaudžiai siejasi su Romos miesto, davusio jai vardą, nuopuoliu, o visuomenės struktūrų irimo fizine išraiška tampa paties miesto nykimas. Maždaug 387 metais lankydamasis Šiaurės Italijoje, šv. Ambrozijus rašė apie *„semidirutarum urbium cadavera"* (pusiau sugriautų miestų lavonus).[1] Po 410 metų Romos nusiaubimo šv. Augustinas iškėlė transcendentinio pasaulio miesto idėją ir apibūdino krikščionišką religinę tvarką kaip Dievo Miestą, palygindamas jį su žmonių miestu, kuris griūna nuo jų nuodėmių svorio.[2]

Būtų pravartu trumpai prisiminti kultūrinius ir institucinius miesto aspektus, kuriuos apėmė jo samprata antikinio laikotarpio pabaigoje. Miestai atsirado trečiame ir antrame tūkstantmetyje prieš Kristų Mesopotamijoje ir Nilo, Indo bei Geltonosios upės slėniuose. Iš pradžių tai buvo centrai, tvarkantys derlingesnių sričių žemdirbystės produkcijos perteklius kaupimą ir mainus. Ši esminė naujovė, žyminti mitinio

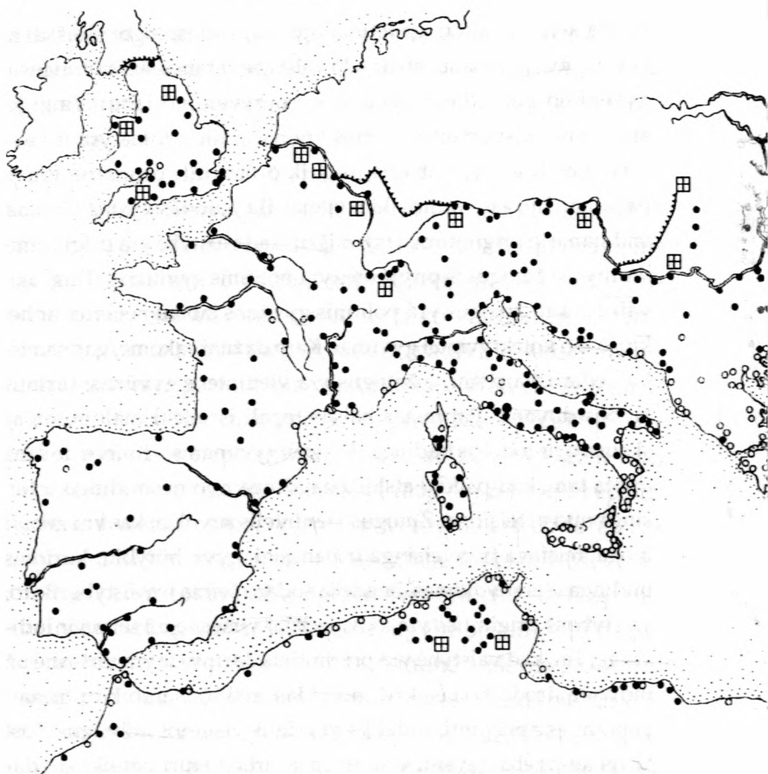
ir istorinio laiko atsiskyrimą, yra aiškiai įamžinta ankstyvuosiuose rašytiniuose tekstuose. „Kai tik žemėje atsirado dieviškoji karalystė, ji suklestėjo Erido mieste"[3], – tokiais žodžiais prasideda seniausias šumerų karališkasis sąvadas, parašytas trečio tūkstantmečio pr. Kr. pabaigoje. Čia miestas, o ten kaimas – ši priešpriešа ilgai veikė ne tik fizinę aplinką, bet ir sąmonę bei socialinę struktūrą. Miestas yra uždara erdvė arba uždarų erdvių aibė, kurioje subrendo menas valdyti vidutinius ir trumpus atstumus, nuo to laiko vadinamas „architektūra". O ankstesnis menas, siekęs įvaldyti ir keisti neapibrėžtas erdves, ilgainiui buvo pamirštas. Vien tik žmogaus sukurtos piramidės, stūksančios Egipto ir Mesopotamijos žemėse ir matomos nepaliestame kraštovaizdyje iš labai toli, dar primena pereinamąjį laikotarpį tarp šių dviejų krypčių. Mieste kiekvienas namas, rūmai ir šventykla yra uždara erdvė, kurios reikšmė tuo didesnė, kuo labiau jos atskirtos. Prisiminkime kad ir tokią pačią Egipto šventyklos ir antkapinio statinio struktūrą, kuriai būdinga daugybė apsauginių patalpų, saugojusių nuo priešiško ir bauginančio išorės pasaulio.

Graikų civilizacija iš naujo sukūrė miestą kaip baigtą kolektyvinę erdvę, vertą gyventi žmogui. Šiai erdvei reikėjo ir darnaus išorinio santykio su kaimu, ir apskaičiuotų bei kontroliuojamų vidinių mastelių. Šią teorinę idėją nusakė Aristotelis gerai žinomame kūrinyje:

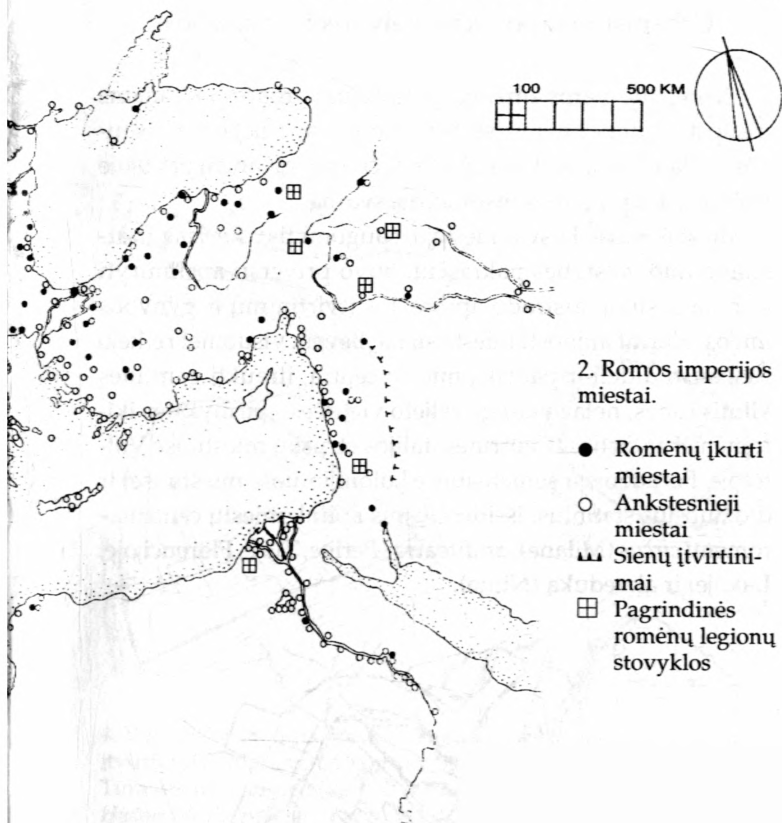
Jeigu visos bendruomenės siekia gėrio, valstybė ar politinė bendruomenė, kuri yra aukščiausia už visas ir aprėpia visas likusiąsias, siekia gėrio labiau negu bet kuri kita, ir siekia aukščiausio gėrio... Visų pirma būtina vyro ir moters, kurie vienas be kito negali egzistuoti, sąjunga, kad giminė galėtų tęstis... ir prigimtinio valdovo ir pavaldinio sąjunga, kad jie abu išliktų... Pirmasis dalykas, atsirandantis iš šių dviejų santykių, – tai šeima... Tačiau kai susijungia keletas šeimų ir ši sąjunga ima siekti kažko daugiau nei kasdienių poreikių tenkinimo, iš pradžių susiformuoja visuomenė, vadinama kaimu... Kai į vieną užbaigtą bendruomenę susi-

> jungia keletas kaimų, ganėtinai didelių, kad įstengtų visiškai ar beveik save aprūpinti, atsiranda valstybė; ji randasi iš būtiniausių gyvenimo poreikių ir gyvuoja gero gyvenimo labui. Taigi jei ankstesnės visuomenės formos yra natūralios, tokia yra ir valstybė, nes ji yra jų pabaiga, o daikto natūrali prigimtis yra jo pabaiga. Tai, kuo tampa kiekvienas iki galo išsivystęs daiktas, vadiname jo prigimtimi... Iš to aišku, kad valstybė yra prigimtinis darinys, o žmogus iš prigimties yra politinis gyvūnas... Taigi akivaizdu, kad žmogus yra politinis gyvūnas labiau nei bitės ar bet kurie kiti kolektyviniai gyvūnai. Kaip dažnai sakome, gamta nieko nedaro šiaip sau, o žmogus yra vienintelis gyvūnas, turintis kalbos dovaną. Paprastas balsas tegali išreikšti malonumą ar skausmą, ir todėl jis būdingas kitiems gyvūnams... Kalbos dovana duota tam, kad padėtų atskirti naudinga nuo nenaudingo ir teisinga nuo neteisingo. Žmogus vienintelis suvokia, kas yra gera ir bloga, teisinga ir neteisinga ir panašiai; gyvų būtybių, kurioms būdingas šis suvokimas, bendrija sudaro šeimą ir valstybę. Be to, valstybė iš prigimties yra akivaizdžiai viršesnė už šeimą ir individą... Tai, kad valstybė yra prigimtinis darinys ir yra viršesnė už individą, įrodo faktas, kad individas, atskirtas nuo kitų, negali pats savęs aprūpinti; todėl jis yra dalis visumos atžvilgiu. Tas, kuris nesugeba gyventi visuomenėje arba neturi poreikio to daryti, nes gali pats save aprūpinti, yra arba žvėris, arba Dievas.[4]

Kaip jau ne sykį minėta, graikų miestas buvo „atviras miestas"; teisiškai jam priklausė kaimo gyventojai, kurie, prireikus rasdavo prieglobstį tarp jo sienų. Tai buvo vientisa sistema, sudaryta iš dalių, kurių paskirtis ir svarba skyrėsi, tačiau vaizdinė ir išmatavimų skalė buvo panaši. Vyravo ne privatūs, o visuomeniniai pastatai ir erdvės, suteikusios urbanistinei aplinkai tą tobulumą ir rafinuotumą, kurį teigė Aristotelio apibrėžimas. Šventyklas ir monumentalius pastatus supantys portikai su kolonomis užbaigė tolygų perėjimą nuo vidinės prie išorinės ir viešosios erdvės. Architektūra teikė visai žmogaus aplinkai bendrą formą ir didingumą.

Šios idėjos ir erdvinio modelio visuotinį vertingumą patvirtina tai, kad jis išliko netgi tose valstybėse, kurių gyventojų skaičius gerokai viršijo Aristotelio *myrioi*, arba dešimt tūkstančių, – aukščiausią ribą, kad galėtų veikti demokratinis susirinkimas. Romos imperija buvo tarsi teisinė *urbs* tąsa ir veikė kaip „urbanistinių ląstelių, vienijamų provincijos administracijos griaučių, bet turinčių visišką autonomiją vidaus reikaluose, konfederacija."[5] Imperija jungė daugybę Viduržemio jūros miestų–valstybių ir įkūrė naujas ten, kur jų iki tol nebuvo. Viduržemio jūros pakrantėse ji įkūrė ištisinį tinklą iš

2. Romos imperijos miestai.

kelių tūkstančių miestų – didelių ir mažų, su sienomis ir be jų – ir dažnai jie prisiderindavo prie bendro geometrinio plano, rikiuojančio įvairius visuomeninės ir privačios architektūros elementus. Nekintančioje ir taikioje Romos imperijos aplinkoje šis racionalus miestų planas buvo pritaikytas ir atokiausiems rajonams; pagal jį sutvarkytos kaimo vietovės, taikant taisyklingas dirbamos žemės sklypų, kelių, tiltų, akvedukų, sienų, kanalų ir uostų formas. Tai buvo vieningos civilizacijos, nusidriekusios didžiulėje geografinėje srityje, funkcinis pagrindas.

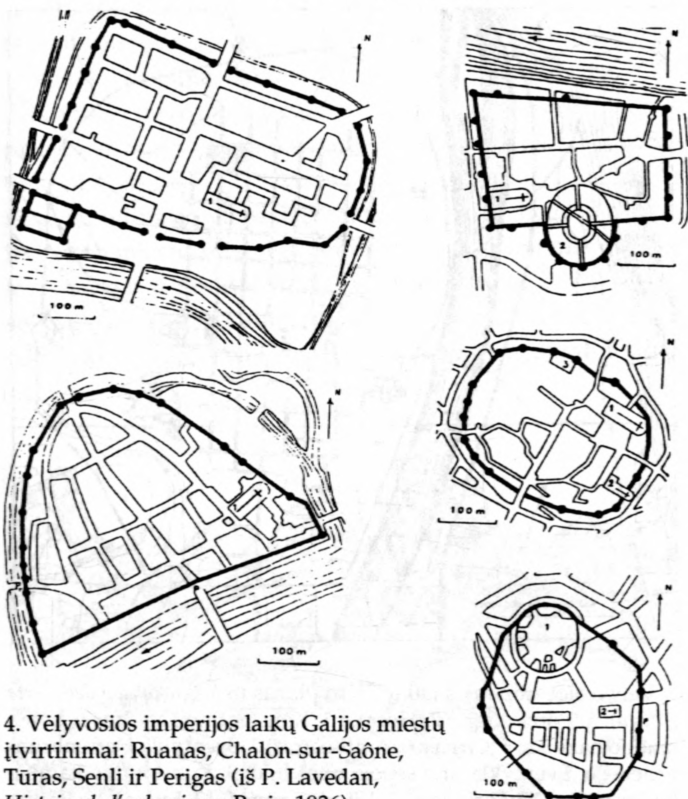
Urbanistiniai pokyčiai vėlyvojoje imperijoje

Trečiame mūsų eros amžiuje, prasidėjus barbarų puolimams ir silpstant imperinei valstybei, miestai tapo nebe tokie saugūs, tačiau didėjo jų, kaip įtvirtintų centrų, ginančių pavojuje atsidūrusias pilietines institucijas, svarba.

Miestai, kurie laisvai klestėjo, saugomi pax *Romana* ir atstumo nuo valstybės pakraščių, buvo priversti apsimūryti sienomis; šitaip atsirado apibrėžtos įtvirtinimų ir gynybos linijos. Norint apjuosti miestą siena, beveik visuomet reikėjo suspausti didelį ir padriką miesto centrą, įtraukti gamtines kliūtis (upes, netaisyklingo reljefo vietoves), pirmykštes ikiromėniškas sienas (Centrinės Italijos etruskų miestuose Volteroje, Perudžoje ir seniausiuose kolonijiniuose miestuose) ir didžiuosius statinius, išsidėsčiusius aplink miestų centrus – romėnų *circus* (Milane), amfiteatrą (Perige, Tūre, Florencijoje, Lukoje) ir akveduką (Nime).

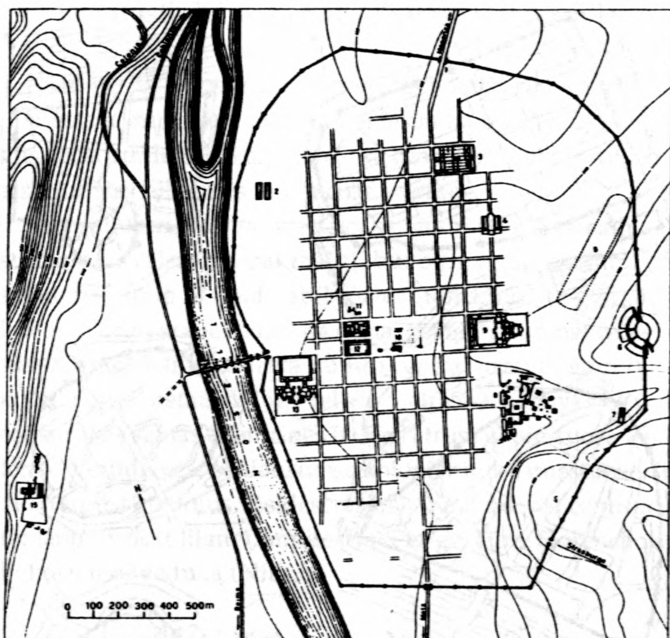

3. Vėlyvosios imperijos laikų Roma (iš *Enciclopedia dell' Arte Antica*).

4. Vėlyvosios imperijos laikų Galijos miestų įtvirtinimai: Ruanas, Chalon-sur-Saône, Tūras, Senli ir Perigas (iš P. Lavedan, *Histoire de l'urbanisme*, Paris, 1926).

Pačioje Romoje imperatoriaus Aureliano siena buvo pastatyta 274 mūsų eros metais ir juosė 1350 hektarų plotą, – tik menką dalelytę didžiulės apgyventos vietovės, plytinčios lygumoje iš abiejų Tibro pusių. Ji supo Pretorionų tvirtovę (Castra Praetoria), Tvirtovės amfiteatrą ir kelias akveduko atkarpas. Galijoje įtvirtinti miestai dažnai sudarydavo tik menką ankstesniųjų atvirų miestų dalį: Bordo – ketvirtadalį, Nime – septintadalį, Otene – dvidešimtadalį. Regioninės tetrarchų sostinės – Treviras (Tryras), Mediolanas (Milanas), Sirmijus (Sirmionė) ir Nikomedija (Izmitas) – buvo pasirinktos

5. Vėlyvosios imperijos laikų Tryro planas (iš *Enciclopedia dell' Arte Antica*): 1. Porta Nigra; 2. Horrea; 3. Konstantino katedra; 4. Konstantino bazilika; 5. Cirkas; 6. Amfiteatras; 7. Šventykla Herrenbrünnchene; 8. Šventykla prie senojo upokšnio; 9. Konstantino karališkosios pirtys; 10. Forumas; 11. Vitorino rūmai; 12. Rūmai; 13. Barbarų pirtys; 14. Romėnų tiltai; 15. Marso šventykla.

dėl savo strateginės padėties, stovėjo netoli pasienio upių – Reino, Dunojaus ar netoli karinių veiksmų sričių. Šiuose miestuose buvo įrengti atitinkantys jų paskirtį įtvirtinimai; nors kartais, sumažėjus jų svarbai, kaip kad Tryre, jie tapdavo nereikalingi. Kai kurių svarbiausių šio laikotarpio įtvirtintų miestų – Dižono, Buržo, Puatjė, Mainco – paskirtis liko nepakitusi iki pat vėlyvųjų viduramžių.

326 metais naująja imperijos sostine buvo išrinktas Konstantinopolis dėl jo puikių gynybinių sąlygų, nulemtų

geografinės padėties. Konstantinas (330 metais) ir Teodosijus (414 metais) pastatė didžiules gynybines sienas, apjuosusias 1400 hektarų plotą, maždaug tokio dydžio kaip Roma. Vanduo atitekėdavo požeminiais akvedukais, nepasiekiamais priešui, ir buvo kaupiamas didžiulėse cisternose. Konstantinopolis, išsiskyręs ir savo palankia geografine padėtimi, ir išties įspūdingu techninių sumanymų mastu, ilgą laiką buvo įtvirtinto miesto modelis: neprieinamas, apimantis didžiulę sausumos ir jūros teritoriją, turintis gamtinį uostą – Aukso Ragą, kurį buvo galima užtverti, permetant grandinę per Bosforo sąsiaurį. Per visus viduramžius Konstantinopolis

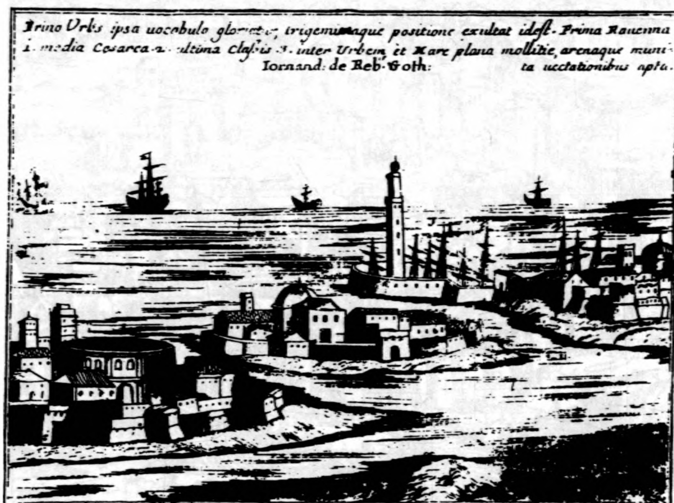

6. Štai taip XV amžiuje europiečiai įsivaizdavo Konstantinopolį (iš Schedel, *Cronaca*, Nuremberg, 1493).

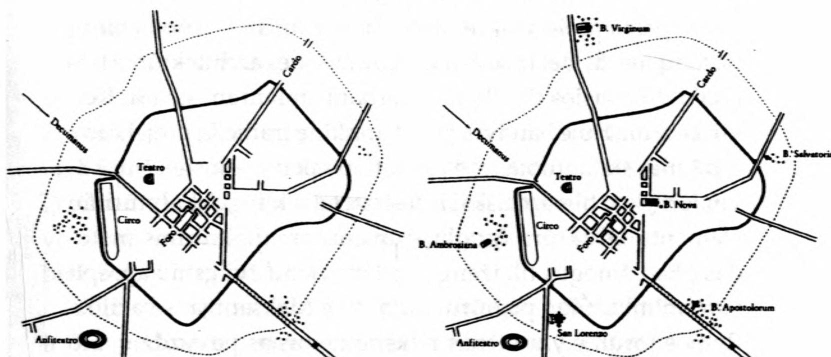
gyvavo Rytų ir Vakarų kolektyvinėje vaizduotėje kaip cezarių sostinė ir pačių įmantriausių meno dirbinių bei amatų centras visame Viduržemio jūros baseine. Čia buvo kruopščiausiai saugomi didžiausi graikų ir romėnų pasaulio lobiai – Fidijo skulptūros, Zeuksido ir Parasijaus tapybos darbai, Delfų trikojis.

Po Teodosijaus mirties padalijus imperiją, Vakarų imperijos sostinė persikėlė į Raveną. Šį miestą iš visų pusių supo pelkės, tačiau su jūra ir imperija jį jungė uostas, Augusto laikais iškastas Klasės (Classe) rajone. Pradinis romėniškas *oppidum* penktame amžiuje buvo padidintas ir papuoštas pasaulietiniais ir religiniais paminklais, kuriuos Vakarai laikė rūmų architektūros pavyzdžiu.

Nuo ketvirto amžiaus krikščionybės simboliai ir kulto pastatai tapo urbanistinio organizmo ypatumu ir ėmė jį keisti. Daugumoje krikščioniškų bažnyčių buvo laidojami šventieji, o netoliese jų įkuriamos kapinės, kurios pagal romėnų įstaty-

7. Ravena (1), Cezarėja (2) ir Klasė (3). Rekonstruota graviūra (iš Vincenzo Coronelli, *Ravenna ricercata antico-moderna*, 1706).

8. Milanas. Miesto planas 300 ir 400 mūsų eros metais (iš R. Krautheimer, *Three Christian Capitals. Topography and Politics*, London, 1983).

mus turėjo būti už miesto sienų. Romoje dauguma Konstantino bazilikų – Šv. Petro, Šv. Pauliaus, Šv. Lauryno, Šv. Agnietės, Šv. Martyno ir Petro bei Šv. Sebastijono – yra už Aureliano sienos, o kitos dvi – Laterano Šv. Jono ir Jeruzalės Šv. Kryžiaus – yra šiapus prie pat sienos. Kryžius, kurį sudaro Šv. Petro, Šv. Pauliaus, Šv. Jono ir Švč. Marijos Didžioji bažnyčios, baigė formuotis maždaug 365 metais; visos šios bažnyčios yra už teisinių Servijaus sienos ribų, o kryžiaus centras – Koliziejus, amžinasis miesto simbolis. Šis išsidėstymas tapo vienu svarbiausių Romos urbanistinės struktūros elementų ir lėmė vėliau įsivyravusį policentrinį popiežiaus miesto pobūdį.

Milane šv.Ambrozijus sukūrė ne tik Šv. Teklės katedrą miesto centre, bet ir kelias bazilikas už jo sienų: pavadintąją jo vardu (kurios vietoje vėliau iškilo garsioji romaniško stiliaus bažnyčia), Šv. Simpliciano, Šv. Nazaro ir Šv. Lauryno. „Keturi kryžiai“ už Bolonijos sienų galėjo būti pastatyti laikantis jo nurodymų. Didžiosios Konstantinopolio imperijos laikų bažnyčios – Šv. Irenos, Šv. Sofijos, sujungtos su rūmais ties kyšulio viršūne, ir Šventųjų Apaštalų bažnyčia-mauzoliejus – yra miesto plėtros gairės. Jos išsiskyrė miesto aplinkoje dar iki rekonstrukcijos Justiniano valdymo laikotarpiu.

Šie pastatai liudija ne tik didingą romėnų visuomeninių pastatų mastą, bet ir atotrūkį nuo antikinės architektūros tradicijos, dariusios didelę įtaką urbanistiniam masteliui. Ketvirtame amžiuje bandyta pagal antikinę tradiciją projektuoti didžiules skliautuotas erdves, kitaip sakant, – susieti šių erdvių formą su hierarchiškai išdėstytų taisyklingų skulptūrinių elementų struktūra (graikų–romėnų architektūrinis metodas), kad žmogus tik įžengęs galėtų vienu žvilgsniu aprėpti visą aplinką. Šiuo požiūriu skliautinė Maksentijaus bazilika Romos forume yra vienas reikšmingiausias pavyzdžių. Šio laikotarpio bažnyčioms buvo pasirinktas ir kitas struktūrinis modelis – plokščiastogė bazilika. Šis modelis buvo pigesnis, ne toks patvarus ir statiškesnis; čia daugybė kolonų, antablementų ir arkų tapo antraeiliais elementais, nors ir labai svarbiais dekoratyviniu požiūriu, tačiau nesusietais su patalpų proporcijomis. Apie erdvės dydį negalėdavai spręsti iš karto; žmogus ją suvokdavo eidamas palei vienodų formų elementų eilę.

Tai gerai žinomi tradiciniai vaizdiniai elementai, sukuriantys prabangias vidaus aplinkas, aprašytas to meto tekstuose. Antai Elenos ir Konstantino Šv. Petro bažnyčiai dovanotame auksiniame kryžiuje įrašyta: „*fulgore coruscans aula*" (prabanga spindinti salė). Tačiau tai reiškė, kad antikos architektūrinis pasaulis pradėjo irti ir galiausiai žlugo, nes kiekvieną jo elementą galima buvo perkurti iš naujo. O iš šio mąstymo iškilo nauja architektūrinė visuma.

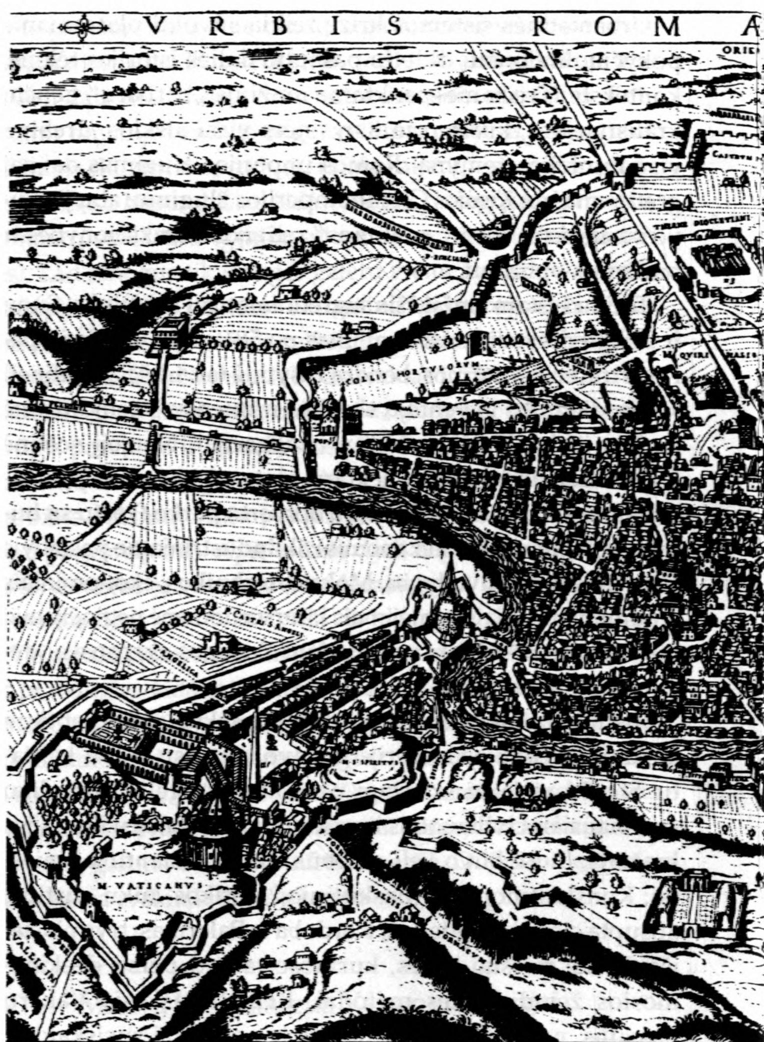
Miestų krizė žlugus Vakarų imperijai

Minėtas pertvarkymas Rytuose gyvavo dešimt šimtmečių, o Vakaruose jis ėmė irti po penktojo amžiaus, sužlugus imperinei valstybei. Vėlyvosios antikos urbanistinės aplinkos greitai tapo per didelės ir jų iki galo negalėjo išnaudoti čia gyvenantys žmonės.

Urbanistinės sistemos krizę reikia suvokti platesniame pokyčių, kreipusių didelės pasaulio dalies istorijos tėkmę, kontekste. Trečiame–penktame amžiuje „barbarų" genčių kraustymasis, kurio priežastys nėra visai aiškios, drebino visą Eurazijos žemyną. Romos imperijos žlugimas dažnai gretinamas su Kinijos Chanų imperijos žlugimu; abu jie buvo susiję su savos ir „svetimos" religijos – krikščionybės ir budizmo – plitimu.

Tačiau šeštam amžiui šis sugretinimas jau nebetinka. Sunų ir Tangų dinastijų susivienijimas po 581 metų, etinės imperinės tradicijos normos, bendra rašytinė (atvirkščiai žodinei) kalba, didžiulis gyventojų skaičius ir intensyvi žemdirbystė padėjo išlikti klasikinei kinų civilizacijai. Naujoji sostinė Dziankanas užėmė 7500 hektarų plotą, apjuostą stačiakampių sienų, ir dar 20 000 hektarų aptverto parko (kartu su buvusio Chanų miesto liekanomis); ikiindustriniame pasaulyje šiam mastui nebuvo lygių. Mokslo, technikos, ekonominiais ir administraciniais laimėjimais kinų visuomenė neginčijamai buvo pažangiausia iki prasidedant Europos ekspansijai devynioliktame amžiuje.

Justinianas negalėjo pasigirti tokia sėkme. Nuo septinto amžiaus Bizantijos imperija gyvavo kartu su arabų kalifatu. Šie du visiškai skirtingi pasauliai daugelį amžių liko svarbiausiais civilizuotais ir urbanizuotais Vakarų Eurazijos kraštais. Juose buvo keli svarbūs šimtatūkstantiniai miestai: Konstantinopolis (paskutinioji antikos laikų sostinė, apsupta sienų), Bagdadas, Kordoba ir Palermas, trys plačiai išsidriekę miestai-oazės, kuriuose taikyti persų drėkinamosios žemdirbystės metodai. Krikščioniškasis Vakarų pasaulis, nepalyginti skurdesnis ir politiškai susiskaidęs, negalėjo jiems prilygti. Nei Teodorikui, nei Karoliui Didžiajam, nei Otonams nepavyko vėl suvienyti šios mažesnės srities. Techninės, ekonominės ir administracinės sąlygos neatitiko didmiesčio – kaip Roma ar tetrarchų sostinės Tryras ir Milanas – reikalavimų ir labai retai kelios

9. Roma. Popiežiaus miestas A. Brambilla'os graviūroje, 1590. Nepaisant XV ir XVI amžiaus pertvarkymų, gyvenamieji rajonai kaip ir ankstyvaisiais viduramžiais telkėsi aplink Aureliano sieną šiaurės vakaruose.

DESCRIPTIO
M·PALATINVS
M·AVENTINVS
CIRCVS MAXIMVS
AQVA CRABRA
CAPITOLIVM
VIMINALIS
ESQVILIAE
COELIVS
THERME ANTONIANAE
SEPTIZONIVM
M·TESTACEVS
OCIDENS

dešimtys tūkstančių gyventojų išsitekdavo tarp miesto sienų.

Tačiau būtent šis atsilikimas ir vienybės stoka sukūrė sąlygas didžiuliam, nevaržomam ir išradingam eksperimentui, vėliau tapusiam ir materialiniu, ir filosofiniu naujosios civilizacijos pagrindu. „Tamsiaisiais" amžiais – nuo VII iki X amžiaus, – per kuriuos pasikeitė koks tuzinas kartų, Vakarų krikščionybė iš esmės pakito, ir iš tradicinės Viduržemio pasaulio geografijos iškilo nauja istorinė tikrovė, kuri nuo to laiko vadinama Europa.

Svarbiausias jau urbanizuotų sričių rūpestis buvo antikos palikimo išsaugojimas ir pritaikymas. Stambiosios infrastruktūros kartu su ankstesniais visuomeninės paskirties pastatais – pirtimis, teatrais, amfiteatrais, aikštėmis ir sandėliais – buvo išardytos. Architektūra yra ilgaamžiškesnė už kitus visuomenės gyvenimo elementus ir todėl susiklostė anachroniška padėtis – visuomenė gyveno ant ankstesnės civilizacijos, kuriai negalėjo prilygti nei technologiškai, nei intelektualiai, pamatų. Koegzistavimas su senojo pasaulio „griuvėsiais" taip ir liko nekintamu Europos civilizacijos bruožu. Kartu su itin ištobulintomis architektūros formomis, kurios ir po daugelio amžių išliko pavyzdžiu, tai padėjo fiziškai jausti kitą, nemarią civilizaciją, sykiu ir svetimą, ir pažįstamą. Tai žadino mintis apie žmogaus kūrinių trapumą ir galingesnes jėgas – niokojantį laiką, permainingą lemtį, – kurios jau nuo seno darė įtaką individualiai ir kolektyvinei Europos sąmonei.

Šis milžiniškas architektūrinis paveldas nyko iš lėto. Romos struktūra didele dalimi liko nepakitusi iki 1085 metų normandų užkariavimo, nors tiekti vandenį rytiniais akvedukais, o maistą – per Ostiją ir pakrančių sandėlius po pirmųjų užkariavimų darėsi vis sunkiau ir per gotų karą 535–553 metais tiekimas visiškai nutrūko. Likę gyventojai susitelkė žemumose abipus upės ir šios vienintelės potvynio užliejamos žemės ilgainiui tapo naująja Roma. Tuo tarpu apleisti

didžiųjų antikos pastatų griuvėsiai stūksojo aplinkinėse kalvose iki pat tolimųjų Aureliano sienų. Forumas, monumentalusis popiežiaus miesto centras, atsidūrė jo pakraštyje iki pat antrosios devyniolikto amžiaus pusės. Roma, garsėjusi šlovinga praeitimi ir Šventuoju Sostu, su savo griuvėsiais buvo tarsi simbolis; ji tapo netobulo miesto, būdingo visai tolesnei Europos istorijai, prototipu.

Koliziejus išliko vyraujantis Romos architektūros elementas. Šį milžinišką statinį Flavijų imperatoriai pastatė ten, kur anksčiau stovėjo Nerono namas. Tik pastatytas jis tapo svarbiausias ir užėmė nepaprastą padėtį. Vėliau, nebenaudojamas pagal paskirtį, įgijo dvilypę bei paslaptingą reikšmę ir tapo išnykusio pagoniško miesto, ankstyvosios krikščionybės kankinių ir „demonų šventyklos"[6] simboliu. Jo tariamas nesugriaunamumas tarsi liudija pačios Romos išlikimą dabartyje ir ateityje.

Kiti miestai plėtojosi visiškai kitaip dėl įvairių karinių, ekonominių ir kultūrinių prielaidų. Italijoje, Ispanijoje, Pietų Galijoje bei Reino žemėje miestų gyvenimas tekėjo įprasta vaga, neretai iki pat aštunto amžiaus pabaigos. Teodoriko rezidencija buvo dviejose vietose – Ravenoje ir Pavijoje; galiausiai pastarasis miestas tapo ostgotų karalių, atstačiusių pirtis ir amfiteatrą, sostine. Barselona po 260 metų frankų puolimo buvo apjuosta tvirta siena; penktame amžiuje, valdant Ataulfui ir Placidijai, ji tapo karališkąja rezidencija. Šis miestas klestėjo septintame amžiuje per vestgotų renesansą, kurį nutraukė įsiveržę arabai. Chlodvigas iš Merovingų dinastijos įsikūrė Paryžiuje, o Childerikas atstatė Paryžiaus ir Suasono arenas. Langobardų karaliai pasiliko Pavijoje ir plėtė miestą rytų kryptimi statydami naujus karališkuosius rūmus. Kiti miestai sunyko. Ravena iki 751 metų langobardų užkariavimo buvo Konstantinopolio valdžioje; ilgainiui ji virto provincijos miestu: uostas apsinešė dumblu, per didelis sienomis apjuostas plotas daug kur buvo negyvenamas, o didžiuosius paminklus, imperinės valdžios simbolius, sunaikino

langobardai, frankai ir venetai. Ravenos marmuro dirbiniai atsidūrė įvairiuose, vėliau siekusiuose viešpatauti, Europos miestuose iki pat Acheno, raito romėnų imperatoriaus statula *il Regisole* (Karalius Saulė) buvo nuvežta į Paviją ir 1796 metais jakobinų sudeginta. Kitus miestus, netekusius savo ankstesnės politinės ir ekonominės svarbos, ištiko panašus likimas: Bolonijos plotas nuo septyniasdešimties hektarų sumažėjo iki dvidešimt penkių; tarp plačių Tryro sienų, pastatytų vėlyvosios imperijos laikais, pasiliko vos kelios saujelės gyventojų, nepajėgių sustabdyti pragaištingą normandų antpuolį 882 metais, o Pietų Italijos miestai sunkiai prisitaikė prie gyvenimo Bizantijos imperijoje. Kai kurie miestai visiškai išnyko iš žemėlapio – kaip 614 metais avarų sugriauta Salona ir dauguma Afrikos miestų po arabų įsiveržimo septintame amžiuje.

Tuo pat metu Karolingų ir Merovingų karalių valdomos germanų tautos apsigyveno šiaurinėse lygumose, buvusios Romos imperijos teritorijoje ir už jos ribų. Šiuose rajonuose buvo įkurtas karinių ir prekybinių centrų tinklas, praplėtęs urbanizuotą žemyno sritį. Šiems centrams priklausė ir faktorijos, išsidėsčiusios pagal Reino žemupį ir Šiaurės jūrą (Quentovic, Duurstede), skandinavų *wike* (Birka, Haithabu), saksų ir frankų pilys tarp Reino ir Elbės, svarbios įtvirtintos gyvenvietės ir prekybos centrai Moravijoje (kaip Mikulkicė) ir Bohemijoje (kaip Praha), anglosaksų karalių įkurti Anglijos miestai ir *poblaciones*, pradėtos kurti po arabams priklausiusių Ispanijos teritorijų atkariavimo nuo 718 metų. Kiekvienas šis geografinis regionas turėjo savo bažnyčios vietininką. Ilgą laiką naujosios gyvenvietės buvo vieninteliai urbanistiniai valdžios centrai ir iš tiesų įrodė galinčios tapti miestais.

Romėnų urbanistinės aplinkos žlugimas ir prasidedanti sričių – nuo Viduržemio iki Šiaurės jūros, – anksčiau nepaliestų romėnų įtakos, urbanizacija ilgainiui sumažino žemyno kraštutinumus. Tuo pat metu atsiskleidė ir daugybė regioninių bei vietinių skirtumų, kuriems stambios politinės valdžios struktūros darė tik ribotą ir silpną įtaką. Italijoje,

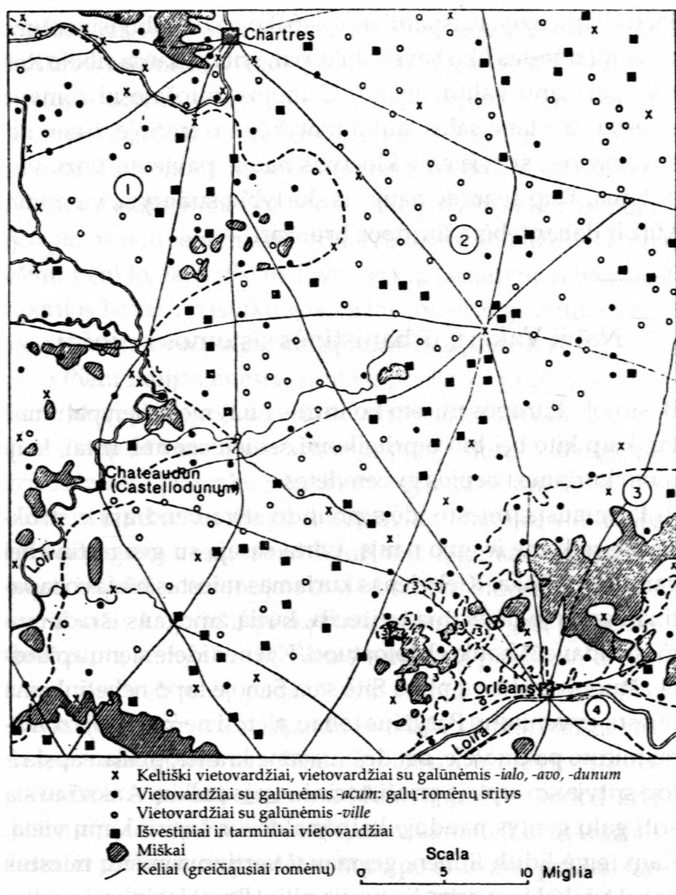
Pietų Prancūzijoje, Ispanijoje ir Afrikoje iki arabų įsiveržimo romėnų miestas liko beveik toks pat, srityje, kurią ribojo Reinas, germanų valdų siena ir Dunojus, nuošalesni romėnų miestai liko tarsi salos laukų platybėse, o trečioje, sienų nesuvaržytoje, srityje ėmė klostytis nauja, pavienių tvirtovių, sistema. Taip atsirado nauja, iš skirtybių sudaryta, vienuma, kuri ir dabar tebėra Europos bruožas.

Nauji Vakarų urbanistinės sistemos bruožai

Būsimojo Europos miesto kontūrus nužymėjo šie ypatumai: tai, kaip kito bei buvo pritaikomi senieji centrai, ir tai, kaip buvo kuriamos naujos gyvenvietės.

Pirmiausia, miesto idėja prarado savo bendrąją ir struktūrinę reikšmę ir įgijo naują, tvirtą sąsają su geografine bei gamtine aplinka. Kiekvienas kuriamas miestas būdavo tapatinamas su jo užimama teritorija, kurią žmogaus išradingumas imdavo iš naujo eksploatuoti. Kai nedidelė sienų apjuosta aštuonių hektarų ploto Sitė sala Senoje tapo nebetinkama miesto gyvenimui, Paryžius toliau plėtėsi ne kairiojoje romėnų miesto pakrantėje, bet dešiniajame krante, pusiau apskritoje srityje, apsuptoje priešistorinės upės pelkių. Anksčiau šią sritį galų gentys naudojo kaip maldos ir susirinkimų vietą. Kaip teigė Edith Ennen, germanai vertino romėnų miestus pagal tai, kokią svarbą čia turėjo pilis (*Burg*) ir rinkosi ne Augustos, o Augsburgo, ne Kolonijos, o Kolnaburgo pavadinimus.[7] Gamtovaizdyje, kaip ir kalboje, vėl iškilo ikiromėniškų keltų, ilyrų, punų gyvenviečių pėdsakų ir prisiminimų. Romoje senųjų pastatų griuvėsių krūvos pavirto dirbtinėmis „kalvomis" – Monte Savelo, Monte Džordano ir t.t., – kurios kartu su gamtinėmis Romos kalvomis tapo miesto topografijos dalimi.

Antra, keitėsi miesto architektūrinis bei simbolinis svorio centras ir skirtingų jo dalių pusiausvyra. Jau užsiminėme apie

10. Vietovardžiai, atspindintys gyvenviečių vystymosi etapus (iš C.T. Smith, *An Historical Geography of Western Europe before 1800*, 1967).

pirmųjų krikščioniškų bažnyčių periferinį išsidėstymą, kuris neretai sudarė kryžiaus formą ir jungė pagrindines transporto magistrales. Yra duomenų, liudijančių, kad „bažnyčių kryžių" būta Lione ir Reimse, o vėliau ir daugelyje viduramžių miestų. Jeigu svarbi šventovė stovėdavo už miesto ribų, centras kartais persikeldavo į kitą vietą: Bonoje Šv.Kasijaus

bažnyčia mauzoliejus, buvusi už *castrum* ribų, tapo katedra ir jau devintame amžiuje virto naujuoju miesto centru. Italijoje sunki vietos gyventojų asimiliacija su langobardais skatino užkariautojus kurti naujus miestų centrus. Paviją jau minėjome, Bolonijoje jie įkūrė savo Šv. Stepono religinį centrą už Ravenos vartų, o Benevente naujuoju centru tapo Šv. Sofijos bažnyčia. Kadangi vieni greta kitų gyvavo skirtingi krikščioniški tikėjimai, kaip Ravenoje valdant gotams, atsirado ir atskiri religiniai centrai bei prie jų prisišlieję miesto kvartalai.

Tuo tarpu vidinė miestų struktūra labai pasikeitė. Ir dideliuose, ir mažuose romėniškuose miestuose į uždarą vidinę erdvę orientuoti namų masyvai – buvę privačios bei kolektyvinės rezidencijos ir visuomeniniai pastatai – dažniausiai prarado savo pirminę paskirtį ir buvo suskaldyti naujų kreivų gatvelių, tai leido juos naudoti kaip dirbtuves ir mažesnes rezidencijas. Kai kurie svarbesni pastatai – šventyklos, teat-

11. Splitas (Spalatas), miestas karališkuosiuose Diokletiano rūmuose. XVII amžiaus graviūra.

rai, amfiteatrai, cirkai, akvedukai ir nebenaudojamos vandens saugyklos – tapo tvirtovėmis. Kartais vienintelis didžiulis statinys, kaip karališkieji Diokletiano rūmai Spalate (Splite), architektūriškai įrėmindavo visą miestą.

Naujųjų gyvenviečių nevaržė jokios esamos formos. Jos buvo kuriamos nepaisant antikinių modelių, bet turėjo tenkinanti gynybinius ir prekybinius poreikius. O architektūrinis Romos palikimas šiems poreikiams nelabai tiko, jo paskirtis veikiau buvo simbolinė – teikė didingumą religiniams ir municipaliniams centrams ar simbolizavo priklausymą šios kultūros pasauliui.

Geografinę erdvę, kurioje buvo išsidėstę šie du gyvenviečių tipai ir kuri skyrė jas vieną nuo kitos, praplėtė naujai užsimezgę ryšiai su šiaurinėmis sritimis ir lėtas bei nesaugus susisiekimas; šioje erdvėje dažnai buvo sunku aptikti ar atpažinti žmonių pėdsakus. Bet kurio tipo miestai visų pirma buvo nelabai patikima prieglobsčio vieta, sauganti nuo šios neapibrėžtos erdvės, kurioje Romos valstybės teritorinė struktūra jau buvo suirusi, o naujoji tik formavosi, pavojų. Tuoj už miesto vartų prasidėdavo miškai, pelkės, negyvenamos vietovės ir kalnai; šios sritys pagal krikščionišką pasaulio sampratą jau nebeturėjo pagoniško šventumo ir priklausė sukurtajam pasauliui, kuris visuomet buvo atviras žmogaus iniciatyvai.

Technika ir protas kur kas mažiau brovėsi į aplinką. Šios aplinkos gyventojai įprato į ją žvelgti iš arti, nes neturėjo priemonių ją pavaizduoti ar iš esmės formuoti. Architektūra nustojo erdvumo. Buvo vertinamos paskirų elementų – kolonų ir skulptūrinių papuošimų, iš pagoniškų pastatų perkeltų į krikščioniškuosius, – grožis, o visumos taisyklingumas buvo amžiams prarastas.

Statant naujus pastatus Vakaruose ilgą laiką remtasi antikos ir rytų pavyzdžiais. Neretai jie atskleisdavo tolimo, tobulesnio pasaulio ilgesį; pavyzdžiui, Pfalco Karolio Didžiojo koplyčia Achene sukurta pagal Ravenos modelius. Niekas

nesistengė ieškoti kompozicinės visumos, kuri buvo Bizantijos architektūros varomoji jėga. Tūriniai elementai buvo priploti prie sienų, kad ribotose mažesnių ir kompaktiškesnių miestų erdvėse jie iš arti atrodytų kaip kiaroskuro papuošimai ant mūro.

Nepavyko išsaugoti didžiųjų statinių – kelių, tiltų, akvedukų, vandens saugyklų, uostų, nes liautasi juos laikyti žmogaus darbo vaisiais ir į šios kategorijos antikinius statinius imta žiūrėti kaip į natūraliaus gamtovaizdžio dalį ar paslaptingų antgamtinių jėgų pasireiškimą. Frontinas pirmame amžiuje prieš Kristų didžiuosius inžinerinio meistriškumo pavyzdžius lygino su „beverčiais" helenistinio pasaulio „stebuklais" ir pavadino juos architektūriniu atžvilgiu pranašesnės civilizacijos, pagrįstos racionalumu ir visuomeniniu naudingumu, produktais. Tuo tarpu kolektyvinėje vaizduotėje jie virto „velnio tiltais", metančiais iššūkį žmogui ir jo dangiškiesiems užtarėjams.

Ateičiai tapo reikšminga būtent ši nauja gyvenamoji aplinka, viduramžiais iškilusi iš išnykusio pasaulio griuvėsių. Nors konceptualios priemonės buvo ribotos, tačiau sukūrė visą darnią sistemą, kurioje antikinio miesto būdingieji bruožai prarado reikšmę. Barbarų karalių rezidencijos Ravenoje, Pavijoje, Bordo, Tulūzoje, Barselonoje, Tolede, Achene ir Vormse buvo uždari dvarai, antikinių rūmų kopijos; kartais jie išties iškildavo pastarųjų vietoje, pavyzdžiui, Kelno vietininko rūmai, tapę Merovingų karalių rūmais. Riboti techninės ir organizaciniai ištekliai didino priklausomybę nuo supančios aplinkos. Bažnyčiai Dievui garbinti buvo būtina glaudi vidinių ir išorinių erdvių sąsaja. Dėl šių įvairių priežasčių visos atskiros miesto erdvės neretai susiliedavo į vieną ištisinę erdvę. Labai stilizuotas mūrijimas, užgožiantis mažesnes atviras erdves, ir architektūrinės detalės, užuot pačios savaime tapusios pastato skiriamuoju bruožu, tapo priemone įtraukti pastatą į viešąją erdvę. Pamažu į vidų orientuotos sienos buvo atsuktos išorėn. Iškilo darni ir kartu daugiaformė

urbanistinė aplinka, kuriai būdingi šie nauji struktūriniai elementai. Antikinių statinių irimas ir jų įsiliejimas į naują geografinę sistemą, išsiplėtusią šiaurės kryptimi, lėmė kokybinį pokytį, nubrėžusį naujos ateinančių amžių aplinkos kryptį.

- Hanzos sąjungos miestai ir gyvenvietės
- Svarbiausios prekyvietės
- Bankininkystės centrai

Vandens keliai:
- - - - iš Venecijos
—— iš Genujos
...... iš Hanzos miestų

—— Sausumos keliai

12. Europos keliai XI–XIII amžiuje (iš R. Lopez, *The Birth of Europe*, London, 1966).

2.
Naujos urbanistinės sistemos kūrimas

Po dešimto amžiaus vidurio paskutinieji Vakarų krikščionybei grasinę užpuolikai – arabai, skandinavai ir vengrai – buvo sustabdyti arba aprimo. Taigi vakarinis Eurazijos pakraštys nebejautė išorinės grėsmės, kuri ir toliau kėlė rūpesčių Bizantijos imperijai, arabų pasauliui ir Kinijos imperijai.

Iškilusioje Europoje jau buvo įvaldyti nauji žemdirbystės metodai (trimetė sėjomaina, naujais būdais kinkomi darbiniai gyvuliai, žemdirbystės ir gyvulininkystės derinimas), leidę įdirbti ir lygią, ir kalvotą dirvą, taip pat nauji energijos šaltiniai (vandens ir vėjo malūnai) ir navigacijos prietaisai, ištobulinti plaukiojant šiaurės jūrose. Gana taikinga atmosfera, švelnios klimato sąlygos ir naujos dirbamos žemės teritorijos Europoje bei už jos ribų paskatino naują demografinio ir gamybinio augimo ciklą, užsitęsusį iki keturiolikto amžiaus vidurio.

Vykstant šiam procesui, miestai tapo specializuotais smulkios veiklos centrais ir nebuvo pavaldūs centrinei politinei valdžiai kaip Kinijoje ar antikos pasaulyje. Kiekvienas miestas – ar esantis mažame nuošaliame žemdirbystės rajone, ar visiškai nepriklausomas kaip Venecija, – užsiimdavo pačia įvairiausia prekybine, pramonine, finansine ir kultūrine veikla ir varžėsi tarpusavyje ne tik žemyne, bet ir pasaulyje.

Daugybės savarankiškų centrų egzistavimas buvo lemiama prielaida, dar labiau paspartinusi šio reiškinio plitimą. Nuo vienuolikto amžiaus miestai daugeliu požiūrių įgijo autonomiją ir gynė savo teises prieš silpną ir toli esančią valstybinę valdžią. Šis ryžtas patiems tvarkyti savo reikalus,

nebūdingas arabų ir Rytų pasauliams, yra Europos miestų savitumo ir gyvybingumo versmė, formavusi Europos civilizaciją ir prisidėjusi prie jos pasaulinės sėkmės.

Būtent todėl urbanistinės aplinkos, sukurtos ir pastatytos nuo vienuolikto iki keturiolikto amžiaus, yra tokios įvairios ir originalios. Turėdami nedaug išgalių plėstis, viduramžių miestai buvo nedideli, gerokai mažesni už antikos, musulmonų ar Rytų sostines. Miestų planavimas buvo toks, kad nekėlė jokių sunkumų net jiems išsiplėtus, ir mes, šių dienų miestiečiai, iki šiol tuo žavimės. Tai nedidelės, bet pasaulinių užmojų erdvės, įvairių tarpusavyje besivaržančių ekonominių ir kultūrinių sistemų centrai. Jie liudija, kad nedideliame Europos mieste gali sutilpti visas pasaulis.

Negalime tiesiog imti ir aprašyti visos šios įvairovės ar suklasifikuoti ją pagal tipus, nesusijusius su to meto kultūrai būdingais modeliais. Galima tik pamėginti atskleisti, kaip formavosi konkretūs miestai, ir pasirinkus keletą pavyzdžių, nusakyti jų savitumą.

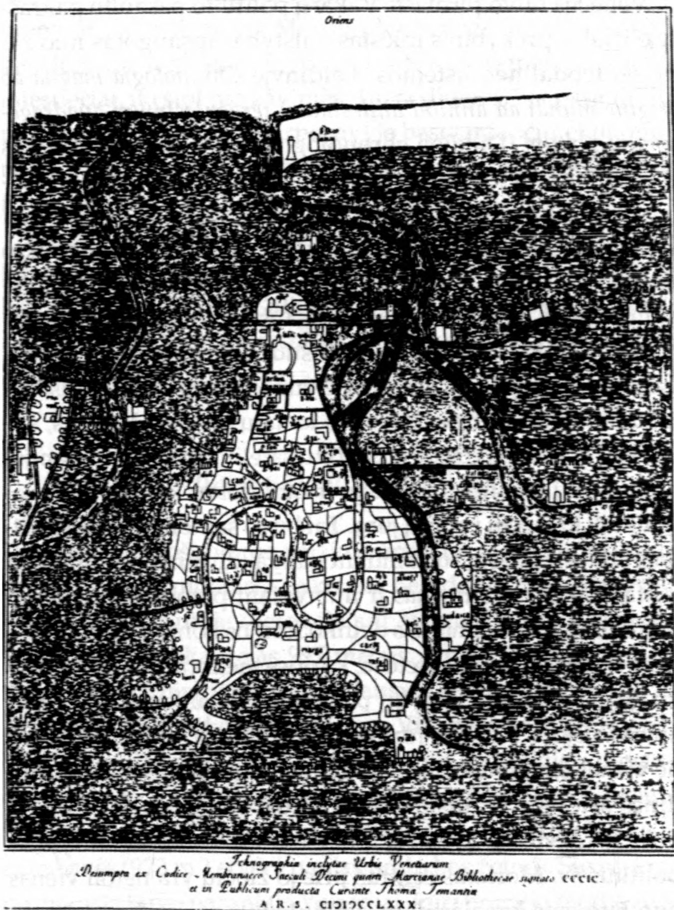
Italijos pajūrio miestai

Devintame ir dešimtame amžiuje prekyba su Rytais buvo labai menka ir daugiausia vyko per nedidelį Amalfio miestą, įsikūrusį įtvirtintoje vietovėje ant stataus, kalvoto kranto. Vienas arabų keliautojas 997 metais Amalfį pavadino „turtingiausiu, garbingiausiu ir garsiausiu Lombardijos miestu“.[1] Amalfis išsaugojo kolonijas visame Viduržemio jūros rajone, o didieji antikos uostai – Ostija, Pacuolis, Brindizis – nenaudojami nyko. Otono I pergalė prieš vengrus (955 m.), Bizantijos atkariauta Kreta (960 m.) ir saracėnų išvijimas iš Frasineto bazės (973 m.) atvėrė naujas prekybos žemes. Šie įvykiai pirmiausia buvo parankūs Venecijai, kuri pradėjo plėstis Adrijos jūros link ir į rytus nuo Viduržemio jūros, bei šiauriniams Tirėnų pajūrio miestams Pizai ir Genujai, vienuolikto

amžiaus pradžioje valdžiusiems Korsiką ir Sardiniją. Vienuolikto amžiaus pabaigoje Amalfį pavergė normandai ir jų sąjungininkai iš Pizos. Todėl Venecija, Piza ir Genuja sparčiai plėtėsi. Visi jie, sąmoningai sukilę prieš antikos ir plačiojo Viduržemio jūros pasaulio palikimą, susiformavo ir atskleidė visą savitumą dvyliktame amžiuje.

Venecija buvo pirmasis Vakarų politinio pasaulio pakraštyje iškilęs prekybinis miestas-valstybė, apsaugotas nuo žemyno feodalinės sistemos. Leidinyje *Chronologia magna ab origine mundi ad annum millesimum tergentesimum quadragesimum sextum* (Didžioji chronologija nuo pasaulio pradžios iki 1346 metų) įdėtas keturiolikto amžiaus Venecijos žemėlapis yra tikroviškas atvaizdas, visai kitoks nei simboliniai vaizdai, kurie papildydavo miestų aprašymus iki penkiolikto amžiaus pabaigos. Miesto formą tiesiogiai kuria jo geografinė aplinka, kuri nėra vien prieš žmogaus akis atsiveriantis veidrodinis vandens paviršius, bet ir sudėtingas, nematomas povandeninis reljefas. Žemėlapyje tamsesne spalva vientisame lagūnos fone išskirtas laivybos kanalų tinklas. Miestas, sudarytas iš kompaktiškai užstatytų salelių ir atskirų parapijų, nuovokiai įkurdintas Didžiojo ir Džiudekos kanalų santakoje, netoli jų žiočių į atvirą jūrą. Tai buvo sąmoningas sprendimas sukurti miestą sutramdant gamtą, dirbtinai sustingdant kintančias kanalų formas ir nubrėžiant patogias užstatomo ploto ribas. Gerai žinomas delfino formos kontūras kerta vandens kelius norimose vietose, kuriose melioracijos darbai buvo tyčia nutraukti. Statybų plotas yra pakankamai didelis ir apima aiškios S raidės formos Didįjį kanalą, tačiau taip, kad nė vienas šio ploto taškas nėra per daug nutolęs nuo pagrindinės arterijos, ir nusidriekia į rytus, apimdamas Arsenalo doką. Prekybinis Rialto centras, esantis kanalo viduryje, ir politinis šv. Morkaus centras prie jo žiočių yra netoli vienas nuo kito, nes kanalas daro didžiulę kilpą ir sudaro trumpą diametrinę ašį, nesuardydami susisiekimo tinklo, išsišakojusio po visą miestą.

Šis nuostabus miestas buvo suplanuotas ir pastatytas tarp devinto amžiaus, kai dožų buveinė buvo perkelta iš Malamoko į Rialtą, ir vienuolikto amžiaus, kai miestas buvo padalytas į *confini* ir *contrade*. Iki kito šimtmečio pabaigos iš esmės susiformavo monumentalūs miesto kontūrai . Šv. Morkaus bažnyčia buvo perstatyta 1060–1094 metais, remiantis

13. Venecija, miesto planas iš XIII (?) amžiaus Marciano kodekso (reprodukcija 1780 metų graviūroje).

Konstantinopolio Šventųjų Apaštalų bažnyčios modeliu. Dožų tvirtovė buvo perstatyta maždaug 1175 metais, o priešais bažnyčią suprojektuota L raidės formos aikštė, į kurią atsivėrė rūmų lodžos. Šioje aikštėje 1177 metais susitiko Frydrichas I ir popiežius Aleksandras III. Venecija ėmė prilygti Konstantinopoliui, o po 1204 metų užkariavimų tapo tarsi Rytų sostine. Kadangi Venecija atsidūrė ties stilistine Rytų ir Vakarų riba ir atsiskyrė nuo likusios Italijos, taip pat ir Ravenos, tai suformavo kai kuriuos savičiausius šio miesto bruožus. Iš šios ypatingos sandūros visų pirma atsirado gretutinių sienų sistema: apačioje jos atskirtos, o viršuje sujungtos muliūriniais fasadais. Anksčiau ji buvo naudota Konstantinopolyje, tačiau santykis su išorine erdve ten visiškai kitoks, o Venecijoje šią sistemą sudarė ištisinės sienos palei kanalus. Venecijos namų fasadai pramaišiui įgavo tai romaniškas, tai gotikines, tai renesanso, tai baroko formas, neprarasdami savo pirmykštės paskirties – atverti vidaus aplinką išorėn.

Dėl geografinio saugumo, politinio stabilumo ir efektyvaus kolektyvinio valdymo aplinkinės sienos ir atskirų pastatų įtvirtinimai tapo nereikalingi. Tai savo ruožtu leido puikiai suderinti viešąsias ir privačias erdves palei jas susiejančią fasadų eilę. Potvynių ir atoslūgių sukeliama vandens lygio kaita vertė pastatus pakelti vienodu lygiu. Tai lėmė ir visą miesto išplanavimą bei dvejopą susisiekimo sistemą – sausuma ir kanalais, kertančią viena kitą kiek įmanoma taupant erdvę (pėstieji eina tiltu, valtininkai iriasi po juo). Iš šių kontūrų, apibrėžtų horizontalaus vandens paviršiaus, kyla bažnyčių varpinių bokštai, iš tolo ženklinantys įvairių miesto kvartalų centrus. Patį svarbiausią, auksinį Šv. Morkaus kampanilės špilį, jūreiviai galėdavo įžiūrėti 200 stadionų atstumu, maždaug apie 40 kilometrų[2].

Pats miesto gyvenimas priklausė nuo lagūnos tarpinės prigimties: tai pusiau jūra, pusiau *terra firma*. Siekdami išlaikyti šį ypatumą, Venecijos Respublikos inžinieriai galiausiai

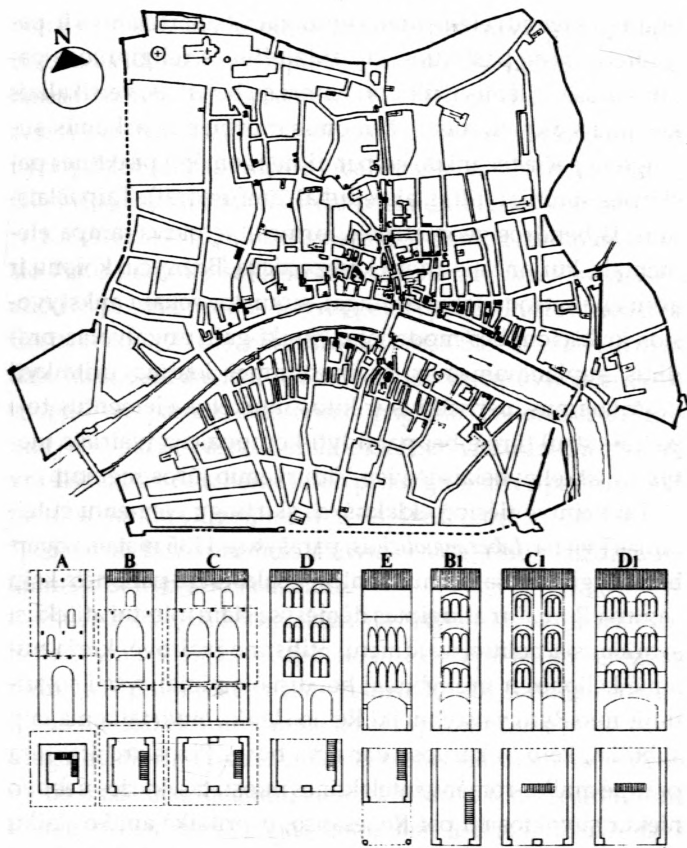
ėmėsi įvairių projektų: praplatino į lagūną įtekančių Brentos ir Pjavės upių žiotis, kad nesusidarytų sąnašus; iškasė naujų kanalų, norėdami palengvinti laivybą ir garantuoti vandens cirkuliaciją; sustiprino kelias smėlio nerijas tarp lagūnos ir jūros, kad būtų apsisaugota nuo audrų. Be to, buvo priimti keli aplinkos apsaugos įstatymai.

Ir Venecijos politinis gyvenimas, ir jos planavimas liudijo įžvalgumą bei drąsą. Visi Vakarai tiesiog mistiškai žavėjosi šiuo lagūnos miestu, visiškai unikaliu ir „sukurtu iš neįmanomo"[3]. Tai buvo vienintelis Europos miestas-valstybė, kuris sėkmingai varžėsi su šešioliktojo amžiaus tautinėmis valstybėmis ir iki aštuoniolikto amžiaus išliko pasauline valstybe. Miesto valdymas rėmėsi konstitucija, nepakeista nuo Didžiųjų įmokų sutarties (*Serrata del Maggior Consiglio*, 1297) iki Kampoformijaus taikos (1797). Venecija pavėluotai ir labai savitai patyrė pasaulinio klasicizmo poveikį. Tačiau čia gimė nauja vaizdinė kultūra, atsiskleidusi šešiolikto amžiaus tapytojų ir Palladio darbuose, ir vėlesniais amžiais paplitusi visame pasaulyje.

Netekus politinės autonomijos, iškilo grėsmė miesto struktūros vientisumui ir – netgi iki šių dienų – jo fiziniam išlikimui. Būdama tokia savita, Venecija negali integruotis į supantį pasaulį; netgi visuotinio susidomėjimo šiuo unikaliu miestu tikriausiai nepakaks jam išgelbėti.

Kitaip nei Venecijoje, lagūnoje palei Arno upės žiotis įsikūrusioje Pizoje gyventojų būta jau etruskų ir romėnų laikais. Miesto svarba išaugo, kai Augustas įkūrė uostą pietiniame Sinus Pisanus (Pizos įlinkio) pakraštyje. Viduramžiais Piza turėjo dar veikiantį uostą ir buvo jau svarbi valdant Karolingams ir Otonams. Nors Pizoje būta antikinės gyvenvietės pėdsakų, apskritai tai buvo naujas miestas, iš dalies pagrįstas antikiniu planu, bet prisitaikęs prie upės lanksto ir kintančio vietovės reljefo lygio.

Piza intensyviausiai plėtojosi nuo vienuolikto amžiaus pradžios, kai buvo įkurta miesto savivalda, iki antrosios

14. Piza. Viduramžių miesto planas su išlikusių namų-bokštų diagramomis (iš G. Fanelli ir F. Trivisonno, *Città antica in Toscana*, Florenz, 1982).

dvylikto amžiaus pusės, kai miestui itin suklestėjus buvo pastatytos sienos (apjuosusios 114 hektarų plotą). Miestas niekada neišsiplėtė už jų ribų, o po politinės krizės tryliktame amžiuje šios sienos tapo netgi per daug apimančios.

Kaip ir Venecijoje, urbanistinių formų darna yra pagrįsta nepaprastu statybos vieningumu. Miesto architektūrai

būdingi vienodi elementai, ritmingai pasikartojantys ir pasaulietiniuose pastatuose, ir didžiuliuose religiniuose paminkluose. Eilėmis išrikiuoti namai su bokštais, vertikaliais kertiniais akmenimis ir žemomis mūrinėmis arkomis sujungti ta pačia technika, kaip ir didieji romėnų praktinės paskirties statiniai (tiltai, akvedukai, amfiteatrai). Taip išlaisvinti iš bendros geometrinės formos, jie patys tampa elementais, kuriančiais atvirą kompoziciją. Bažnyčių kolonų ir arkų eilės atrodo labai didingai, sukurtos sekant ankstyvosios krikščionybės modeliais. Ne iki galo apgalvotas pradinis suplanavimas ir pasikartojimai leidžia pritaikyti išsišakojimus, pertrūkius ir kitus netikėtus elementus toje pačioje struktūroje bei papildyti kompoziciją įvairiais motyvais, atkeliavusiais iš visų Viduržemio jūros regionų.

Tai nebuvo tiesiog eklektiškas skirtingų elementų sutelkimas į viēna. *Liber maiolichus*, parašytoje 1135 metais pagerbiant žygį prieš saracėnus į Balearų salas, Piza paminėta kaip „antroji Roma" ir atkreiptas dėmesys į šiam miestui atitekusį svarbiausią politinį vaidmenį. Stilistinė įvairovė, kurią nulėmė kelionės ir prekybiniai bei diplomatiniai ryšiai su sritimis nuo Rytų valstybių iki Reino slėnio, buvo taikoma taip subtiliai, kaip Vakaruose dar nėra buvę. Pizos architektūra pratęsė graikų-romėnų intelektines nuostatas, kurios nebuvo niekur suvoktos iki pat Renesanso, ir pritaikė antikos laikų statybos ir erdvių dermės schemą: kompozicija laikyta lygių elementų suma, pagrįsta pitagorietiškais skaičių santykiais; ją teoriškai išreiškė Pizos matematikas Leonardo Fibonacci (1202). Šios patirties svarbą liudija tai, kad Pizos architektūros modeliai buvo labai vertinami ir plačiai išplito – Sicilijoje, Sardinijoje, Apulijoje bei Toskanijoje ir tapo viena iš vėlesniojo Florencijos renesanso ištakų.

Kartu su miestu formavosi ir didinga kulto pastatų grupė šiaurės vakariniame kampe. Katedrą 1063 metais pradėjo statyti Buschetto, žygio į Siciliją paremti normandus (šį faktą įamžino įrašas ant fasado) metu. Ji buvo pašventinta 1118

metais, praėjus dvidešimčiai metų po pirmojo kryžiaus žygio. Netrukus Rainaldas ją išplėtė, o naująjį fasadą užbaigė bronzinės Bonanno durys, įstatytos 1180 metais. Pastato struktūroje ryškiai atsispindi statybos etapai: atraminio karkaso šarnyrai uždėti vienas ant kito labai įmantriai, – bent taip atrodo žiūrinčiajam, nežinančiam šio pastato statybos konteksto.

Krikštykla (1152) ir bokštas (1173) pradėti statyti didžiausio Pizos politinio suklestėjimo laikotarpiu, kai Frydrichas I atidavė jai savo valdas Tirėnų pajūryje nuo Portovenerės iki Čivitavekijos (1162) ir Sardinijos (1165). Šie statiniai kartu su katedra sudarė pavienių paminklų, išdėstytų atviroje erdvėje, grupę. Toks pastatų išdėstymas, pagrįstas pakartojimu, kuris matyti ir pačių pastatų architektūroje, viduramžių Italijoje yra išskirtinis. Ši schema leido prijungti ir kitus paskirus elementus, tarkim, Campo Santo kapines, įkurtas 1278 metais. 1286 metais buvo priimtas įstatymas, visam laikui uždraudęs aplinkui statyti kitus pastatus.

Gali būti, jog šis kompleksas, pastatytas miesto pakraštyje, iš tiesų yra nebaigtas projektas, turėjęs tapti naujo neregėtai didingo ir prakilnaus miesto centru. Keturi statiniai, stovintys vienas šalia kito atvirame ir žole apaugusiame plote, įspūdingai sustiprino panašių elementų, bet skirtingo tūrio, prizminių ir išlenktų, dedamų vienas ant kito pačiais įvairiausiais būdais, pakartojimo efektą (*unité dans le détail, tumulte dans l'ensemble*, – rašė Le Corbusier 1934 metais).[4] Bokšto nuokrypis, galbūt sumanytas iš pat pradžių, kaip mano De Angelis d'Ossat[5], leidžia mums įtarti netgi nepaisymą visuotinio vertikalumo dėsnio, kurio samprata šiandien iš tiesų prarasta.

Ši atskira pastatų grupė sudaro religinį centrą, o miestas plyti į pietryčius palei Arno upės vagą. Abiejuose krantuose išsirikiavusios dvi eilės vienodo aukščio rūmų, upę juosiančios krantinės ir platūs jų laiptai, išoriniai tvirtovės ir arsenalo sutvirtinimai sudaro vientisą lanko formos erdvę, kurią visą galima aprėpti vienu žvilgsniu. Renesanso laikotarpiu nė vienas Europos miestas prie upės negalėjo prilygti Pizai.

Šiandien vaizdą kiek gadina didžiulės sienos, pastatytos 1870 metais.

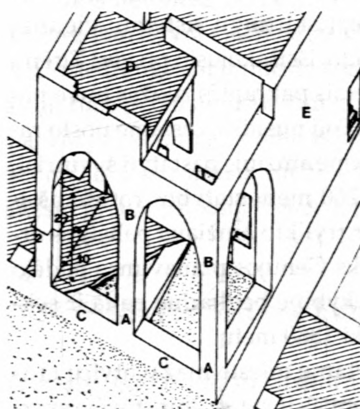
Krizės, kurią sukėlė lemtingas pralaimėjimas prie Melorijos (1284), išvakarėse atsirado toks mįslingasis Nikola Pisano, galbūt „de Apulia“. Jo sąmoningai atgaivintą antikinę skulptūrinę tradiciją galima laikyti arba originalia klasicizmo raida Frydricho epochoje, arba Pizos, kaip antikos palikimo saugotojos, vaidmens išraiška (prisiminkime tikrą archeologijos kolekciją, tuomet sukauptą Campo Santo galerijose). Kaip bebūtų, Pisano padarė lemiamą įtaką Italijos menui; o jo sekėjų – tarp kurių buvo Arnolfo da Cambio ir Giovanni Pisano, pagrindiniai Florencijos ir Sienos skulptoriai – darbų galima rasti visose pusiasalio vietose.

Tačiau Piza nedalyvavo vėlesniuose didžiuosiuose įvykiuose. Pirmaisiais keturiolikto amžiaus metais, apjuosus siena Kinsikos kvartalą į pietus nuo Arno, bendras miesto plotas padidėjo iki 185 hektarų. Tačiau amžiaus viduryje kilus marui, miesto gyventojų skaičius sumažėjo, kaimuose plito maliarija, o uostas išseko. 1406 metais Piza atiteko florentiečiams. Jie visas pastangas skyrė naujo Livorno uosto į pietus nuo Pizos statybai, tad šešioliktame amžiuje Pizos gyventojų skaičius sumažėjo iki 8600.

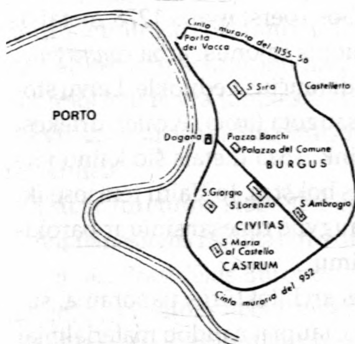
Pizą ištiko panašus į Ravenos likimas: nuostabus viduramžių miestas, kurį laiką iš tiesų buvęs Viduržemio pasaulio sostine, Rytų ir Vakarų santakos vieta, tapo tykiu provincijos centru. Prabangūs ir paslaptingi statiniai, išsibarstę po visą miestą bei jo apylinkes ir tapę gamtovaizdžio dalimi, byloja apie nepaprastai aukštą vaizdinį meną, kurį pakeitė ir nustūmė užmarštin „šiuolaikinis“ klasicizmas.

Genuja, Pizos varžovė, vėliau ją užkariavusi, įsikūrė siaurame pakrantės ruože, beveik atkirstame nuo sausumos sričių. Romėnų miesto pėdsakų čia sunku įžvelgti. Aiškus miesto planas pradėjo formuotis tik devintame amžiuje, kai Genujai teko svarbus vaidmuo Karolingų valstybėje. 864 metrų ilgio sienos juosė 22 hektarų plotą, kuriame buvo Castello

kalva ir į šiaurę dalis nedidelės lygumos, kur dešimtame amžiuje persikėlė vyskupo sostas ir katedra. Į aplinkines kalvas vedė tik trys vartai: į šiaurę – Šv. Petro, į pietus – Castello, o į rytus – Sopranos, ant kurių po jūros mūšio prie Melorijos salos (1284) buvo pakabinta iš Pizos uosto atgabenta grandinė. O į jūrą atgręžta vakarinė miesto pusė buvo pritaikyta uosto reikmėms. Kaip ir Pizoje, lygumose esančių miesto da-

15. Genuja, „Ripa Maris". XII amžiaus statybos elementų rekonstrukcija (iš L. Grossi-Bianchi ir E. Poleggi, *Una città portuale del Medievo*, Genua, 1980); uostas ir 1883 metų miesto planas (iš E. Ennen, *Die europaische Stadt des Mittelalters*, Gottingen, 1972).

lių suplanavimas yra stačiakampis, nors ir primenantis romėnišką planą, tačiau iš esmės naujas.

1155–1161 metais pastatytos sienos, apibrėžusios miesto ribas viduramžių laikotarpiu, praplėtė miestą iki 65 hektarų. Jos juosė visą lygumą su Šv. Siro gyvenviete, nusitiesdamos iki aplinkinių kalvų šlaitų. Svarbiausi miesto pastatai, tarp jų ir 1260 metais iškilusi rotušė, stovėjo prie uosto, turėjusio ypatingą paskirtį. Uostas buvo „tarptautinė infrastruktūra, jungiamoji grandis tarp dviejų skirtingų sistemų: vietinės prekybos ir jūrų prekybos tinklo, išsišakojusio po visą Tirėnų ir Viduržemio jūrą".[6] 1139 metais pakrantės ruožas buvo paverstas valstybės nuosavybe. Toli nusidriekusiame uosto rajone buvo molas ir du dvyliktame amžiuje pastatyti švyturiai, Ripos portikai ir sandėliai, 1260 metų statybos rotušė, išsikišusi iš pastatų puslankio, ir trylikto amžiaus pabaigos arsenalas už miesto sienų. Šitoks Genujos planavimas padėjo išsaugoti didžiulę miesto prekybinę bei karinę galią ir sėkmingai varžytis su Venecija iki 1380 metų.

Šiame sausakimšai užstatytame mieste mažai atvirų erdvių, tik nedidukas katedros kiemas ir *curiae*, kur stovėjo svarbiausių aristokratų šeimų namai, pavyzdžiui, Dorijų šeimos namas greta Šv. Mato bažnyčios (perstatytos 1278 metais). Miestas buvo padalytas į aštuonis rajonus, arba *compagnie*, orientuotus į uosto rajoną ir sudarančius vėduoklę. Laivų stovėjimo vieta, menkai molo apsaugota (*molo vecchio*), driekėsi į vakarus Šv. Benigno kalno link. 1543 metais šio kalno viršūnėje iškilo aukštas Lanternos bokštas. Jo šlaitų terasose iki pat keteros buvo pristatyta daugybė renesansinių ir barokinių vilų bei modernių įtvirtinimų.

Kuriant šią įstabią praktinės architektūros panoramą, suplanuotą miesto bendruomenės, taupiai naudoti materialiniai ir intelektiniai ištekliai, atsisakyta nereikalingų detalių ir vadovautasi griežta meno stilių atranka. Tai laidavo sėkmę Genujai ilgą laiką. Miestas prarado politinį savarankiškumą septynioliktame amžiuje, tačiau liko turtingas ir išsaugojo

saugų susisiekimą su sausumos sritimis. Naujas ekonominis vaidmuo, visai nederantis su miesto istorija, pakenkė senamiesčiui ir šiandien pavertė jį jau neatpažįstamu. Šiuolaikinis uostas, didžiulis gigantiškų mašinų knibždėlynas, nuo miesto yra atkirstas siena, keliaaukštės magistralės ir dangoraižiai užstojo garsiąją Ripą ir iškreipia jos tradicines apimtis.

Piza – kaip Atėnai, Roma ir Briugė – yra didelis miestas, valdantis netoliese esantį uostą, o Genuja, Venecija, vėliau Amsterdamas, yra susilieję su savo uostais ir neatsiejami nuo jų. Uosto įrengimai ir miesto pastatai yra lygiaverčiai, sukurti pagal tuos pačius reikalavimus, sudarantys bendrą organizmą. Tai prieštarauja nūdienos kultūrai, linkusiai viską specializuoti. Iš tiesų mūsų amžius sugeba išsaugoti, matyt, tik miesto griaučius, kaip Venecijoje; o Genujoje neliko net ir to.

Miestai kituose Europos regionuose

Trys ypatingi ir anksti susiformavę miestai – Venecija, Piza ir Genuja – ir funkciniu, ir formos atžvilgiu tobulai išreiškia svarbiausią politinės laisvės ir eksperimentavimo su erdve derinį, būdingą viduramžių Europos miestams. Pradėjome ne nuo bendrų samprotavimų, o nuo šių miestų aprašymo, nes toks būdas yra įdomesnis ir mes, tolimi ainiai, galime išsakyti savo susižavėjimą šiais naujais, savitais architektūros reiškiniais.

Dabar turėtume stabtelėti apsvarstyti bendrų sąlygų, leidusių panašiems rezultatams atsirasti šimtuose miestų visoje Europoje. Prasidėjus Europos demografiniam augimui, dalis naujųjų gyventojų nebeįstengė rasti darbo kaime. Todėl jie kėlėsi į miestus, didindami amatininkų ir pirklių, atsidūrusių feodalinio pasaulio pakrašty, gretas. Apjuosti sienomis vėlyvųjų viduramžių miestai negalėjo sutalpinti visų šių gyventojų ir už vartų kūrėsi naujos gyvenvietės, ėmusios sparčiai lygiuotis su senaisiais centrais, todėl nuolatos reikėjo plėsti

miestų sienas. Amatininkai ir pirkliai, sudarydami šių išsiplėtusių miestų gyventojų daugumą, siekė išsivaduoti iš feodalinės politinės sistemos ir užsitikrinti palankias sąlygas savo ekonominei veiklai: savivaldą, savo teismus ir progresyvinę mokesčių sistemą, tarnausiančią visos bendruomenės reikmėms, o ypač įtvirtinimų statybai ir ginklavimuisi.

Priešindamosis vyskupams ir kunigaikščiams, šios naujos organizacijos iš privačių draugijų virto komunomis, kuriose valdžia priklausė kolektyvui, o bendruomenės teisės buvo svarbesnės už pavienio asmens ar grupės teises, tačiau ekonominės privilegijos tebebuvo gerbiamos. Miesto valdžios institucijas, šiuolaikinės valstybės valdžios institucijų pirmtakus, beveik visuomet sudarė Didžioji miesto taryba, atstovavusi pagrindiniams privatiems interesams, Mažoji miesto taryba, veikusi kaip vykdomasis komitetas, ir keletas išrinktų ar paskirtų teisėjų (*consoli* Italijoje, *jurés* Prancūzijoje, *échevins* Flandrijoje). Kaip atsvara šioms institucijoms veikė draugijos, atstovavusios tam tikroms piliečių grupėms, korporacijos (*arti* Italijoje, *Zünfte* Vokietijoje, *gilds* Anglijoje) ir ginkluotos kuopos, kurios išsirinkdavo savo teisėją (Italijoje *capitano del popolo*). Be civilinės valdžios, buvo ir religinė: kunigai ir po trylikto amžiaus miestuose įsikūrę vienuolių ordinai. Italijoje atvažiuojantis teisėjas, *podestà*, kartais būdavo iškviečiamas padėti spręsti konfliktų tarp politinės valdžios institucijų ir visuomenės sluoksnių.

Ši autonomiška valdžios sistema galiojo tik iki miesto pakraščio ir nelietė aplinkinių kaimų. Miestas buvo priklausomas nuo kaimo, aprūpindavusio jį žemės ūkio produktais ir iš esmės valdė didesnes ar mažesnes aplinkines sritis. Tačiau, kitaip nei graikų *polis*, tai buvo „uždaras" miestas, nepripažįstąs kaimo gyventojų lygiateisiškumo. Nors miestiečiai ir kaimiečiai palaikė ekonominius bei politinius ryšius, paprastai lemdavo miesto gyventojų interesai. Tačiau čia nebuvo tokios vieningos sąjungos kaip graikų miestų susirinkimai. Miestų tarybose ilgainiui vis daugėjo valdančiųjų sluoksnių

atstovų, bet į jas niekuomet nepateko samdomi darbininkai. Antrojoje keturiolikto amžiaus pusėje prasidėjus ekonominei krizei, pastarieji ėmė kovoti dėl valdžios, tačiau visada pralaimėdavo, taigi valdžia susitelkdavo kelių šeimų ar netgi vienos valdančiosios šeimos rankose. Šiuos konfliktus akivaizdžiai atspindėjo konkurencija siekiant prekiauti ar netgi spekuliuoti nekilnojamuoju turtu, kurią tik iš dalies reguliavo konstitucinės normos.

Tai tik bendri teoriniai sampratavimai, ne visada tinkantys įvairiems konkretiems atvejams, kuriuos ne visada galima supaprastinti iki bendrų modelių. Europos viduramžių miestai naudojosi ne *laisve*, o laisvėmis. Jų neapibūdinsi abstrakčiomis institucinėmis kategorijomis, nes kiekvienam konkrečiam atvejui buvo išrandamos naujos institucijos. Fizinė miesto forma priklausė nuo politinės struktūros, kuri savo ruožtu galėjo veikti šioje aplinkoje. Miesto aplinka buvo arba tarsi arena, kurioje vyko daugybės dalyvaujančiųjų susitikimai ir konfliktai, arba kiekvienam įdomus įvaizdis, kuriame galima ir atpažinti save, ir būti atpažintam. Iš visos miesto bruožų įvairovės galima išskirti keturis naujus aspektus:

1. Visuomeniniai ir privatūs pastatai buvo išdėstyti labai tikslingai ir sudarė vientisą ir labai individualią struktūrą, kurios paskirtis buvo lengvai atpažįstama iš išorės. Viduramžių miestas gali atrodyti „netaisyklingas", nes nėra grįstas tiksliu, apgalvotu geometriniu planu kaip antikiniai ir renesanso miestai. Tačiau jame tobulai dera įvairūs elementai, atsiradę ne vienu metu. Gatvės ir aikštės sukuria unikalią ir puikiai suplanuotą aplinką, kurioje kiekvienas dalyvis turi savo vietą ir kuri suburia bendruomenę. Gatvės esti įvairių formų ir jų paskirtis bendra, nespecializuota: jomis juda pėstieji ir vežimai, jose ilsisi žmonės, vyksta turgūs, susibūrimai ir šventės. Aikštės – tai erdvės, kurios, nors ir didesnės už gatves, naudojamos toms pačioms reikmėms. Pastatai, beveik visada keliaaukščiai, atsiveria į šią sudėtingą erdvinę sistemą

kaip vientisas masyvas, o jų fasadai sudaro viešosios erdvės sienas (Venecijoje polivalentišką viešąją erdvę sudaro kanalai, o salose esantys keliai buvo skirti tik pėstiesiems ir sujungti į bendrą tinklą tik devynioliktame amžiuje). Tokia sistema vertė privačių namų projektuotojus taikytis prie viešųjų erdvių: fasadas, reprezentuojantis pastatą, tampa ir „dovana gatvei"[7], prisideda prie urbanistinės terpės funkcionavimo ir grožio. Viduramžių statutai iš tikrųjų rūpestingai reguliavo šią viešųjų ir privačių erdvių sąveiką ir apibrėžė menkiausius kompromiso tarp skirtingų interesų niuansus. Tai buvo ypač svarbu tų vietų, kuriose šie interesai susikirsdavo, atveju: kai į gatvę išsikišdavo pastatų dalys, portikai, išoriniai laiptai.

2. Komplektiškumas – dar vienas bruožas, būdingas ir socialinei sistemai, ir fizinei aplinkai. Miesto viešąją erdvę formavo pusiausvyra tarp įvairių valdžios centrų: vyskupijos, civilinės vyriausybės, religinių ordinų, gildijų ir socialinių sluoksnių. Didesnieji miestai niekuomet neturėjo vienintelio centro; juose būdavo religinis centras, politinis centras ir vienas ar keli prekybos centrai, kurie dažnai ribodavosi vienas su kitu, bet vis dėlto bent kiek buvo priešingi. Kiekvienas miestas buvo padalytas į *quartiers, sestieri, rioni,* mažesnius miestelius ar kvartalus, turinčius savo valdžią ir simbolius, o neretai ir politinę autonomiją. Tryliktame amžiuje elgetaujančių ordinų – pranciškonų, dominikonų, augustiniečių, servitų (Švč. Mergelės tarnų) – vienuolynai tapo miestų, kuriuose jie vykdė savo misiją, antriniais centrais.

3. Viduramžių miesto uždarumo ir privilegijuotumo padarinys buvo tankumas. Miestai užimdavo kiek galima mažesnę erdvę, kurioje labiausiai vertinamos vietos buvo centre; pastatai stiebėsi į viršų ir bendrame miesto profilyje ėmė vyrauti vertikaliai orientuoti visuomeniniai pastatai – bažnyčios, rotušės. Pats brangiausias visuomeninis projektas buvo gynybai būtinų (išskyrus Veneciją) miesto sienų, kuo glaudžiau apjuosiančių miesto plotą, statyba. Naujų sienų statyba būdavo kiek įmanoma atidėliojama, kol senojo ploto

sausakimšai neužstatydavo. Tik miestų, pradėjusių plėstis vėliau, prieš keturiolikto amžiaus krizes (Florencijos, Sienos, Bolonijos, Veronos, Paduvos, Gento, Leveno ir Kelno), teritorija nebuvo visiškai užpildyta ir dar daugelį metų naudota kaip dirbama žemė. Šis naujas santykis tarp horizontalios plėtros ir aukščio padėjo suvokti miestą kaip fizinį esinį, besiplečiantį visomis trimis kryptimis. Miestas visiems jo piliečiams tapo tiksliu ir konkrečiu vaizdiniu, tarsi ir gamtos dalimi, tačiau lengvai nuo jos atskiriamu. Trylikto ir keturiolikto amžiaus tapytojai ir kūrė šioje aplinkoje, ir ją vaizdavo.

4. Kadangi viduramžių miestai vis plėtojosi, jie nuolat būdavo neužbaigti. Mums sunku tai įsivaizduoti, nes esame įpratę prie vėliau, dvyliktame–penkioliktame amžiuje, nusistovėjusio galutinio miestų dydžio. Viduramžiais bažnyčios ir visuomeniniai pastatai dažnai atrodė kaip statybų aikštelės, apkaltos pastoliais, o užbaigti namai stovėjo pramaišiui su dar tebestatomais; kiekvienas projektas būdavo naujas ir įspūdingas. Nuoseklios stiliaus taisyklės, užuot priminusios praeitį, veikiau brėžiančios ateities kryptį, laidavo vieningą kompoziciją. Pastangos surasti taisykles, kurios būtų drauge racionalios, tvirtos ir lanksčios, pasistūmėjo į priekį antrojoje dvylikto amžiaus pusėje, kai Il de Franse dirbę mecenatai ir statybininkai sukūrė tarptautinį dekoratyvinį ir konstruktyvų stilių, vėliau pavadintą gotika.

Skliautuoti akmens mūro statiniai buvo labai nuodugniai ištyrinėti, atskirta trijų išmatavimų atraminė konstrukcija ir sutvirtinamieji elementai, pažeidžiantys aplinkinių sienų vientisumą; įvairūs skulptūriniai elementai buvo derinami tarpusavyje, nuolatos atsižvelgiant į projekto visumą. Kiekvienas elementas turėjo tiksliai nustatytą vietą bendroje sistemoje ir pakluso šios sistemos taisyklėms. Pradėjus naudoti smailiąją arką, arkos aukštis tapo nepriklausomas nuo atstumo tarp jos atramų. Šitaip bažnyčiose nišų eilės būdavo sujungiamos į vientisą erdvę, o lubų aukštis reguliavo

visos bažnyčios erdvinę pusiausvyrą. Kiekvieno elemento forma ir puošyba galėdavo būti vis kuriama iš naujo, todėl tobulybės ieškojimai tiek užtruko, kad išeitis tebuvo tik renesanso normos ir grįžimas prie antikos modelių.

Pirmojoje trylikto amžiaus pusėje paplitusios gotikos normos tapo metodu valdyti vis spartėjančius ir didėjančius urbanistikos pokyčius, nes pirmąkart sukūrė bendrą Europos architektūros kalbą, kurios reikšmė tolygi lotynų kalbos reikšmei nūdienos teologinėje scholastikoje. Nors vis dar išlikdami labai įvairūs, Europos miestai pagaliau įgavo vieningos civilizacijos bruožų.

Norėdami pailiustruoti šiuos savo apibendrinimus, apsiribosime tik keliais pavyzdžiais, kiek leidžia šios knygos apimtis. Taigi išskirsime šiuos regionus:

I. Viduržemio jūros sritis, urbanizuota antikos laikotarpiu – Šiaurės ir Centrinė Italija bei Pietų Prancūzija. Čia beveik visi miestai plėtojosi pagal buvusį romėnišką planą (nors, be Venecijos, buvo įkurta kitų svarbių naujų miestų, kaip pylimu apjuosta Ferara).

II. Pietų Italija ir Ispanija, kur atkariautoms teritorijoms, anksčiau priklausiusioms arabams ir Bizantijai, buvo būtinas atotrūkis nuo ankstesniųjų miesto modelių.

III. Sritis tarp Luaros ir Reino, Vokietija, Anglija, skandinavų ir slavų šalys, kur romėnų gyvenviečių pėdsakų buvo mažai arba išvis nebuvo, todėl nedaug miestų statyti pagal antikos modelį, dauguma tuo laikotarpiu įkurtų miestų buvo planuojami savaip.

Viduržemio jūros sritis

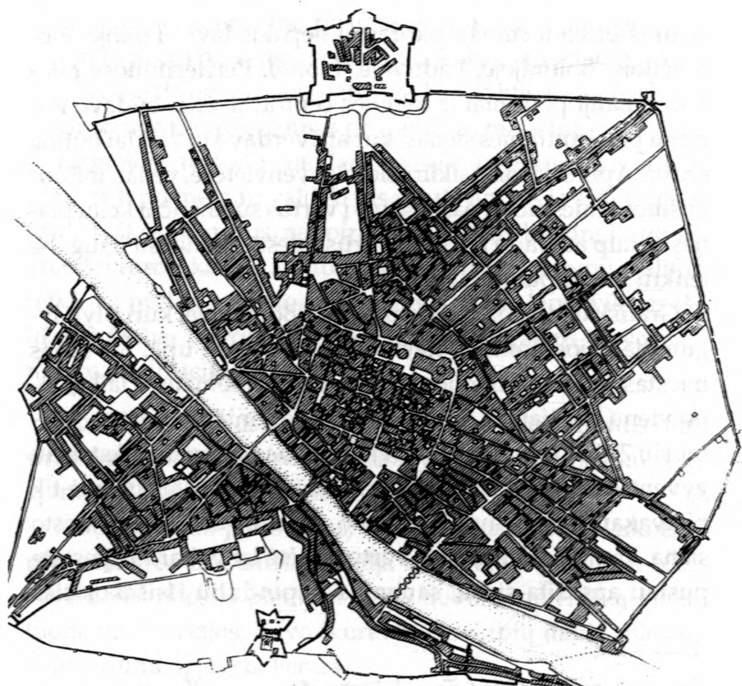
Buvusių romėniškų miestų, jau smarkiai pakitusių ir statybos, ir bendrosios pusiausvyros požiūriu, pradinis planas iš esmės ir buvo tas neutralus geometrinis pagrindas, tinklas, kurtis naujoms miesto funkcijoms. Prekybos rajonas, kurio

centras buvo forumas, paprastai nepakisdavo (Lukoje, Florencijoje, Bolonijoje, Paduvoje, Lione). Periferiniuose rajonuose nauji politiniai ir religijos centrai dažnai būdavo kuriami palei antikines sienas, kur atsiverdavo jų veiklai būtina erdvė. Aplink sienas įsikūrusiose gyvenvietėse, vėliau ir išaugusiuose miestuose, pasikartojo į vartus sueinančių kelių planas. Šitaip atsirado labai įmantrūs miestų planai su daugybe lenktų ir kampuotų jungčių.

Grafiškai akivaizdūs šie procesai Bolonijoje, kuri plyti lygumoje ir jos kontūrų nevaržo jokia svarbi upė. Šis senas miestas, kuriame žmonės gyveno jau nuo seniausių laikų, tapo vienu didžiausių Šiaurės Italijos kolonijinių miestų, užėmusiu 70 hektarų plotą ir turėjusiu kelias dešimtis tūkstančių gyventojų. Vėlyvaisiais viduramžiais šis miestas užėmė tik pietvakarinį romėnų ketursienio, šeštame amžiuje apjuosto siena, kampą. Už Ravenos vartų jį plėtė langobardai, pastatę pusiau apskritą sieną, saugojusią spinduliu išsišakojusias

16. Bolonija. C. Duchet graviūra, 1592.

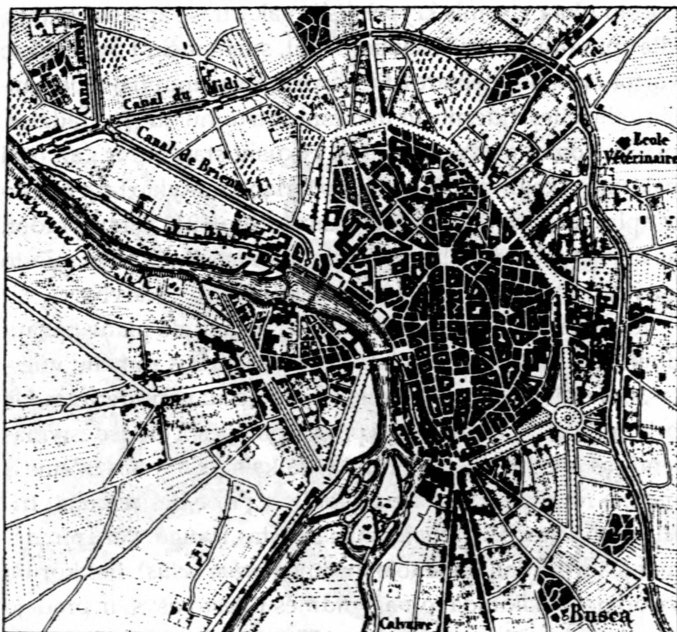

17. Florencijos planas, 1783.

gatves nuo rytuose esančios lygumos. 1019 metais *extra moenia* katedra buvo perkelta į pietinį miesto kampą, kur tebestovi ir šiandien. Garsusis universitetas, seniausias Europoje, buvo įkurtas 1088 metais; jam patikėti saugoti Justiniano digestai, atgabenti iš Ravenos. Komuna, sujungusi lotynų ir langobardų miestus, buvo paskelbta įkurta po grafienės Matildos mirties 1115 metais. Dvylikto amžiaus pabaigoje miesto plotas patrigubėjo iki 120 hektarų ir jau puikavosi nauja sienų juosta (1055–1070), apjuosiančia visą romėnų ketursienį ir vėliau pastatytą pusiau apskritą atšaką rytuose. 1201-aisiais komuna galiausiai įkūrė savo buveinę antikinio branduolio centre ir antrojoje trylikto amžiaus pusėje pradėta statyti trečioji milžiniška sienų juosta, baigta 1380 metais. Ji išplėtė

miesto plotą visomis kryptimis ir vakaruose apjuosė antrąją eilę spinduliais išsidėsčiusių kelių, sueinančių į Šv. Felikso vartus (apie 450 hektarų). Siena kirto abi spinduliais sueinančių kelių eiles didesniu ar mažesniu atstumu nuo jų pradžios, priklausomai nuo aplink juos vykusių statybų, ir gali būti pakitusios kelių reikšmės, kitaip tariant, santykio tarp miesto ir aplinkinės teritorijos, diagrama. Nuo 1211 metų pradėti leisti įstatymai, reguliavę portikų, išsidėsčiusių palei miesto gatves ir nusidriekusių iš viso 38 kilometrus, statybą.

Florencijos plėtra – tai dar vienas pamatinio plano panaudojimo pavyzdys. Florencija buvo nesvarbus romėnų miestas, orientuotas pagal pasaulio šalis, tačiau nepriderintas nei prie aplinkinių vietovių, nei prie Arno upės. Toks išdėstymas lėmė jos tolesnę raidą. Karolingų laikais šis miestas užėmė ir pietinę romėnų stačiakampio dalį, ir į upę besiremiantį trikampį. Vienuoliktame amžiuje miestas išaugo, vėl apimdamas šiaurinę dalį už senojo forumo (*forum vetus*), ties kuriuo visuomet susikirsdavo pagrindinės miesto ašys, ir pradėjo plėstis už keturių vartų. 1173–1175 metais komuna, įkurta čia taip pat 1115 metais, pastatė Dante's aprašytą „senovinį sienų apskritimą" (*cerchia anticu*), apjuosusį miestą. Lyginant su ankstesnėmis sienomis, jis buvo pasuktas taip, kad apimtų iškilusias abipus upės gyvenvietes. Tryliktame amžiuje miestas, tuo metu jau vienas iš svarbiausių gamybinių ir finansinių Europos centrų su maždaug 100 000 gyventojų, nebeišsiteko tarp šių sienų, buvo būtinas tikslus plėtros planas, kurį kuravo Arnolfo da Cambio. Miesto centras ir periferija buvo perplanuojami kartu. Šalia pradinio branduolio įsikūrė ir religinis centras – naujoji Santa Marija del Fiorės katedra, ir politinis centras – Sinjorijos rūmai bei aikštė. Numatant tolesnę miesto plėtrą, buvo suprojektuotas naujas didžiulis 480 hektarų juosiantis sienų apskritimas, vėl pasuktas, palyginti su ankstesniuoju, ir dėl tos pačios priežasties. Šioje nuostabioje aplinkoje dirbo renesanso menininkai, tobulinę miesto formą penkioliktame ir šešioliktame amžiuje.

18. Tulūzos planas, 1841 (iš Duclos).

Daugelyje kitų miestų būtent upė darė įtaką romėnų planuoto miesto raidai, keitė pamatinį planą. Tulūza, esanti ant Garonos upės krantų ir jau 419 metais tapusi vestgotų sostine, buvo svarbiausias Pietų Prancūzijos metropolis. Netrukus ji būtų tapusi miestu-valstybe, nenusileidžiančia didžiosioms Italijos komunoms, tačiau albigiečių kryžiaus žygis (1226–1228) sunaikino jos autonomiją. Romėniškasis branduolys ir vėlesni rajonai – vakaruose Buržas (Bourg) su garsiąja šv. Saturnino statula ir Šv. Kiprijono kvartalas kitapus upės – buvo apjuosti akmenine siena maždaug 1140 metais, o keturi tiltai per Garoną nutiesti 1152–1284 metais. Siena, pradėta statyti iš plytų ir baigta iš akmenų, juosė didžiulį plotą abipus upės ir sujungė svarbiausius miesto

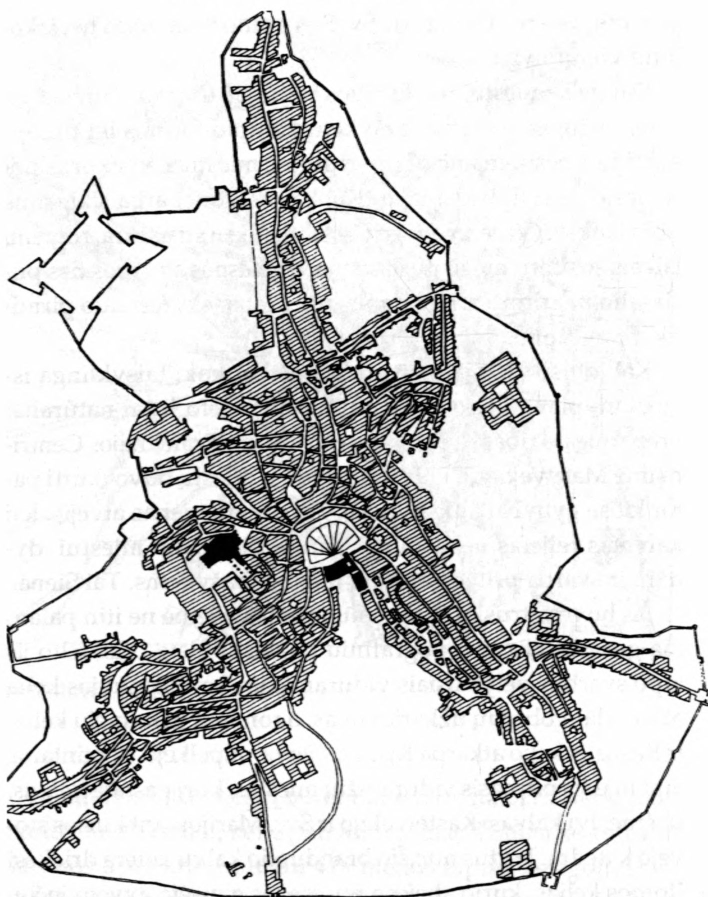
paminklus – Šv. Gatjeno ir Šv. Saturnino bažnyčias bei jakobinų vienuolyną.

Daugelis miestų, per kuriuos teka upė (Bordo, Tūras, Kelnas), plėtojosi panašiai: nuo keturkampio formos iki pusapskritimio, besiremiančio į upę. Kituose miestuose, įsikūrusiuose ties dviejų upių santaka (Koblence, Lione) arba staigiame upės lankste (Veronoje), išsaugota itin tiksli struktūra, romėnų laikais susiformavusi pusiasalyje, o vėlesnės statybos ties pusiasalio pagrindu arba kitapus upės labai skyrėsi nuo pirminio branduolio.

Kalvotose vietovėse svarbiau už bet kokį taisyklingą išankstinį planą buvo prisitaikyti prie reljefo ir tai natūraliai brėžė miesto ribas. Apeninuose, Alpėse ir Prancūzijos Centriniame Masyve daug vidutinio dydžio miestų buvo įkurti parankiose gynybai aukštumose. Tačiau yra vienas atvejis, kai kalvotas reljefas nesutrukdė išaugti didingam miestui, dydžiu ir svarba prilygstančiam mūsų aprašytiems. Tai Siena.

Šis buvęs etruskų ir romėnų miestas užėmė ne itin palankią geografiniu ar topografiniu požiūriu vietą. Vis dėlto jis tapo svarbus vėlyvaisiais viduramžiais, kai Flaminijos kelią atkirto langobardų užkariavimas, o romėnų pakrančių keliai ir Kasijaus kelio atkarpa Kjanos slėnyje užpelkėjo. Septintame amžiuje šis pirmasis viduramžių miestas, kurį pastatė *Rotaris*, užėmė dvi kalvas: Kastelvekijo ir Švč. Marijos, ant kurios stovėjo katedra. Į rytus nuo šio branduolio kalvų ketera driekėsi Romos kelias, kurio abejose pusėse vis gausėjo gyvenviečių. Iš šio plano vienuolikto amžiaus pabaigoje išaugo didysis jungtinis miestas. Pradinis miesto planavimas buvo išsaugotas, padalijus jį į *terzi* (trečdalius) – Čitą, kuri apėmė senąjį branduolį, Kamoliją aplink šiaurinę keterą ir Šv. Martyno kvartalą aplink pietinę keterą; vėliau jie buvo smulkiau padalyti į septyniolika *contrade*.

Švč. Marijos kalvos viršūnė buvo išplatinta, kad išlaikytų katedrą, kurios špiliai puošia miesto profilį. Šio didingo pastato juodų ir baltų juostų eksterjeras suteikia jam ypatingo

19. Sienos planas, 1848.

iškilumo ir vizualiai išskiria jį iš supančio gamtovaizdžio. Įlinkis, esantis į pietus nuo kalvų keteromis einančių kelių sankirtos, pakito pradėjus statyti Visuomenės rūmus (Palazzo Pubblico), kurių fasadas atgręžtas į kalvos šlaitą ir priešais esantį didžiulį nuožulniais šlaitais slėnį Kampo. Čia atvira viešoji erdvė atsiveria priešais valstybinių teisėjų būstinės pastatą, šitaip sukuriama nuostabi architektūrinė dermė.

Sąmoningas Kampo reljefo formavimas stulbinančiai pakeičia vaizdą: ant kalvos pusračiu stovinčių pastatų varpo pavidalo profilis ir kalvos papėdėje esančių Visuomenės rūmų visiškai tiesi linija, tarpais nutrūkstanti, juosia geldutės formos grindinį, padalytą į devynias nelygias dalis, sueinančias ties didžiuoju drenažo grioviu priešais Visuomenės rūmus. 1325 metais suprojektuota kampanilė, aukštai iškilusi rytiniame rūmų kampe ant koplyčios, atgręžtos į aikštę, turi daugialypę paskirtį: subalansuoja į vakarus paslinktą rūmų padėtį, išsiskiria atviroje aikštės erdvėje ir yra atsvara katedros masyvui, žvelgiant į Sieną iš toli, tarsi milžiniška miesto vidaus ir išorės šerdis. Jos dantyta pilko akmens viršūnė, uždėta ant lygaus plytų kamieno, architektūriškai susiejo didžiosios bendruomenės aplinką ir tapo viso aplinkinio peizažo ašimi.

Projektuoti šį architektūriškai naują pastatą, kuriam sunku rasti lygių, žinoma, turėjo ne vienas žymus architektas. Manoma, kad savo ranką pridėjo Giovanni Pisano, pagrindinis katedros statytojas 1284–1295 metais, o kai kuriais klausimais buvo tariamasi su Duccio, didžiuoju Sienos tapybos meistru (dirbusiu iki 1319 metų). 1262 ir 1297 metų statutai, atskleidžiantys, kaip subtiliai buvo suvokiama sąsaja tarp visuomeninių ir privačių poreikių šioje svarbioje miesto vietoje, išsamiai apibrėžė, kokie turėtų būti į Kampo atgręžti pastatai ir kaip jį galima (ir draudžiama) naudoti.

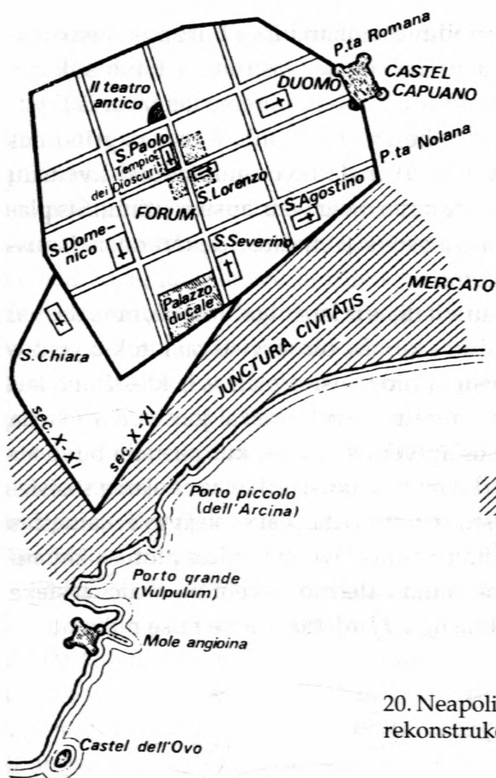
Sienos, juosiančios Y raidės formos plotą, suformuotą kalvos keterų, ant kurių pastatytas miestas, iškilo maždaug 1150 metais; vėliau, 1220, 1260 ir 1326 metais, jos buvo plečiamos ir apėmė aplinkinius šlaitus bei jų papėdes, iš viso 180 hektarų plotą, beveik tiek pat kiek didieji lygumų miestai. Vėliau, keturioliktame amžiuje užėjus marui, Sienai teko sunkus išmėginimas. Po mūšių ji atiteko florentiečiams, kurie buvo išvyti tik 1555 metais. Tolesnę miesto istoriją iki pat šių dienų lėmė tai, kad milžiniški jo statybų masteliai neatitiko nei miesto dydžio, nei išteklių. Tai liudija vienos žmonių grupės paradoksalų iššūkį aplinkai, kurią teko kurti iš naujo.

Iš arabų ir Bizantijos atkariautos sritys

Ilgą laiką Bizantijai priklausiusiose teritorijose – Pietų Italijos pajūrio rajonuose ir Balkanų pusiasalyje – miestai nustojo augti, o gynybos poreikių nulemtas ankstyvųjų viduramžių miestų ankštumas išliko jų pastovus bruožas. Bizantijos valdžia ilgainiui išardė kelis didžiausius graikų-romėnų miestus – Brindizį, Tarantą, Sirakūzus, Agridžentą, Atėnus, Korintą – ir sutelkė gyventojus nedidelėje, parankioje gynybai srityje – netoli Ortygijos Sirakūzuose bei Agridžento ir Atėnų akropoliuose. Tačiau iškilo keletas sausumos miestų, išsidėsčiusių labai kalvotose vietovėse – Matera Pietų Italijoje, Ena Sicilijoje, Mistra Peloponese. Arabai užkariavo Sirakūzus 848 metais; vienuolis Teodosijus savo laiške labai jausmingai aprašo, kaip iš Europos žemėlapio buvo nušluota viena didžiausių antikos pasaulio sostinių.

Arabai laikė savo valdžioje Siciliją pusantro amžiaus ir ilgai grasino Pietų Italijos pajūrio miestams: Sipontas prie Manfredonijos įlankos buvo užkariautas 927 metais, Tarantas – 976 metais, o pati Roma nugalėta 846 metais. Vis dėlto bizantiečiai išlaikė Kalabriją ir Apuliją iki vienuolikto amžiaus pabaigos; o normandai Barį užkariavo 1071 metais. Ilgalaikis graikų viešpatavimas paliko neišdildomą žymę Apulijos pakrantės miestuose. Jo poveikis buvo svaresnis už vėlesnius pokyčius valdant normandams ir švabams. Hautevilles (Altavilla) ir Hohenštaufenai nuolatos keitė savo rezidencijas, todėl daugelyje miestų buvo pastatyta pavienių visuomeninių ir religinių paminklų, tačiau nė vienas miestas nepatyrė reikšmingų pokyčių.

Nors dauguma Bizantijos miestų ir po atkariavimo liko nelabai svarbūs, keli Kampanijos uostai, kaip Salernas ir Neapolis, įgavo naują politinę bei ekonominę reikšmę ir ėmė sparčiau plėstis. Ypač suklestėjo Neapolis, tapęs nuolatine Abiejų Sicilijų karalystės sostine. Jo planavimas išliko nuo antikos laikų ir puikiai tiko miestui tankiai apgyventos srities centre.

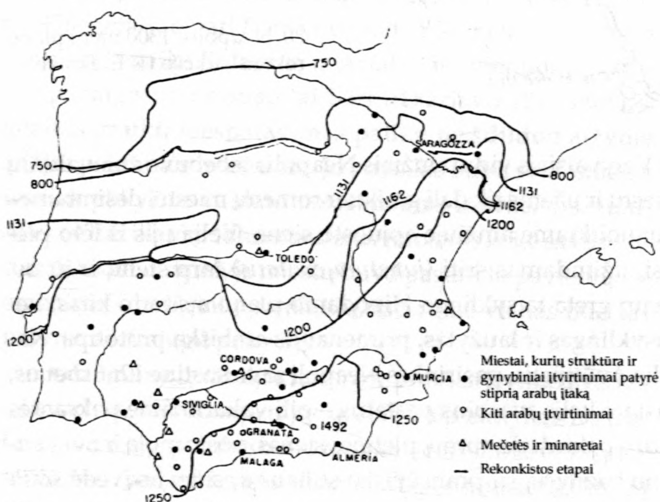

20. Neapolis. 1300 metų plano rekonstrukcija (iš E. Ennen).

Vėlyvaisiais viduramžiais Neapolis tebebuvo žemvaldžių miestu ir užėmė tik dalį graikų ir romėnų miesto, dešimtame–vienuoliktame amžiuje apjuosto siena. Vėliau jis iš lėto plėtėsi, užimdamas sritį (*junctura civitatis*) tarp sienų ir jūros. Šitaip greta taisyklingo Hipodamo plano atsirado kitas, netaisyklingas ir laužytas, primenantis arabišką prototipą. Karolis Anžujietis, pasirinkęs Neapolį savo sostine 1266 metais, pastatė kelis svarbius pastatus – pilį vakariniame pakrantės ruožo pakraštyje, turgų, pietines sienas, uosto molą ir Šv. Lauryno bažnyčią su prancūziško stiliaus apside. Jis įvedė *sedili* (rajonų) sistema pagrįstą autonominį valdymą, būdingą šalims į šiaurę nuo Alpių. Taip „vienas seniausių Vakarų miestų

... tapo viena pagrindinių monarchinės Europos, susikūrusios trylikto amžiaus pabaigoje, sostinių; ji buvo sukurta pagal Paryžiaus pavyzdį ... tačiau perėmė nemažai iš Frydricho II palikimo."[8] Miesto planą sudarė trys pagrindinės tiesios gatvės (*decumani*) ir daugybė nuožulniai kylančių skersgatvių, kuriuose buvo daug įvairiausių statinių. Šis planas buvo plėtojamas ištisus šimtmečius, neprarandant išraiškingo miesto aiškumo.

Iš arabų atkariauti Italijos ir Ispanijos miestai, nors dažnai graikiškos-romėniškos kilmės, turėjo visiškai kitokių ypatumų, susiformavusių jų didžiausios plėtros ir klestėjimo laikotarpiu valdant maurams. Struktūriškai juos sudarė viena greta kitos esančios aptvertos erdvės, kur pastatai buvo atgręžti į centrinius kiemus, o likusi erdvė naudojama susisiekimui. Tokia miestų struktūra darniai susiejo gyvenamąsias ir darbo erdves. Šitaip atsirasdavo didžiulius plotus užimančios aglomeracijos: antai Palermo gyventojų skaičius siekė kelis šimtus tūkstančių, o Kordobos – apie pusę milijono.

21. Ispanijos rekonkistos etapai ir arabų miestų liekanos (iš C.T. Smith, *An Historical Geography of Western Europe before 1800*, 1967).

Krikščionys kryžiuočiai paveldėjo šiuos miestų darinius iš turtingesnės ir labiau išsivysčiusios visuomenės. Pritaikydami juos savo reikmėms, tačiau turėdami menkesnius išteklius, jie tarsi prarado ryšį su antikos tradicija, kaip jau minėta ankstesniame skyriuje. Šitaip susiformavo visai kiti tęstinumo, koncentracijos ir atsiskyrimo nuo kaimo poreikiai. Dabar pirmąkart atsiskleidė Vakarų kultūros originalumas ir iškilo keletas pačių įdomiausių Europos urbanistinių aplinkų, kuriose nuostabiai susilieja dvi heterogeniškos kultūros. Antra vertus, šitaip pirmąkart beatodairiškai buvo švaistomas svetimos kultūros potencialas: vykstant jos asimiliacijai, ji nepaprastai nuskurdo. Patys kryžiuočiai iš dalies pripažino šią netektį ir siekė tai kompensuoti išsaugodami keletą monumentalių statinių: arabų pastatus Vilhelmo II parke Palerme ir didžiąją Kordobos mečetę, kuri buvo kiek pakeista tik šešioliktame amžiuje.

Palermas, normandų užkariautas 1072 metais, yra didžiulis metropolis, įsikūręs tarp pusračiu išsirikiavusių Conca d'Oro kalvų. Ant nedidelės aukštumos išsidėsčiusį antikinį miestą ir jo uostą supo po didžiulį plotą pasklidusios gyvenvietės ir maitino gamtiniai bei dirbtiniai šaltiniai, atitekantys iš atokių rajonų. Nauja valdančioji klasė buvo negausi ir įsikūrė keliose strateginėse miesto vietose. Netoli kalvų stovėjo tvirtovė, sujungta *via coperta* (dengtu keliu) su katedra; šį nuostabų ir egzotišką statinį, valstybės turtingumo pamatą, karaliai pavertė savo rezidencija. Vėlesniais amžiais palengva buvo prisitaikyta prie Europos nuostatų statyti kompaktiškiau: panaikintos vidinės pertvaros, pastatyta išorinė, kelis kartus atnaujinta miesto siena, ankstesnius žemus į vidų orientuotus pastatų masyvus pakeitė nauji daugiaaukščiai į gatvę atsukti statiniai. Miesto žaliosios zonos ilgainiui buvo užstatytos; beliko tik kelios neįprasto dydžio atviros erdvės – esplanada priešais Rūmus, Marinos aikštė ir Papireto viršūnė, – suteikiančios Palermui tą karališką didybę, kurią jis, nors ir gerokai apgriuvęs, vis dar išlaikė.

Šis dviejų kultūrų susimaišymas – ypatumas, skiriantis Palermą nuo kitų Italijos miestų, – yra būdingas daugumai Ispanijos miestų. Barselona, arabų užgrobta 713 metais, o frankų atkariauta jau 801-aisiais, po paskutinės arabų apsiausties 985 metais tapo svarbiu Vakarų Viduržemio prekybos centru ir plėtojosi panašiai kaip Italijos pajūrio miestai ir Marselis. Miestas užėmė maždaug 100 hektarų, jame galima įžvelgti romėnišką planą, gerokai pakeistą valdant arabams. Aragono karaliai 1350 metais išplėtė miestą, tačiau naujieji rajonai ne iškart buvo užstatyti, o gatvių tinklas buvo netaisyklingas kaip ir daugelyje kitų Europos miestų.

Iki ir po rekonkistos radikalesnių pokyčių patyrė tie miestai, kuriuose islamo valdžia išsilaikė ilgiau. Toledą, buvusią vestgotų sostinę, o 712 metais užgrobtą arabų, 1085 metais atkariavo krikščionys ir paskyrė Kastilijos ir Leono karalysčių sostine. Jo kalvotas reljefas trukdė tiesinti bei platinti gatves, kaip buvo įprasta kituose miestuose, tarkim, Valensijoje ar Almerijoje, ir viešųjų erdvių mažėjimas, atsiradęs statant daugiaaukščius į gatvę atgręžtus namus, ėmė kelti pavojų. Taisyklės reikalavo, kad pastatų dalys nebūtų išsikišusios daugiau kaip per trečdalį gatvės pločio iš abiejų pusių; taigi vidurinis trečdalis buvo paliktas orui, šviesai ir lietui. Svarbiausi visuomeniniai pastatai – Alkasaras, pastatytas netrukus po atkariavimo, ir gotikinė katedra, pradėta statyti 1227 metais, – stiebiasi į aukštį ir juos visus galima aprėpti žvilgsniu tik iš tolo, nes supančios erdvės yra ankštos. Kompaktiškas užstatymas ir aukšti pastatai sukuria unikalų ir įtaigų šio miesto vaizdą.

Andalūzijos miestai buvo atkariauti vėliau – Kordoba 1236 metais, Sevilija 1248 metais, o Granada tik 1492 metais – ir dar stipriau išsaugojo arabiškus bruožus. Čia išliko ištisi žemų susiglaudusių namų kvartalai (gerai pritaikyti prie šio regiono klimato): „Visa architektūra yra namų viduje; išorei skiriama mažai dėmesio."[9] Krikščionys gerbė ir išsaugojo svarbiausius musulmonų paliktus paminklus: Kordobos mečetę,

22. Toledas. Miesto planas su abiem įtvirtinimų juostomis (iš O. Jurgens ir W. Giese, *Spanische Städte*, Hamburg, 1926).

Giraldos bokštą Sevilijoje, Granados Karališkuosius rūmus; skirtingų kultūrinių įtakų koegzistavimas ilgiems amžiams liko šių miestų bruožu. Kai Ispanija įkūrė kolonijinę imperiją už vandenyno, panaudodama Seviliją kaip intendantūros štabą, šios mišrios aplinkos buvo įspūdingai atkurtos netgi tolimuose Meksikos ir Peru kraštuose.

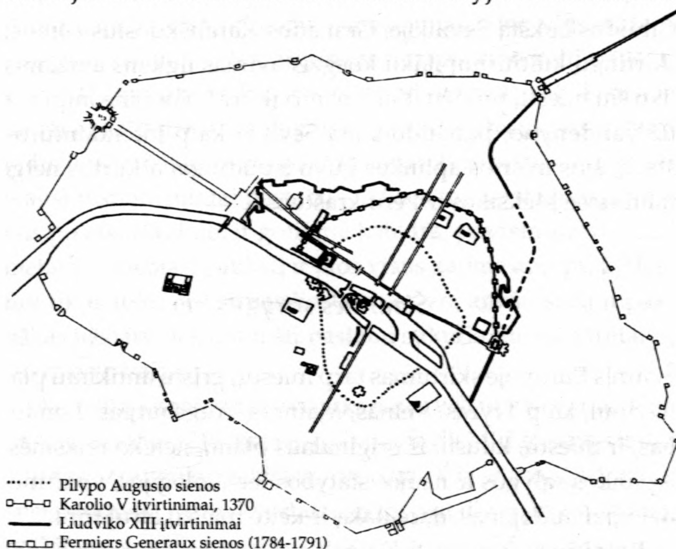
Šiaurinės sritys

Šiaurės Europoje skirtumas tarp miestų, grįstų antikiniu planavimu, kaip Tryras, Kelnas, Maincas, Augsburgas, Londonas, ir miestų, kilusių iš originalaus plano, neteko reikšmės. Aplinkos sąlygos ir naujos statybos technologijos, ypač medžio panaudojimas, darė įtaką ir keitė miestų struktūrą.

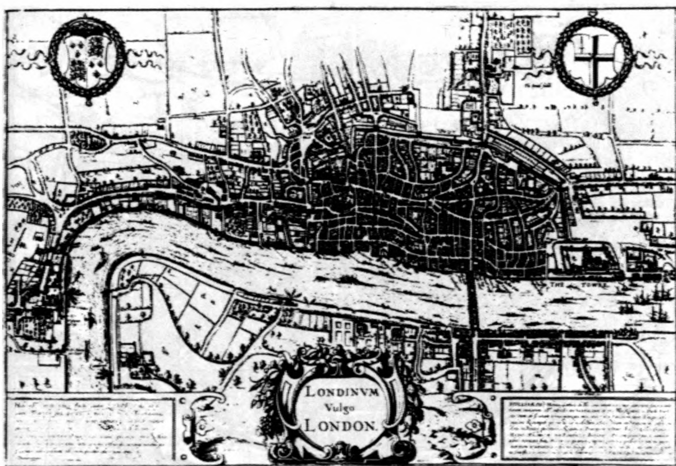
Romėnų gyvenvietė, įsikūrusi aukštumoje kairiojoje Senos pakrantėje, buvo tik vienas iš elementų, iš kurių vėliau išaugo Paryžius. Pirmojoje dvylikto amžiaus pusėje ši sostinė išsiplėtė

dešiniajame krante pastačius dvi gyvenvietes: Grève ir Saint-Germain-l'Auxerrois kartu su Champeau turgumi. Cité sala, prekybinis kvartalas dešiniajame krante ir universiteto miestelis kairiajame krante sudarė vientisą organizmą. Pilypas Augustas pastatė Halę (1186), miesto sienas (1180–1210) ir Luvro tvirtovę prie upės. Maždaug 1370 metais Karolis X perkėlė miesto sienas į dešinįjį krantą ir apjuosė didžiąją dalį pusmėnulio formos teritorijos tarp Senos ir aplinkinių pelkių, kuri buvo apgyventa jau iki romėnų. Šešiolikto amžiaus įtvirtinimai ir septyniolikto amžiaus *grands boulevards* taip pat dera prie šio modelio, kurį puikiai galima įžvelgti ir šiandieniniame mieste.

Bendras miesto, įgijusio naują politinę bei kultūrinę svarbą, plotas siekė 440 hektarų. Didieji pasaulietiniai ir religiniai statiniai, kurių svarbiausias buvo naujoji Dievo Motinos katedra, iškilusi 1163–1250 metais, statyti iš taisyklingai supjaustytų puikaus balto akmens blokų, atgabentų iš kasyklų kairiajame Senos krante arba Uazos slėnyje. Intelektualinė

23. Paryžius. Miesto sienų kaita (iš L. Bergeron, red., Paris, *Genèse d'un paysage*, Paris, 1989).

24. Londonas. Brauno ir Hogenbergo graviūra, 1582.

Paryžiaus, kaip lyderio, reikšmė atsispindėjo daugelyje religinio ir visuomeninio gyvenimo sričių, o centru tapo universitetas, kuriame Pierre'as Abelard'as ir Bernhard'as aptarinėjo aktualiausias to meto problemas. Mums svarbu, kad Suger'io ir Il de Franso meistrų pritaikytos konstrukcinės naujovės buvo lemtingos ir nubrėžė techninius ir bendruosius principus, įsivyravusius visoje Europoje.

Aptariamu laikotarpiu Londonas ir savo dydžiu, ir reikšme buvo antraeilis miestas, viduramžiais susiformavęs iš tinklinio romėnų miesto plano. Kelias iš šiaurės į pietus, vieninteliu tiltu kirtęs Temzę, lėmė ir miesto centro, ir abipus upės įsikūrusių gyvenviečių – Bišopsgeito ir Sadarko – padėtį. Seniai apleistos romėnų sienos buvo pataisytos ir vėl apjuosė miestą. Į rytus buvo prijungta Londono Tauerio, karališkosios rezidencijos, teritorija, o kiek atokiau į vakarus – Vestminsterio vienuolynas su katedra (kurioje būdavo karūnuojami karaliai). Nedideliuose plotuose tarp šių dalių kūrėsi viduramžių miestas, padalytas į rajonus (*boroughs*), kurie išliko iki šių dienų.

25. Kelnas. Brauno ir Hogenbergo graviūra, 1582.

Dvyliktame ir tryliktame amžiuje priimti sprendimai lėmė šių abiejų miestų, ateityje tapusių svarbiausiais Europoje, pobūdį. Londone Sičio ir Vestminsterio poliariškumas bei Paryžiaus padalijimas į *ville, cité* ir *université* turėjo reikšmingą poveikį jų vėlesnei raidai.

Ant Reino upės krantų iškilo Kelnas, pirmiausia svarbus kaip prekybos centras. Kurį laiką jis buvo nepriklausomas nuo vyskupų valdžios ir turėjo autonomiją. Kelnas – svarbus romėnų miestas, užėmęs apie 100 hektarų plotą; vėliau jis sumažėjo ir pavirto frankų žemdirbių gyvenviete, o 881 metais buvo sugriautas normandų. Plečiantis prekybiniam centrui, romėnų sienos buvo išplėstos iki upės, o vėliau, 1106 ir 1180 metais, pastatytos dar dvi sienos, juosusios aplinkines gyvenvietes; šitaip miesto plotas padidėjo iš pradžių iki 200, o paskui iki 450 hektarų. Sudėtingo planavimo romaninių ir Otonų stiliaus bažnyčių – Šv. Pantaleono, Kapitolijaus Švč. Marijos, Šv. Gereono, Šventųjų Apaštalų bažnyčia ir Šv. Martyno – kontūrai išryškėja miesto aplinkoje. 1248 metais pradėta statyti gotikinė katedra, priglaudusi Trijų Karalių relikvijas, at-

gabentas iš Milano Frydricho Barbarosos, iškilusi ant nedidelės aukštumos aiškiai išsiskiria žvelgiant į miestą iš kitos pusės upės, čia per plačios, kad būtų galima nutiesti tiltą.

Flandrijoje ir palei šiaurinę Vokietijos pakrantę įsikūrę miestai su išvystyta tekstilės pramone ir prekybos uostai, tiesiogiai nepriklausę kunigaikščių valdžiai, ilgainiui pasiekė politinę autonomiją ir įgavo tarptautinę ekonominę reikšmę kaip ir miestai Šiaurės bei Centrinėje Italijoje. Tai ankstesniame skyriuje minėti prekybos ir gynybiniai centrai, pamažu išaugę į didžiulius miestus. Jų pavadinimai byloja, kad jie atsirado plynoje vietoje – „Bruges" (Briugė) reiškia tiltą, „Leuven" (Levenas) – dykynėje kyšančią kalvą, „Brussels" – kaimą tarp pelkių. Jų lenktų linijų planai, pritaikyti pagal vandens kelius, yra visiškai nepriklausomi nuo antikinės stačiakampės geometrijos.

Briugė, didžiausias prekybos miestas į šiaurę nuo Alpių, kūrėsi aplink įtvirtintą pilį ant Rejos upės, pastatytą flamandų grafų devinto amžiaus pabaigoje. Upė įtekėjo į jūros įlanką, įsirėžusią toli sausumon; ant jos krantų įsikūrė prekybinė gyvenvietė (*portus*), kurioje pirmoji mugė surengta 957 metais. Kitos nedidelės gyvenvietės statėsi aplink bažnyčias aukštesnėse pelkėtos lygumos vietose. Vienuoliktame amžiuje Briugė gavo miesto teises ir turėjo savo teisėjus. Miestas augo ir iškilo pirmosios sienos, juosusios 86 hektarų plotą su maždaug 10 000 gyventojų.

1134 metais audra pakeitė kranto formą: atsirado gili Cvino įlanka. Briugės pirkliai greitai ėmė naudoti šį natūralų uostą, esantį vos per mylią nuo miesto. Jie čia pastatė naują Damo prieplauką, kanalu sujungtą su Rejos upe ir miestu. Kitame amžiuje Briugė tapo svarbiausia prieplauka Šiaurės jūros pakrantėje. Prekybos ryšiai su Hanzos sąjunga buvo užmegzti 1252 metais, o su Anglija, tiekusia vilną flamandų tesktilės pramonei, 1274-aisiais buvo pasirašyta Montrelio (Montreuil) sutartis, kuria Eduardas I nustatė, jog į žemyną vilna turi būti gabenama per Briugės uostą. 1277 metais į

Cviną atplaukė pirmosios genujiečių galeros, o netrukus čia pasirodė ir venecijiečiai. Keturioliktame amžiuje Briugę su Venecija sujungė kasdien kursuojantis sausumos paštas.

Naujos sienos, apjuosusios 430 hektarų plotą, pradėtos statyti 1297 metais ir baigtos keturiolikto amžiaus viduryje. Municipalinė valdžia įsikūrė miesto pilyje esančioje Senojoje Halėje, nors pagrindinis miesto gyvenimas susitelkė didžiulėje aikštėje prie *portus*, kur 1377–1420 metais buvo pastatyta naujoji rotušė su aukšta varpine. Trylikto amžiaus pabaigoje kitoje upės pusėje atsirado dengta prieplauka Waterhalle (sugriauta aštuoniolikto amžiaus pabaigoje), kurioje buvo pakraunami ir iškraunami laivai. Miesto vakariniame pakraštyje buvo palikta didžiulė atvira erdvė mugėms rengti. Pirmojoje trylikto amžiaus pusėje gyventojų skaičius tikriausiai siekė 80 000.

Šio miesto stilistinę vienovę taip pat lėmė ištisinis pastatų išdėstymas, kitoks negu Venecijoje, tačiau irgi gerai pritaikytas

26. Briugė. L. Guicciardini graviūra iš *Descrizione di tutti i Paesi Bassi*, 1567.

prie lenktų kanalų ir gatvių: lygiagretūs fasadai su frontonais ir statūs dvišlaičiai stogai, leidę šviesai iš viršaus kristi ant fasadų plokštumų ir suteikę miesto kontūrams būdingą dantytą liniją. Paskutiniaisiais trylikto amžiaus dešimtmečiais miestas trečdalį savo biudžeto lėšų paskyrė visuomeninėms statyboms – miesto sienoms, gatvių dangai, vandentiekiui – ir atidžiai kontroliavo privačias statybas: siekiant išvengti gaisrų, buvo reikalaujama stogus dengti čerpėmis, o miestas kompensuodavo trečdalį išlaidų. Jeigu platinant gatves reikėjo griauti namus, jų savininkams būdavo atlyginami nuostoliai, tačiau griauti savo iniciatyva buvo leidžiama tik su sąlyga, kad jie bus atstatyti per keturis mėnesius.

Keturiolikto amžiaus pabaigoje ekonominė krizė ir pilietinis karas susilpnino Briugę. Cvinas išseko ir 1378 metais prieplauką teko perkelti iš Damo į Sluis, o 1460-aisiais dideli laivai jau nebegalėjo įplaukti į Briugę. Miesto, neturinčio savo laivyno ir priklausomo nuo didžiųjų valstybių privilegijų, rinkai ėmė kelti grėsmę kiti laisvos prekybos miestai. 1488 metais imperatorius Maksimilianas pasiūlė svetimšaliams pirkliams persikelti iš Briugės į Antverpeną ir nuo tada buvęs didysis tarptautinis prekybos centras virto nuošaliu provincijos miestu.

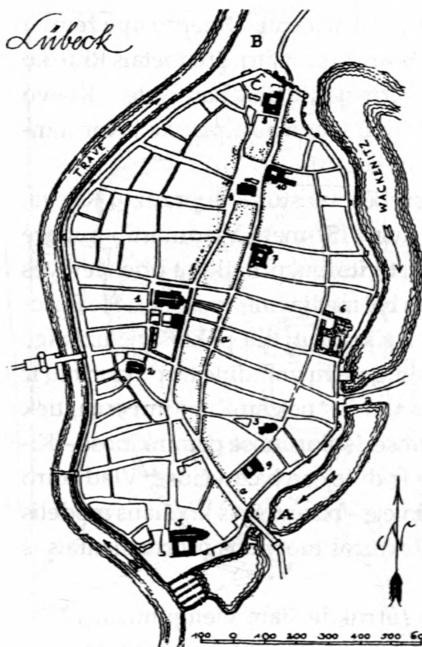
Tuo laikotarpiu labai panašiai vystėsi ir kiti flamandų prekybiniai ir pramoniniai miestai – Gentas, Levenas, Mechelenas, Briuselis, Ipras, Turnė. Gentas, svarbiausias tekstilės pramonės centras, apdairiai sudaręs politinę sąjungą su Anglija per karą su Prancūzija, tapo vienu didžiausių Europos miestų: užėmė 570 hektarų plotą, apjuostą trylikto amžiaus sienų.

Vokiečių miestai uostai prie „Šiaurės Viduržemio jūros"[10] turėjo išskirtinę prekybinę paskirtį ir buvo palyginti maži; nepaisant to, visiems kartu jiems pavyko išsikovoti gana svarų vaidmenį, prisijungus prie Hanzos politinės ir karinės sąjungos. Vokietijos Hanzos sąjungos užuomazga buvo 1241 metų Hamburgo ir Liubeko sutartis, prie kurios vėliau

prisijungė Bremenas, Rostokas, Štralzundas, Vismaras ir Liūneburgas. Hanzos sąjungos klestėjimo laikotarpiu jai priklausė apie devyniasdešimt įvairių tautų pajūrio ir sausumos miestų, tarp jų Dinanas, Getingenas, Halė, Breslau (Vroclavas), Krokuva, Kalmaras ir Revelis (Talinas).

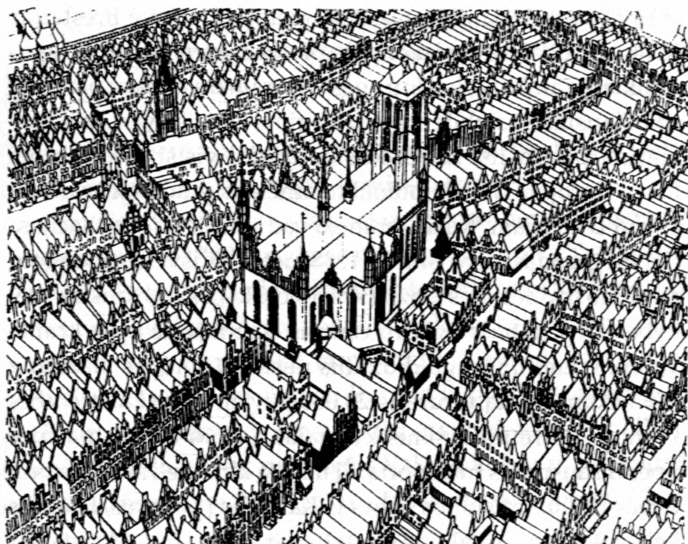
Liubekas užėmė svarbią padėtį Hanzos sąjungoje, o architektūros požiūriu – tai didžiausias ir įdomiausias šios sąjungos miestas. Pradinę gyvenvietę, įsikūrusią prie Travės ir Vakenico upių santakos, Henrikas Liūtas 1173 metais išplėtė per visą kalvą tarp abiejų upių; mieste ir vėliau išliko šio pamatinio plano pėdsakų. Kalvų ketera eina du lygiagretūs keliai, jungiantys svarbiausias bažnyčias ir pasaulietinius pastatus, o daugybė jų atšakų leidžiasi kalvų šlaitais iš abiejų pusių palei vingiuotą upės liniją. Pirklių namai su frontonais, išsirikiavę vienas šalia kito vienoduose siauruose ir ilguose žemės sklypeliuose, sukūrė išgaubtą miesto vaizdą, kurį apvainikavo iškylusi katedra bei kiti visuomeniniai pastatai ir susiejo į viena statybai naudotos tik vietinės raudonos plytos. Pirklių namus lengva buvo atpažinti iš jų išpuoštų fasadų; aukštuose, siauruose pastatuose natūraliai tilpo viskas – gyvenamieji kambariai, kontoros, dirbtuvės ir sandėliai. Iki trylikto amžiaus pabaigos miestas buvo visiškai užstatytas, tačiau ir vėliau išlaikė savo struktūrą, 110 hektarų plote gyveno 20 000–30 000 gyventojų.

Liubekas – vienas pirmųjų naujų miestų, įkurtų Baltijos jūros pakrantėje. Ryga buvo įkurta trylikto amžiaus pradžioje, Rostokas – 1218 metais, o Štralzundas ir Dancigas (Gdanskas) – maždaug 1230 metais. Tačiau Baltijos jūrą jau prieš keturis amžius išmaišė normanai, o variagai, skandinavų kariai ir prekiautojai, įsiskverbė į žemyną Rusijos lygumos upėmis. Pirmojoje devinto amžiaus pusėje legendinis Riurikas įkūrė Novgorodą prie Volchovo upės. Šios milžiniškos šalies su dviem susisiekiančiomis upių sistemomis, įsiliejančiomis į Baltijos ir Juodąją jūras, geografinė padėtis leido palaikyti ryšius su Pietumis ir garsiuoju bei trokštamu

27. Liubeko planas (iš K. Gruber, *Die gestalt der deutschen Stadt*, München, 1983).

28. Dancigas. Miesto centro rekonstrukcija (iš K. Gruber, *Die Gestalt der deutschen Stadt*, München, 1983).

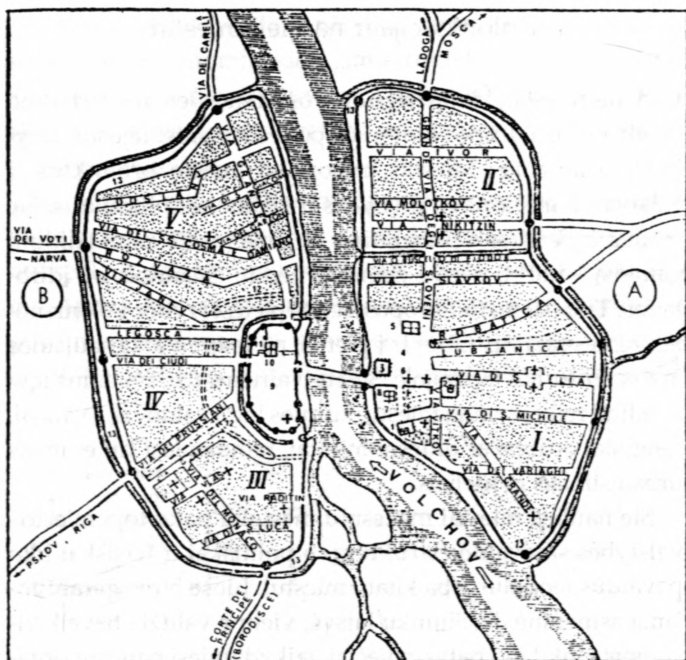

Konstantinopolio miestu. Jau 860 metais Dniepro upe žemyn plaukę žygeiviai pasiekė Bosforo sąsiaurį. 880 metais Riuriko palikuonis Olegas įkūrė pirmąją Rusijos karalystę – Kijevo Rusią, o 912-aisiais 2000 laivų laivynas atplaukė į Konstantinopolį ir sudarė prekybos sutartį.

Svarbiausius šios valstybės miestus – iš pradžių Kijevą, nuo 1125 metų Suzdalę, nuo 1157 metų Vladimirą – sudarė daugybė uždarų įtvirtintų teritorijų, pritaikytų prie vietovės reljefo ir apjuostų pylimais bei medinėmis tvoromis. Šie Europos pasaulio avanpostai Azijos platybių pakraštyje užbaigė prekybinių bei visuomeninių ryšių grandinę tarp šiaurinių ir pietinių jūrų ir palaikė santykius tiek su Rytų imperija, tiek su Otonų imperija vakaruose. Išlikusiuose paminkluose – Kijevo Šv. Sofijos cerkvėje ir dviejose bažnyčiose: Vladimiro kremliuje ir Suzdalės cerkvėje – bizantiškas kryžiaus modelis dera su romaninės architektūros motyvais ir ornamentais iš tašyto akmens.

Mongolų įsiveržimas sutrukdė šiam vienijimuisi; 1237–1240 metais jie užkariavo Rusijos miestus, o vakaruose pasistūmėjo net iki Lenkijos ir 1241 metais sugriovė Breslau ir Krokuvą. Ilgai trukusi mongolų okupacija tryliktame ir keturioliktame amžiuje, kai Europos viduramžių miestai plėtojosi sparčiausiai, sustabdė miestų augimą šioje šalyje. Tai svarbiausia priežastis, kodėl Rusija vystėsi visiškai kitaip nei likusi Europa. Tik aštuoniolikto amžiaus pradžioje, valdant Petrui Didžiajam, Rusija pradėjo vaduotis iš šios izoliacijos.

Novgorodas buvo išimtis. 1238 metais jis išvengė mongolų puolimo ir vėlesniais amžiais plėtojosi kaip svarbiausias prekybos tarp Rytų ir Vakarų centras. Kairiajame upės krante aplink kremlių išaugo didžiulis miestas, aprėpęs maždaug 150 hektarų plotą ir turėjęs 20 000 gyventojų, o kitame upės krante įsikūrė prekybinis kvartalas, į savo rankas paėmęs upės ir sausumos transportą. Šį miestą kirto keli svarbūs prekybos keliai: sausumos kelias iš Karelijos į vakarus, Prūsijos kelias iš Rygos ir Baltijos valstybių, ir iš rytų nuo Maskvos ir

29. Novgorodas. Hanzos miesto plano rekonstrukcija (iš E. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen, 1972).

Ladogos ežero einantys keliai. Galinga siena, baigta statyti 1383 metais, apjuosė apskritą miesto teritoriją.

Rusijos kunigaikštystės, iškovojusios nepriklausomybę nuo mongolų 1380 metais, sostinė buvo Maskva.Tačiau tikru miestu ji tapo tik penkioliktame ir šešioliktame amžiuje. 1478 metais ši kunigaikštystė užkariavo Novgorodą ir taip padarė galą jo, kaip tarpininko tarp Rytų ir Vakarų, vaidmeniui. Rusija atsisakė santykių su Europa ir po Konstantinopolio žlugimo 1453 metais ėmė laikyti save religiniu ir politiniu stačiatikių kultūros, priešingos Vakarų kultūrai, palikuoniu. Šis požiūris lėmė ilgai trukusį šalies atsiskyrimą nuo Europos.

Kolonizacija ir naujieji miestai

Uždaras miestas, kitaip negu atviros kaimo vietovės, sužadino bendruosius Europos teritorijos pokyčius, prasidėjusius dvyliktame amžiuje. Miestas importavo maisto produktus ir žaliavas, o eksportavo prekybos ir pramonės produktus. Šie mainai ir bendras demografinis augimas vertė kaimą didinti gamybą – įdirbti naujas žemes ir geriau išnaudoti jau įdirbtąsias. Tuo pat metu Europos sienos plėtėsi į rytus: kolonizuotos žemės kitapus Elbės ir į pietus, po truputį atkariaujamos arabų teritorijos Ispanijoje. Šiems įvairiems uždaviniams įgyvendinti reikėjo naujų miestų, kuriuos kūrė valdovai, feodalai, religiniai ordinai ar didesni miestai, remdamiesi jau esamais urbanistiniais modeliais.

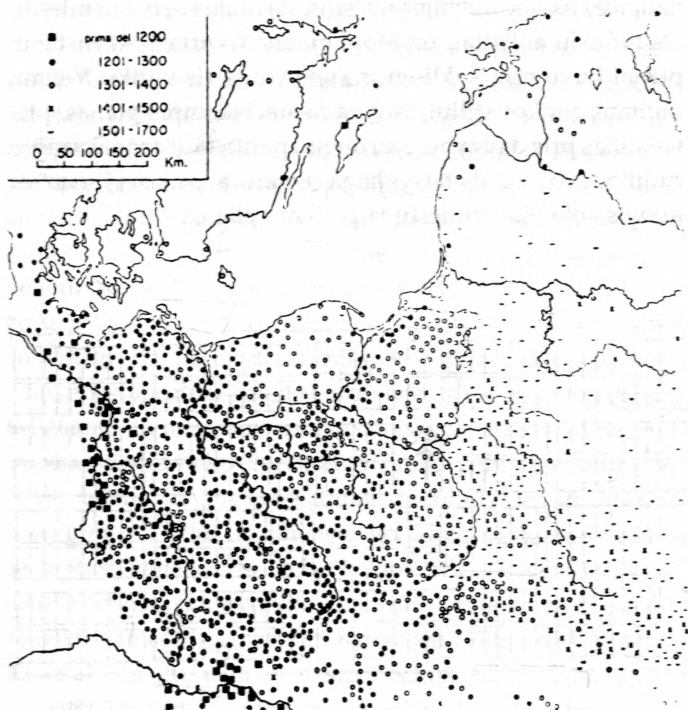
Šie naujieji miestai mažesniu masteliu pakartojo miesto-valstybės savivaldos struktūrą, o politiškai ir teisiškai liko pavaldūs feodalui arba kitam miestui. Juose buvo garantuojama asmeninė darbininkų laisvė; vietinę valdžią beveik visuomet rinkdavo patys piliečiai, laikydamiesi panašių organizacinių ir procedūrinių nuostatų.

Būtent šitaip keturioliktame amžiuje susiformavo išsišakojusi policentrinė struktūra, iki šiol būdinga Europai. Prancūzų mokslininkai suskaičiavo 130 000 varpinių, išsibarsčiusių po žemyną nuo Viduržemio iki Šiaurės jūros. Jos dažnai stovėjo arti viena kitos – 5–10 kilometrų atstumu tankiausiai apgyventose srityse, – tačiau jas supusios gyvenvietės labai skyrėsi kalba, architektūra, papročiais, siekiais ir tikslais. Iš šių skirtumų gimė susidūrimai, įžiebę veiklumą ir dinamiškumą Europoje ir nutiesę kelią vėlesniems susidūrimams su likusiu pasauliu.

Naujose vietovėse įkurtuose nedideliuose miestuose ypač ryškiai atsiskleidžia sugebėjimas konceptualizuoti ir kurti planingą urbanistinę vienovę. Miestų forma būdavo nustatoma per pirmąjį planavimo etapą ir dažniausiai ilgam likdavo nepakitusi. Kiekvieno miesto įkūrėjas būdavo tos žemės

savininkas, todėl galėdavo planuoti miesto išdėstymą su visomis smulkmenomis, kaip jam atrodė būtina. Jis nustatydavo kelių, aikščių, įtvirtinimų vietą, paskirstydavo žemės sklypelius gyventojams – rėmėsi jau žinomais ir bendraisiais statybos modeliais.

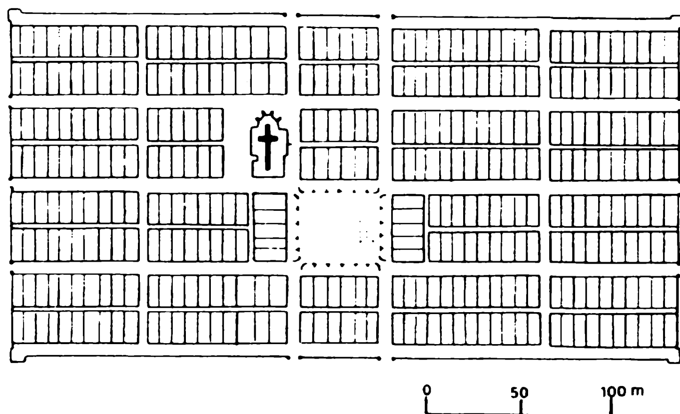
Naujieji miestai buvo pačių įvairiausių formų, kurias praeities mokslininkai bandė suskirstyti į tipus ir neįstengė rasti nuoseklaus paaiškinimo, kodėl pasirinkta viena ar kita forma. Aplinkybės, į kurias reikėdavo atsižvelgti netgi priimant pirminį sprendimą, yra kone nesuskaičiuojamos: vietovės landšaftas, vietinės tradicijos ar svetimos įtakos, sakralinė ar

30. Europos kolonizavimas į rytus nuo Elbės (iš C.T. Smith, *An Historical Atlas of Western Europe before 1800*, 1967).

pasaulietiška simbolika, bešališkas funkcinių ir ekonominių poreikių paisymas; konkrečioje situacijoje bet kuri iš jų galėjo viską lemti.

Skirtumas, kurį paprastai įžvelgiame tarp miesto planavimo ir pastato planavimo, buvo miglotas. Daugelis pastatų ilgainiui kito kaip patys miestai, ir daugelis miestų atsirado *ex novo* iš atskirų pastatų, neretai suprojektuotų tų pačių architektų, pavyzdžiui, Arnolfo suprojektavo florentiečių kolonijas San Giovanni Valdarno ir Castelfranco di Sopra. Atrodo, kad miesto planavimas buvo ypatinga bendro sugebėjimo valdyti regimąsias formas laiko atžvilgiu apraiška. Iš tikrųjų dvylikto amžiaus pabaigos pastatų projektavimo naujovės palietė ir naujus miestus. Pirmųjų šių naujų miestų, atsiradusių anksčiau už Montaubaną (įkurtą 1144 metais), planai buvo netaisyklingi ir kiekvienas vis kitoks. Vėliau, plintant gotikos stiliui, įsivyravo stačiakampis planas, pritaikomas prie daugybės skirtingų aplinkybių; dažnai jis išsirutuliodavo į tobulą taisyklingą struktūrą, panašią į senovės Romos kolonijinių miestų Hipodamo planus.[11]

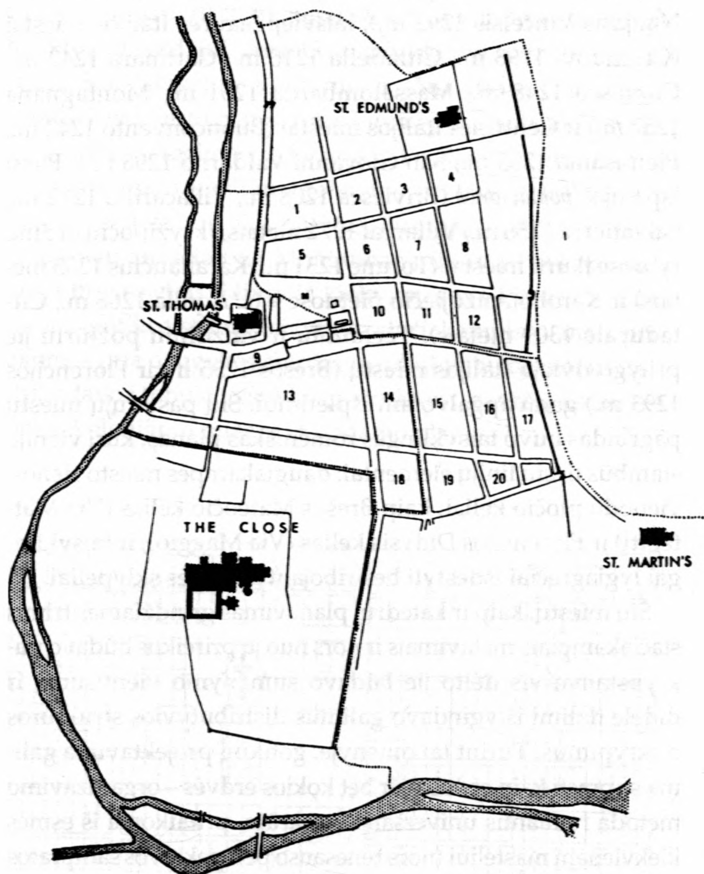
31. 1284 metais įkurto Montpazier planas (iš P. Lavedan).

Tryliktame amžiuje buvo įkurti šie miestai: Pietų Prancūzijos *bastides*, kurias statė abi Šimtamečiame kare kovojusios pusės (Aigues Mortes 1246 m., Sainte-Foy-la-Grande 1255 m., Monsegur 1263 m., Villeneuve-sur-Lot 1264 m., Beaumont 1272 m., Montpazier 1284 m.), Anglijos „naujieji miestai" (Liverpulis 1207 m., Naujasis Solsberis 1219 m., Flintas 1272 m., Naujasis Vinčelsis 1292 m.), laisvieji Šiaurės Italijos miestai (Orzinuovi 1198 m., Cittadella 1210 m., Gattinara 1242 m., Charasco 1248 m., Massalombarda 1251 m., Montagnana 1257 m.) ir Centrinės Italijos miestai (Buonconvento 1242 m., Pietrasanta 1255 m., San Giovanni Valdarno 1296 m.), Pietų Ispanijos *poblaciones* (Briviesca 1208 m., Villacarillo 1212 m., Salvatierra 1256 m., Villareal 1272 metais), kryžiuočių ordino rytuose įkurti miestai (Torunė 1231 m., Karaliaučius 1255 metais) ir Karolio Anžujiečio pietuose – (L'Aquila 1266 m., Cittaducale 1309 metais). Techniniu ir vaizdiniu požiūriu jie prilygo dviejų Italijos miestų (Brešos 1235 m. ir Florencijos 1293 m.) gerai apgalvotam išplėtimui. Šių pastarųjų miestų pagrindas buvo taisyklingas romėniškas planas, kurį vienijo stambūs tiesių linijų elementai: daugiakampės miesto sienos, vienodo pločio keliai, kaip Brešos Mateočio kelias (Via Matteotti) ir Florencijos Didysis kelias (Via Maggio), ir taisyklingai lygiagrečiai išdėstyti besiribojantys žemės sklypeliai.

Šių miestų, kaip ir katedrų, planavimas grindžiamas trimis stačiakampiais matavimais ir nors nuo jų prireikus būdavo nukrypstama, vis dėlto jie laidavo sumanymo vientisumą ir didele dalimi išlygindavo galimus distributyvios struktūros nukrypimus. Turint tai omenyje, gotikinį projektavimą galima suprasti kaip erdvės – ir bet kokios erdvės – organizavimo metodą remiantis universalia struktūra, pritaikoma iš esmės kiekvienam masteliui (nors renesanso perspektyvos sampratos dar nėra). Žmogus užima gyventi tinkamą erdvę ir įspraudžia ją į „intelekto rastrą", apimantį visus tris išmatavimus.

Antra vertus, miestai planuojami ir pastatai projektuojami jau nebe kartu, nes nauji miestai įsikūrė per palyginti trumpą

laikotarpį – nuo dvylikto amžiaus vidurio iki keturiolikto amžiaus vidurio. Šį procesą pertraukė po 1348 metų didžiojo maro ištikusios demografinės ir ekonominės krizės, kurios sustabdė naujų miestų statybą Europoje – tebuvo įkurti vos keli neoriginalaus suplanavimo miestai pietiniuose ir ryti-

32. 1219 metais įkurto Solsberio planas (iš M. Beresford, *New Towns of the Middle Ages*, London, 1967).

niuose pakraščiuose. Keturioliktame ir penkioliktame amžiuje pastatų projektavimo menas pakito, patobulėjo teoriniu ir praktiniu požiūriu, o miestų projektavimo menas tapo nebereikalingas ir nuslinko į užmarštį, nesuspėjus jo teoriškai apibendrinti nei žodžiu, nei brėžiniais.

1297 metais Anglijos karalius Eduardas I Haridže sušaukė kolokviumą, į kurį susirinko dvidešimties jo karalystės miestų atstovai aptarti, kaip geriausiai projektuoti ir tvarkyti naujus miestus; iki mūsų laikų išliko jo protokolas.[12] Daugiausia buvo kalbama apie tuometines naujoves: Prancūzijoje ir Prancūzijos kontinentinėse valdose įkurta 120 miestų; o pirmojoje keturiolikto amžiaus pusėje įkurta dar septyniasdešimt. Šis protokolas yra vienas retų rašytinių šaltinių, kuriuose kalbama apie miestų įkūrimą; jis atskleidžia susidomėjimo teoriniais svarstymais stoką. Vėliau šią temą nagrinėjo tik Eximenics'o traktatas, parašytas Ispanijoje antrojoje keturiolikto amžiaus pusėje, kai praktinė miestų statybos patirtis jau buvo beveik pamiršta ir svarstymai apsiribojo tik moksline ir filosofine sfera. Šiuo požiūriu Europos kultūra, nors stovėdama ant pasaulinės ekspansijos slenksčio, neturėjo tvirto pagrindo. Prie to dar grįšime.

Viduramžių urbanistinis palikimas

Europos miesto formavimasis, kurį šiandien galėtume apibūdinti kaip ciklą, kurio pradžia – vienuolikto amžiaus ekonominis bei demografinis suklestėjimas, o pabaiga – keturiolikto amžiaus nuosmukis, anuomet buvo suvokiamas kaip pavojingas šuolis į nežinomą ateitį. Ir Dante, apdainavęs „antikinių sienų juostos" apsuptą miestą bei tapatinęs miestą su „naujaisiais žmonėmis ir lengvu pelnu", ir kiti keliautojai bei kronikininkai, atvirkščiai, aprašę šią naujovę su susižavėjimu ir nuostaba, savaip išreiškė, kad vyksta kažkas netikėto ir stebinančio. Iš šių priešingų vertinimų susiklostė

ta priklausymo miestui samprata, emocinis ryšys, išlikęs labai ilgam ir šiandien suvokiamas kaip europietiškumas.

Santykis tarp Europos ir antikos pasaulio miestų apsivertė. Konstantinopolis (po kryžiuočių užkariavimo 1204 metais), Kordoba (po 1236 metų atkariavimo), Bagdadas (po mongolų antplūdžio 1258 metais) ir Palermas (po Karolio Anžujiečio apsiausties 1266 metais) buvo nykstantys ir apgriuvę miestai, o daugelis Europos miestų sparčiai plėtėsi ir su viltimi žvelgė į ateitį. 1274–1291 metais Marco Polo aplankė Kiniją ir neaprėpiamus Juanų imperijos miestus, kurių mastai gerokai lenkė Europos miestus, ir visgi jis gretino juos kaip lygius Venecijai ir kitiems Europos miestams. Akistatos su likusiu pasauliu išvakarėse naujosios Europos miestai jau prilygo pasauliniams urbanistiniams standartams.

Europos urbanizacijos laikotarpis nuo 1050 iki 1350 metų yra lemiamas: įsikūrė daugybė labai skirtingų centrų ir būtent jų pagrindu daugiausia formavosi gyvenviečių, kuriose dabar gyvename, struktūra. Daugelis viduramžių miestų branduolių iki šiandien yra kaip vietos savivaldos centrai (Prancūzijoje su 32 tūkstančiais *communes* – savarankiški, o Italijoje su 8 tūkstančiais *comuni* – suvienyti). Jie turi ribotą, bet ne tariamą autonomiją ir yra kasdienio gyvenimo bei visuotinės sąmonės dalis.

Viduramžiais susiformavusios urbanistinės aplinkos ir toliau darė stiprią įtaką miestams, vėliau labai išsiplėtusiems. Imta suvokti, kad miestas yra individualus darinys, turintis savo gyvenimą, ir jo negalima įsprausti į abstrakčias šių laikų kategorijas kaip tauta. Mes jaučiame, kad priklausome savo miestui, jaučiamės esantys paryžiečiai, londoniečiai, venecijiečiai ar netgi tam tikro kvartalo gyventojai. Toks priklausymas ne suvaržo, o atvirkščiai, žmogiška patirtis, sutelkta konkrečioje vietoje, mus praturtina. Prisirišimas prie gimtojo miesto neatskiria mūsų nuo pasaulio, bet paslaptingu būdu atveria kelią į plačiuosius mūsų laikų horizontus – Europą, pasaulinę bendruomenę ir padeda peržengti vėliau iškilusias

tautinių valstybių sienas. Susiformavusi tarp šių sienų vaizdo ir jausmo sąsaja lemia visą mūsų kolektyvinio gyvenimo patirtį.

Daugelis bendrų teorinių svarstymų apie miestą yra pagrįsti idealizuota idėja apie kūrybingą viduramžių laikotarpį. 1925 metais Robertas E. Parkas rašė: „Miestas yra proto būsena, darinys, susidedantis iš papročių bei tradicijų ir iš pažiūrų bei jausmų, glūdinčių tuose papročiuose ir perduodamų su ta tradicija."[13] Tačiau tik dar kartą apmąstę istorinę miesto kilmę, gal atmesime tokiems vertinimams būdingą arogančiją ir tikrai prisidėsime prie naujosios pasaulinės kultūros.

3.
Urbanistinės aplinkos tobulinimas

Stabilizacija ir paskutiniai miestų planavimo pokyčiai keturioliktame amžiuje

Didysis ekonominis nuosmukis, prasidėjęs pirmąjį keturiolikto amžiaus trečdalį ir trukęs iki penkiolikto amžiaus vidurio, sustabdė Europos miestų plėtrą. Gyventojų nustojo daugėti arba netgi ėmė mažėti, ypač po 1347–1348 metų maro. Florentiečių skaičius, amžiaus pradžioje siekęs 90 tūkstančių, sumažėjo maždaug trimis ketvirtadaliais ir kitame amžiuje jau nebeviršijo 70 tūkstančių. Statybos sustojo ir miesto plotas iki paskutinės sienų juostos liko neužstatytas. Sieną, Gentą, Kelną ir daugelį kitų didelių Europos miestų ištiko panašus likimas. Būtiniausių žemės ūkio produktų kainos krito, o atlyginimai ir kitų prekių kainos pakilo, nes trūko darbo jėgos. Tokia padėtis, sukėlusi daugybę sunkumų ir sutrikdžiusi ūkio pusiausvyrą, visgi skatino specializuotos pramonės ir prekybos augimą, vertė gerinti susisiekimą: 1338 metais buvo nutiestas pirmasis transporto kelias per Alpes nuo Churo iki Kjavenos, o keturiolikto amžiaus pabaigoje įkurta nuolatinė pašto tarnyba tarp Venecijos ir Briugės. Finansų srityje taip pat pasiekta pažanga. Penkioliktame amžiuje Genujoje atsirado ir paplito dvejybinė buhalterija; Barselonos (1401), Valensijos (1407) ir Genujos šv. Jurgio (1408) pinigų keityklos buvo sukurtos pagal Venecijos Rialto pavyzdį; o Briugėje penkiolikto amžiaus viduryje Van der Beursų šeima įkūrė pirmąją pirklių gildiją. Technika tobulėjo, ir šiuo laikotarpiu buvo padaryta keletas svarbių atradimų:

išrasti kanalų šliuzai ir žemsemės, hidraulinės dumplės, matuoklės ir sverto sistema, spyruokliniai ir mušantys valandas laikrodžiai. Šiuos atradimus savo traktatuose[1] penkiolikto amžiaus pradžioje aprašė Kyeseris, nežinomas husitų karo inžinierius, ir Giovanni da Fontana.

Ekonomikos pokyčiai paaštrino socialinius konfliktus ir paskatino žemesniųjų klasių sukilimus (Niurnbergo amatininkų 1348 metais, Florencijos *Ciompi* 1378 metais, flamandų tekstilės darbininkų 1379 metais, Langedoko *tuchins* 1380 metais, Anglijos Mailz Endo valstiečių 1381 metais ir paryžiečių 1382 metais). Šie bruzdėjimai išėjo į gera tuometiniams valdantiesiems sluoksniams, feodalams ar valstybėms, – buvo apribotos pilietines laisvės; tuo tarpu miestai, nors ir išsaugoję savo reikšmę, perėjo globėjų (patronų) žinion.[2]

Tuo pat metu, visuotinei valdžiai įsivėlus į vietinius konfliktus, bendrosios viduramžių institucijos ėmė šlyti: 1309–1378 metais Šventasis Sostas atsidūrė tremtyje Prancūzijoje, o Šventoji Romos imperija susiliejo su dinastinėmis Vokietijos karalystėmis. Įvairėjo kultūrinių struktūrų; daugelyje šalių įsteigta naujų universitetų, kai kurie buvo tautiniai, o filosofijoje ir gamtos moksluose įsivyravo nominalizmas.

Tokiomis sąlygomis antrojoje keturiolikto amžiaus pusėje stiprėjo tik keli miestai: Avinjonas kaip naujas popiežiaus sostas, Praha kaip Karolio IV imperijos sostinė (1354–1378) ir Niurnbergas kaip Centrinės Europos sausumos susisiekimo ašis ir tarptautinis metalurgijos centras. Didžiojo viduramžių laikotarpio pabaigoje sustingus miestų statybai, šie reti miestų plėtros atvejai yra labai įdomūs.

Avinjonas buvo vidutinio dydžio miestas, apie 15 000 gyventojų, kai popiežius Klemensas V nusprendė perkelti į jį savo sostą. Ekonominiai pontifikato ištekliai buvo riboti ir per septyniasdešimt tremties metų Avinjone pasikeitė aštuoni popiežiai. Todėl miestas augo lėtai ir keliais etapais: vyskupo rūmai buvo išplėsti ir paversti popiežiaus rezidencija (1335 ir 1345 metais), praplatintas tiltas per Roną, pastatyta nauja

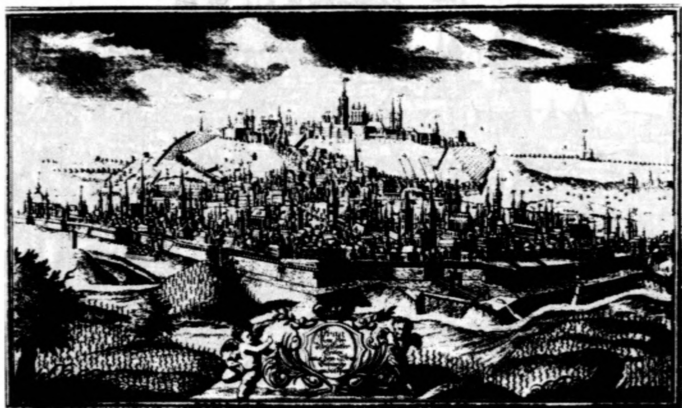
33. Avinjonas. XVI amžiaus miesto planas.

sienų juosta (1355–1370 metais) ir periferinės Saint-André ir Sorgues tvirtovės. Amžiaus viduryje Avinjono gyventojų buvo beveik 35 000, tačiau po 1348 metų maro sumažėjo perpus. Dėl sunkios ekonominės būklės ir įvairių kitų priežasčių miesto vaizdas keitėsi labai lėtai. Pastatai statyti iš dailaus tašyto Provanso akmens griežtai laikantis gotikos normų. Tačiau per kitus du šimtmečius jų interjerai buvo beveik sunaikinti. Simonės Martini freskų fragmentai Popiežiaus rūmuose, pastaruosius keletą kartų nevykusiai restauruotuose, tėra tik menki praeities grožio atšvaitai. To meto pastatai jose nutapyti šiltų tonų spalvomis, sukuriančiomis ramią, iškilmingą nuotaiką.

Karolis IV Liuksemburgietis, Bohemijos karalius nuo 1341 metų, visąlaik skatino Prahos plėtrą. 1344 metais jo iniciatyva Prahoje buvo įkurta arkivyskupija. 1348-aisiais Karolis IV įsteigė pirmąjį universitetą Rytų Europoje ir pradėjo statyti

„naujamiestį". Šis rajonas išplėtė miesto plotą, kurį sudarė dvi senesnės gyvenvietės – 1232 metų „senamiestis" ir 1257 metų vokiečių kolonija Mala Strana („Mažasis miestas"), daugiau kaip dviem šimtais hektarų. Taigi anuomet Praha buvo didelis europinės reikšmės miestas, išsidriekęs maždaug 320 hektarų plote ir turintis 50 000 gyventojų.

1355 metais išrinkus Karolį imperatoriumi, Praha tapo Šventosios Romos imperijos sostine. Pradėta vykdyti didžiulė visuomeninių statybų programa, apėmusi ir monumentalaus dvidešimt keturių arkų tilto per Vltavą (1357), ir plačių naujamiesčio aikščių statybą. 1364 metais pastačius rotušės bokštą, o 1365-aisiais – Tyno bažnyčią, senamiesčio centras įgavo naują architektūrinį veidą. Ant kalvos stovinčią pilį (Hradą) apvainikavo didžiulė gotikinė katedra, baigta tik 1392 metais; kalvos papėdėje, dešinėje upės pusėje, 1360 metais pradėjo formuotis naujas kvartalas. Šiam keturiolikto amžiaus ansambliui, kurio dydis Europoje neturi lygių, pavyko sujungti vėlyvosios gotikos, renesanso ir baroko elementus. Prahos architektūroje esama įvairių epochų bruožų; nors į slėnio pusę atgręžtos ilgos pilies sienos atrodo klasikinės,

34. Praha. Wernerio ir Engelbergo graviūra, 1740.

nesunku čia įžvelgti griežtą ir pasikartojantį viduramžių modelį. Per stebuklą šis nuostabus miestas iki mūsų dienų liko beveik nepasikeitęs ir nesugriautas. Jis padeda mums suvokti, kaip išradingai buvo planuojami didieji vėlyvosios gotikos miestai, kurių pavyzdžių turime tiek nedaug.

Dar vienas išskirtinis to laikotarpio miestas yra Niurnbergas; tačiau jis priklausė ne rūmų, o savivaldos ir pramonės sferai. Šis miestas išaugo iš dviejų gyvenviečių, kurias įkūrė Henrikas III ir Frydrichas I abiejuose Pegnico upės krantuose, kelių, jungusių Bavariją, Frankoniją, Švabiją ir Bohemiją, sankirtoje. 1320 metais jos buvo sujungtos į vieną miestą ir apjuostos beveik apskrita upę kertančia siena. Lygumose į pietus ir į rytus sparčiai kūrėsi gyvenvietės ir jos, antrojoje keturiolikto amžiaus pusėje išplėtus sienas, buvo įtrauktos į miestą. Naujieji įtvirtinimai – dvi lygiagrečios sienos su gynybiniais bokštais, iš išorės supamos plataus griovio – buvo vieni įmantriausių to meto karinių konstrukcijų. Miestas užėmė 160 hektarų plotą ir turėjo 20 000 gyventojų.

35. Niurnbergas.1493 metų graviūra.

Nuo 1348 metų miesto centras buvo nuolat perstatomos. Seniausias namų branduolys nugriautas darant vietą turgaus aikštei ir pastatyti svarbiausi visuomeniniai pastatai: Švč. Marijos bažnyčia (1355), naujas Šv. Zebaldo bažnyčios choras (1361), garsusis turgavietės šulinys (1385) ir naujas Šv. Lauryno bažnyčios choras (1439) su vieta Švenčiausiam Sakramentui – vieni reikšmingiausių vėlyvosios vokiečių gotikos paminklų. Rotušė buvo pradėta statyti keturioliktame, o išplėsta šešioliktame ir septynioliktame amžiuje, tačiau išlaikytas tas pats bendras stilius.

Apjuostas sienomis, kompaktiškai suplanuotas Niurnbergas ilgą laiką darė ekonominę ir kultūrinę įtaką nemažai Centrinės Europos daliai. Miesto valdymą kontroliavo svarbiausios pirklių šeimos, o vėliau bankininkai, tokie kaip Welseriai, turėję ryšių visame pasaulyje. Čia dirbo didieji vokiečių skulptoriai – Veitas Stoßas, Vischerių šeima; Albrechtas Düreris, Hansas Sachsas ir šešiolikto amžiaus pradžios spaustuvininkai bei kartografai. Sugriautas per Antrąjį pasaulinį karą ir vėliau skubotai atstatytas senamiestis iš esmės pakeitė tradicinį miesto vaizdą; liko tik rūpestingai restauruoti paminklai.

Susiformavusio miesto vaizdavimas

Šių trijų miestų – Avinjono, Prahos ir Niurnbergo – plėtra yra išimtis. Anksčiau klestėjusi Europos miestų statyba šiuo laikotarpiu apmirė. Miestų dydis bei forma nusistovėjo trylikto amžiaus pabaigoje ir keturiolikto pradžioje ir liko tokie patys. Visais laikais miesto vaizdas įstringa į kiekvieno jo gyventojo sąmonę ir įsitvirtina kolektyvinėje sąmonėje. Kūrybinį įkvėpimą, anksčiau nubrėžusį naujas miestų formas, pakeitė įdėmesnis žvilgsnis į jau esančią aplinką, jos tobulinimas. Tai liudijo literatūros kūriniai, tapybos ir skulptūros darbai bei viena kita nauja statyba.

Didieji to amžiaus rašytojai nukreipė savo akis į juos supantį pasaulį. Petrarca pirmasis ėmėsi tikroviškai, tiesiogiai aprašyti aplankytus miestus. 1358 metais jis rašė apie Genują: „Alpių papėdėje prieš akis atsiveria žavingas miestas su grakščiais pastatais ir nuostabiais gyventojais; vos į jį pažvelgus nekyla abejonių, kad šis miestas yra jūros valdovas."[3] 1356 metais jis nukeliavo į Prahą ir įamžino savo susižavėjimą miesto grožiu ir imperatoriaus draugiškumu. 1330–1340 metais, o paskui nuo 1347-ųjų Petrarca gyveno Avinjone ir savo kūriniuose labai išsamiai pavaizdavo popiežiaus sostinę. 1336 metais jis iš smalsumo užlipo į Vantū kalną, „tiesiog norėdamas pamatyti, kaip atrodo vieta, garsėjanti dideliu aukščiu", ir pirmą kartą nuodugniai aprašė iš viršukalnės atsiveriantį peizažą. Tais pačiais metais jis pirmąkart nukeliavo į Romą ir jausmingai papasakojo apie didžiojo miesto griuvėsius. Savo laiškuose (*Epistulae Seniles*) jis aprašė 1363 metų Venecijos šventę, vykusią „aikštėje, turbūt neturinčioje lygių visame pasaulyje, plytinčioje prieš auksu ir marmuru dengtą bazilikos fasadą. Didžioji aikštė, pati bazilika, bokštai, namų stogai, portikai, langai ir visos įmanomos stebėjimo vietos buvo pilnos žiūrovų. Smagiau už viską buvo regėti žmonių veiduose džiaugsmą."[4] Dar niekas taip išsamiai ir su meile nebuvo aprašęs Europos, jos miestų ir kraštovaizdžių.

Dviejų vėlesnių kartų rašytojai humanistai, tarp jų Enea Silvio Piccolomini, *„multa videndi cupidus"* (troškęs daug pamatyti) prieš išrenkant jį į popiežiaus sostą 1458 metais ir vėliau, savo kūriniuose pagrečiui pateikdavo tikrų ir įsivaizduojamų kraštovaizdžių aprašymų.[5] Vienas iš literatūros žanrų buvo *laudationes* (miesto pašlovinimai), nors rašomi poleminiais, politiniais ir retoriniais tikslais, dažnai puikiai perteikiantys miesto individualumą; tokie yra Salutati ir Loschi poleminiai veikalai, sukurti valdant Gian Galeazzo Visconti, kai vaidijosi Florencija ir Milanas; Bruni Florencijos *laudatio* ir nežinomo autoriaus 1430 metų Genujos *laudatio*.

Tapyba, atgaivinta didžiųjų trylikto amžiaus pabaigos Florencijos ir Sienos meistrų, buvo dar vienas būdas vaizduoti regimąjį pasaulį. Miestų aplinka, visa gamtinių ir dirbtinių, žmogaus sukurtų, formų įvairovė buvo paliudyta – detalizuojant ir apibendrinant – knygų puošyboje, tapyboje ant medinių pano ir freskose. Čia įvairiausi teologiniai, filosofiniai, apeiginiai ir kurtuaziniai siužetai buvo vaizduojami laikantis vaizdinės harmonijos reikalavimų. Apie keturiolikto amžiaus vidurį pasirodė pirmieji nesimboliniai miestų žemėlapiai, kaip jau minėtas Venecijos žemėlapis, ir pirmieji peizažai, nesusiję su konkrečiu pasakojimu ar įvykiu, kaip Lorenzetti mokyklos pano Sienoje. Žodžio ir vaizdo santykis – tam Huizinga skiria du priešpaskutinius savo knygos *Viduramžių ruduo*[6] skyrius – šiuo laikotarpiu pasikeitė. Būtent penkiolikto amžiaus pradžios vaizdinė kultūra paruošė dirvą Renesanso epochos revoliucijai.

Aname skyriuje aprašyto miestų raidos periodo pabaigoje didžiulę įtaką darė menininkai, tapytojai ir skulptoriai: Giotto, Arnolfo ir Ghiberti Florencijoje, Duccio, Simone Martini ir Lorenzetti Sienoje, Janas van Eyckas ir Memlingas Briugėje, Stoßas ir Düreris Niurnberge. Amžininkai puikiai suvokė jų darbo svarbą; tai liudija įspūdinga 1311 metų procesija, lydėjusi Duccio *Maestà* iš tapytojo dirbtuvės prie didžiojo katedros altoriaus.

Iki penkiolikto amžiaus pabaigos tapytojai ir skulptoriai priklausė įvairioms gildijoms: Florencijoje tapytojai – gydytojų ir vaistininkų, parūpindavusių jiems įvairių spalvų dažus, gildijai; skulptoriai, tašę akmenį, – mūrininkų ir dailidžių gildijai, o skulptoriai, dirbę iš metalo, ir auksakaliai – šilko audėjų gildijai, kuri jungė visus prabangos prekių gamintojus. Taigi jie neapsiribojo konkrečia medžiaga ar konkrečiais darbais, bet apskritai kūrė vaizduojamąjį meną, ir todėl galėjo vadovauti ir patarinėti sprendžiant architektūros bei miestų planavimo klausimus. Kaip jau minėta, paskutiniame tryliktojo amžiaus dešimtmetyje Arnolfo parengė

Florencijos regeneravimo planą, o Giotto 1334 metais suprojektavo kampanilę.

Būtent šie atsakingi, sudėtingi uždaviniai, o ne ankstesnis statybų prižiūrėtojo darbas formavo Renesanso menininko patirtį ir paskatino tą stiliaus perversmą, kuris per du kitus amžius išstūmė buvusių formų pasaulį.

Naujoji meninė kultūra

Europoje šiuo laikotarpiu pirmiausia buvo tobulinama miestų struktūra: baigiami statyti ir puošiami svarbiausi pastatai, pertvarkomos gatvės ir aikštės, statomi nauji visuomeniniai bei privatūs pastatai. Visa tai daroma atsižvelgiant į estetinius reikalavimus, tarp jų – patvarumą, patogumą (*comodità*) ir vaizdinę vienovę, ir atsispindėjo net administraciniuose potvarkiuose, pavyzdžiui, 1415 metų Florencijos statutuose. Akmenų ar plytų grindinys, anksčiau puošęs tik nedaugelį miestų ar svarbių miesto vietų (Liubeką, Šv. Morkaus aikštę Venecijoje), imtas kloti ir kitur. Kai kurios statybinės medžiagos ir tipiški stilistiniai elementai tapo savitu atskirų miestų bruožu, ženklu. Didelių pastatų, kaip Florencijos katedros (pradėta tryliko amžiaus pabaigoje) arba Milano katedros (pradėta keturiolikto amžiaus pabaigoje), statybos klausimai buvo kuo išsamiausiai ir be atidėliojimų svarstomi: pavyzdžiui, 1367 metais surengtas konkursas, kokie turėtų būti Florencijos Santa Maria del Fiorės katedros pilioriai.

Kadangi gotikinėje architektūroje kiekviena detalė yra savarankiška ir konceptualiu požiūriu lygiavertė, tokie svarstymai galų gale baigdavosi tik tuščiu jėgų švaistymu. Kartais toks sprendimo būdas duodavo ir sėkmingų rezultatų, kaip 1310–1425 metais statytos Orvjeto katedros fasadas arba to paties pastato relikvijorius, sukurtas Ugolino di Vieri ir jo mokinių 1337–1338 metais; šie harmoningi kūriniai – tarsi atskiras, baigtinis pasaulis, nebegalintis toliau keistis. Dar

dažniau pavieniai elementai būdavo pernelyg įmantrūs ir monotoniškai išdėstyti, kaip ir to meto kurtuazinėje literatūroje ar polifoninėje muzikoje.

Perversmas įvyko konkrečioje vietoje ir per itin trumpą laiką: Florencijoje nuo konkurso katedros kupolui sukurti pradžios (1418) iki jo statybos pabaigos (1436). Menininkai (Ghiberti, Brunelleschi, Donatello, Paolo Uccello, Nanni di Banco, Masaccio), rašytojai (Salutati ir Bruni) ir mokslininkai (Toscanelli ir Pelicani) suabejojo tradicinės kultūros paskirtimi. Kiek žinoma, svarbiausių idėjų autorius buvo vienas žmogus – Filippo Brunelleschi, pritaikęs jas ir architektūrai, ir vaizduojamiesiems menams.

Linijinė perspektyva atsirado kaip moksliškas ir universalus būdas suvokti ir valdyti regimųjų formų pasaulį; ji nustatė tikslų santykį tarp meno kūrinio – paveikslo ar skulptūros – ir vaizduojamojo objekto trijų išmatavimų formų. Perspektyva surikiavo vaizdų pasaulį pagal tikslią hierarchiją: iš pradžių proporcingumas, paskui objektų matmenys bei fizinės ypatybės ir struktūra bei spalva. Iš šios hierarchijos kilo bendros projektavimo taisyklės, taikomos ir atskiram pastatui, ir visam miestui. Projektuojant didelius objektus ypač svarbu, kad atskiri elementai būtų įprastos ir lengvai atpažįstamos formos. Privalo egzistuoti nustatyti ženklai, kurie kiekvienu atveju gali kisti, tačiau lieka atpažįstami. Tarkim, paveikslai ir skulptūros turi savo atskirą, nepriklausomą nuo bendro konteksto vaizdinę struktūrą. Jie vaizduoja beveik visą regimąjį pasaulį: kraštovaizdį, miestų architektūrą ir jo žmones. Tipinės architektūros formos atkeliavo iš antikos laikų ir daugiau ar mažesniu paplitusios išliko per visą viduramžių laikotarpį, ypač Toskanoje. Dabar jas imta tiesiog kopijuoti nuo antikos paminklų, kad jos atitiktų naująją nuostatą.

Abu naujojo metodo dėmenys – geometrinė perspektyvos teorija ir sugrįžimas prie tipinių antikos elementų – buvo nenauji. Tačiau lemiamą reikšmę turėjo netikėtas ir vaisingas jų derinys.

Visai neatsitiktinumas, jog šis metodologinis perversmas įvyko statant kupolą, kuris apvainikavo Florencijos katedrą praėjus daugiau kaip šimtmečiui nuo jos statybos pradžios. Leonardo Bruni Florencijos pašlovinime (*laudatio*) pavaizdavo miestą kaip koncentrinių apskritimų aibę, kurių centre – tarsi jo simbolis – Sinjorijos rūmai (Palazzo della Signoria). Tie patys įvaizdžiai randami ir 1422–1424 metų Gregorio Dati *Istorijoje*. Kai keturiolikto amžiaus pabaigoje buvo nuspręsta paaukštinti katedros kupolą užkeliant jį ant tambūro, pastatas tapo nebe simboliniu, bet optiniu miesto centru. Brunelleschi surado tikslią architektūrinę formą įgyvendinti šį sumanymą. Jis suprojektavo milžinišką kupolą, matomą iš labai toli, ir išryškino kupolo formą aštuoniomis radialinėmis juostomis, orientuotomis į supančią erdvę, o ant kupolo smailės užkėlė didžiulį, monumentalios klasikinės formos žibintą, sugeriantį visą saulės šviesą. Brunelleschi kupolas baigė formuoti katedros, pastatytos per paskutinį trylikto amžiaus dešimtmetį, struktūrą, ir tapo naujosios architektūros simboliu bei vyraujančiu miesto centro elementu, nubrėžusiu naują miesto raidos kryptį. Gėlės (*il fiore*) metafora įgavo regimą pavidalą: kupolas atitiko žiedo vidurį, o apskritos miesto sienos – vainiklapių kraštą. Iš tikrųjų Florencija taip ir pavaizduota pirmajame perspektyviniame miesto plane 1472 metais. Dabar Florencija tapo tikrąja Romos įpėdine, antikinių ir krikščioniškųjų dorybių sergėtoja, kaip ją aprašė Bruni ir Landino *Divina Commedia (Dieviškosios komedijos)* pratarmėje. 1954 metais Chastelis išleido *De civitate Dei (Dieviškojo miesto)* manuskripto inicialus, iš kur matyti, jog šv. Augustino aprašytas Dievo miestas pasirodo iš tiesų besanti Florencija su savo bokštais ir aukštai iškilusiu katedros kupolu.[7]

Kiti Brunelleschi darbai Florencijoje, kuriuos jis suprojektavo taikydamas naująjį metodą, beveik visi buvo baigti jau po architekto mirties (1446) ir su nemažais pakeitimais. Šie pastatai – vaikų prieglauda, senoji Šv. Lauryno bažnyčios zakristija, Gvelfų partijos rūmai, atstatytos Šv. Lauryno ir

36. Florencija. 1472 metų vaizdas su *della catena*. C. Duchet graviūra, maždaug 1580 metai.

Šv. Dvasios bažnyčios, Šv. Kryžiaus bažnyčios Pacų koplyčia ir Angelų rotonda – stovėjo to meto pagrindinėse miesto vietose. Nors jie statyti turint omenyje penkiolikto amžiaus pirmosios pusės Florencijos poreikius ir sunkumus, bet vėliau tapo Italijos ir Europos architektūrinių eksperimentų pavyzdžiu. Per pusantro šimtmečio jie visiškai pakeitė buvusias statybos tradicijas ir išlaikė savo įtaką iki pat devyniolikto amžiaus. Pasukdama šia linkme Europos kultūra atitolo nuo Viduržemio jūros baseino *lingua franca,* perėmė graikų-romėnų palikimą, kuriuo rėmėsi ir kitos vakarietiškos tradicijos (bizantiškoji, arabų, koptų, rusų), ir taip suformavo požiūrį, nutiesusį tiltą į ateitį. To pagrindas – intelektiniai skaičiavimai ir naujas antikos šaltinių panaudojimas. Europa sukūrė modelius, kurių įtaka atsiskleidė vėlesniais amžiais.

Miestų planavimo atgaivinimas Italijoje

Bandant taikyti naująjį metodą miestams planuoti, iš karto iškilo sunkumų. Europos miestų skaičius ir dydis iš esmės buvo nusistovėjęs ir nebuvo jokio akivaizdaus poreikio ar paprastų būdų jį keisti. Antra vertus, šis kultūros perversmas nebuvo labai sudėtingas, nes atgaivino ir sureikšmino praeities palikimą. Antai Florencijos struktūra, susiklosčiusi prieš pusantro šimtmečio Arnolfo laikais, nė kiek nepakito. Iš tikrųjų naujieji architektūros vėjai padėjo išsaugoti ir tobulinti tuometinį miesto išplanavimą ir nenuskurdinti jo nereikalingomis detalėmis.

Susiklostė prieštaringi menininkų, mecenatų ir visuomenės santykiai. Didieji viduramžių miestų planavimo projektai buvo įgyvendinami tik kolektyvinėmis pastangomis ir paisant techninių bei administracinių miestų-valstybių galimybių. Pavyzdžiui, kupolo statyba, pati brangiausia ir sudėtingiausia iš visų Brunelleschi projektų, buvo baigta greičiausiai. Finansuojamas vilnos audėjų gildijos, šis projektas lengvai įveikė visas įprastines konkursų ir statybos leidimų užkardas. Šios naujos meninės kultūros sukūrėjai buvo vietos bendruomenės nariai – 1425 metais Brunelleschi buvo Šv. Jono vienuolyno prioras, – tačiau ilgainiui ėmė atsiskirti nuo jos ir palaikė tiesioginius ryšius su naujaisiais mecenatais – feodalų šeimomis: Brunelleschi globojo Medičių ir Pacų šeimos, tačiau jos dar neturėjo kiek reikia lėšų, kaip parodė Šv. Lauryno ir Švento Kryžiaus koplyčios statyba.

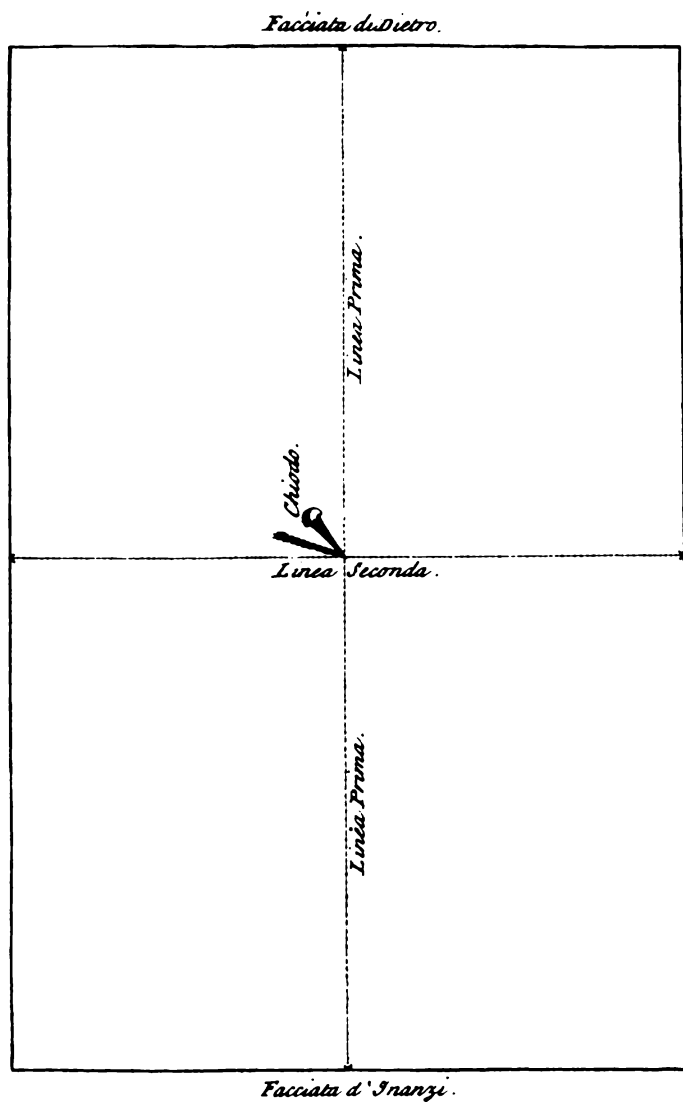
Vėlesnės kartos menininkai atitrūko nuo bendruomenės ir įsiliejo į valdovų rūmų aplinką, kur atrado tinkamą kultūrinę aplinką. Penkiolikto amžiaus antrosios pusės politinė santarvė ir ekonominis pakilimas žadino naujus sumanymus ir skatino ieškoti naujų būdų jiems įgyvendinti. Tačiau nepastovūs ir autoritariški valdovai galėjo užsakyti ir įgyvendinti tik pavienius architektūrinius projektus ir nesiimdavo sudėtingo miestų planavimo. Taigi penkiolikto amžiaus

pabaigoje, kaip ir jo pradžioje, nors dėl visai kitos priežasties, miestų vaizdas ir toliau nesikeitė. Tačiau amžiaus viduryje, kiek pagerėjus politinei ir ekonominei padėčiai, kolektyvinė gyvensena dar nebuvo visiškai sunykusi, ir, palankiai susiklosčius aplinkybėms, menininkai ir mecenatai konstruktyviai bendradarbiaudavo; būtent šiuo laikotarpiu keliuose vidutinio dydžio Italijos miestuose įvyko gana reikšmingų pokyčių, sumažinusių atotrūkį tarp kultūros idealų ir konkretaus jų įgyvendinimo.

Alberti architektūros teorija

1434 metais, kai kultūrinė reforma Florencijoje ėjo į pabaigą, į šią Toskanos sostinę atvyko trisdešimtmetis Leonas Battista Alberti. Tai buvo pirmieji Medičių valdžios metai; Brunelleschi buvo bebaigiąs savo kupolą ir pradėjęs daugybę kitų projektų; Ghiberti kūrė trečiąsias Baptisterijos duris; Paolo Uccello ir Donatello vėl grįžo į miestą; naujosios kartos menininkai – Michelozzo, Fra Angelico, Filippo Lippi, Rossellino, Luca della Robbia – pradėjo dirbti remdamiesi naujausiais atradimais. Alberti pasinėrė į vaizduojamųjų menų pasaulį ir pamėgino teoriškai apibendrinti paskutinius meno pokyčius. Apie 1436 metus jis parašė traktatus apie skulptūrą ir tapybą, o vėliau traktatą apie architektūrą, kurį 1452 metais dedikavo popiežiui Mikalojui II. Tačiau jo tikslas nebuvo vien teorinis. Naudodamas universalią humanistinės kultūros priemonę – rašytinį žodį, Alberti pabandė apibendrinti tai, kas jau pasiekta, kad galima būtų šiuos laimėjimus tikslingiau pritaikyti praktikoje. Nuo penktojo iki aštuntojo penkioliktojo amžiaus dešimtmečio Alberti darbai darė įtaką daugelio Italijos miestų statybos projektams, o jo architektūros veikaluose gausu nuorodų į šių projektų sąmatas ir biudžetus.

1452 metais parašytame traktate Alberti nagrinėja, kaip naujoji kultūra veikė miestų statybą. Architektūra – tai sudėtingas

37. Simetrijos principas (iliustracija iš Alberti veikalo *De re aedificatoria*, red. Leoni, 1755).

procesas, susidedantis iš planavimo (*lineamenta*) ir statybos (*structura*). Ji apima viską, ką galima priskirti statybai: „*regio, area, partitio, paries, tectum, apertio*". Itališkame šio traktato leidime Cosimo Bartoli *structura* vertė žodžiu *muramenti* (mūras), taip pabrėždamas Alberti idėją apriboti visas į viršų kylančias pastato dalis mūro sąvoka. Architektūros kategorijos, lemiančios perspektyvinį pastato vaizdą, kildinamos iš mūro, „atviro ir daugelyje vietų išskaidyto", bei pavadintos architektūros „puošmenomis". Šitaip buvo susieta viduramžių praktika ir naujoji meno samprata; vėliau tai tapo visų miesto pokyčių pagrindu Pjencoje, Urbine, Mantujoje, Feraroje, Romoje ir Neapolyje.

Ketvirtojoje knygoje, skirtoje „visiems statybos darbams apskritai", tai yra miestui, nekalbama apie naują miesto projektavimą; miestas laikomas jau susiformavusia visuma. Jis nekinta laikui bėgant ir priklauso nuo pastovių vietovės bei klimato sąlygų. Jo forma negali būti tokia taisyklinga kaip atskirų pastatų, „ji yra tokia pat įvairi kaip landšaftas". Aštuntojoje knygoje *Apie visuomeninių civilinių pastatų puošybą*, nagrinėjančioje atskirus miesto elementus – gatvės, aikštės, Alberti išmintingai pripažįsta ir taisyklingas, ir netaisyklingas formas, teigdamas, kad viską lemia konkrečios galimybės.

Visi jo kūriniai parašyti labai individualiu, įtaigiu stiliumi. Jie netrukus tapo norminiais ir taip paveikė tolesnę teorijos ir praktikos plėtotę. Metodologinis šuolis nuo miestų planavimo prie pavienio pastato architektūros suardė vėlyvosios gotikos statybos tradiciją ir liko tvirtu Europos kultūros bruožu iki šių dienų.

Abu konceptualūs atskaitos taškai – architektūriškai suformuota erdvė ir istoriškai susiklosčiusi aplinka – yra teoriškai ir istoriškai įvairialypiai, tačiau taikomoji Alberti teorija padėjo susieti juos vieną su kitu. Ji leido kištis į istoriškai susiformavusią aplinką. Mažuose miesteliuose šie teritoriniai prieštaravimai neturėjo didesnės reikšmės, nes čia statybos

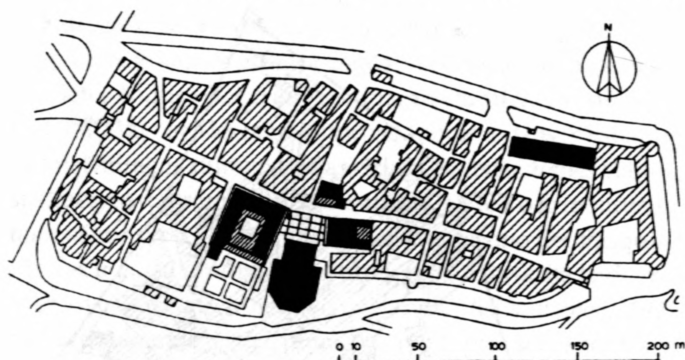
paprastai vyko nuosekliau, tačiau jie tapo lemiami didesniems miestams. Renesanso įsikišimas suardė susiklosčiusią pusiausvyrą ir nesukūrė naujos.

Mažosios Renesanso valdovų rezidencijos: Pjenca, Urbinas, Ferara

Kai kuriuos mažus ir vidutinius Italijos miestus tapo įmanoma pertvarkyti pagal naujus kultūrinius kriterijus. Teoriniai prieštaravimai buvo įveikti, pasitelkus įvairius architektūros metodus, ir visa miesto struktūra iš esmės patobulėjo. Tam turėjo reikšmės daugelis aplinkybių, visų pirma palankiai nusiteikę mecenatai, valdę pakankamai ilgai: Pijus II – Pjencoje 1459–1464 metais, Federico di Montefeltro – Urbine 1447–1482 metais, Liudvikas III Gonzaga – Mantujoje 1444–1478 metais, Borso ir Ercole I d'Este – Feraroje 1450–1505 metais. Be to, nestigo ekonominių ir organizacinių išgalių; galiausiai prisidėjo ir daugybė menininkų: pats Alberti, Rossellino, Piero della Francesca, Fancelli, Mantegna, Rossetti ir Feraros tapytojai.

1459 metais keliaudamas į Mantują kartu su Alberti, Pijus II aplankė savo gimtąjį Korsinjano kaimą. Jis nusprendė jį perstatyti ir duoti jam naują vardą – Pjenca. Šis projektas buvo įgyvendintas greitai ir sėkmingai, nes jo apimtis labai nedidelė, kaip išdėstyta 1462 metų bulėje: „Tebūnie pastatyta nauja ir didinga bažnyčia, o tėvonijos vietoje teiškyla puošnūs rūmai ir keletas kitų pastatų." Naujieji pastatai buvo sutelkti miestelio centre, kur pagrindinės gatvės lankstas ėjo pagal kalvos viršūnę. Toliau gatvė išplatėjo, sudarydama trapecijos formos aikštę, kurios gale stovėjo bažnyčia, o iš kairės ir dešinės atsivėrė vaizdas į slėnį.

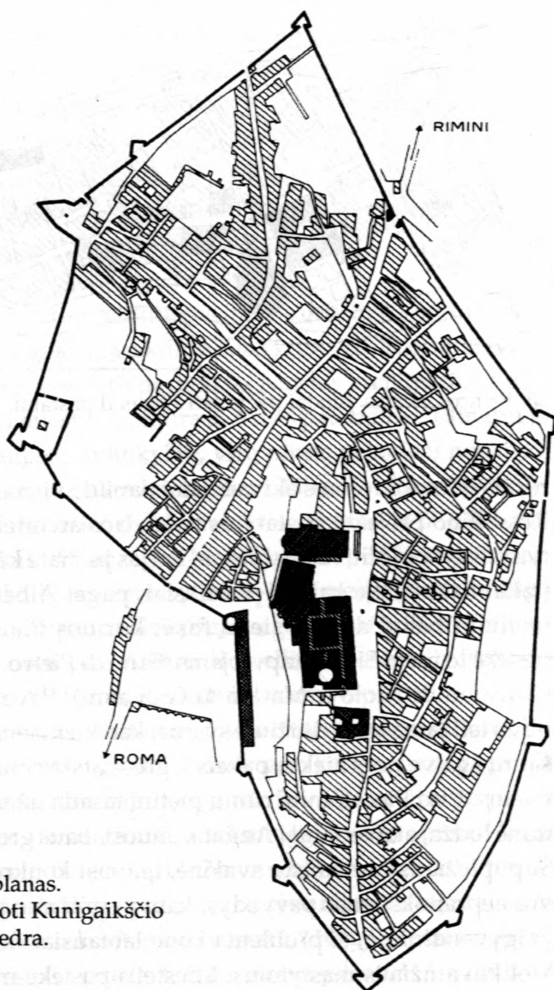
Monumentalūs statiniai, pastatyti iš čionykščio tašyto akmens, išsiskiria iš kitų savo taisyklinga forma bei didingumu, tačiau dera prie netaisyklingo ankstesnių statinių plano. Didžiulėmis akmens plokštėmis grįstoje aikštėje taisyklingos ir

38. Pjencos planas. Juodai pažymėti Pijaus II pastatai.

netaisyklingos formos akivaizdžiai papildo vienas kitą. Pagal Rossellino projektą pastatytos bažnyčios architektūroje matyti stipri vokiečių *Hallenkirchen*, kurias jis matė keliaudamas, įtaka. Bažnyčioje kabėjo paveikslai, pagal Alberti manierą izoliuoti baltai dažytų sienų fone, kuriuos Pijus specialiai užsakė to meto Sienos tapytojams (Sano di Pietro, Vecchietta, Giovanni di Paolo ir Matteo di Giovanni). Paveikslų vietai buvo teikiama tokia didžiulė svarba, kad kiekvienam, kuriam šautų į galvą nors kiek ją pakeisti, grėsė atskyrimas nuo Bažnyčios. Visą Piccolomini rūmų pietinį fasadą užėmė panoraminė lodža, atsiverianti į Amiatą, „nuostabaus grožio kalną". Ši popiežiaus humanisto svajonė, įgavusi konkrečią formą, yra nepranokstamas pavyzdys, kaip pereiti nuo projekto iki jo įgyvendinimo; ši problema kone labiausiai domino penkiolikto amžiaus mąstytojus. Miestelis pasiekė mūsų laikus nepasikeitęs, liudydamas *virtus* pergalę prieš *fortuna*.

Urbinas taip pat formavosi palankiai susiklosčius aplinkybėms. Kunigaikštis Federico di Montefeltro keitė savo miestą vadovaudamasis išmintimi ir nuosaikumu, kurie būdingi ir jo karinei bei diplomatinei veiklai, o reikiamas lėšas sukaupė tarnaudamas Venecijos ir Italijos Lygos kondotjeru (samdytų kareivių kapitonu). Savo mažytėje Apeninų

39. Urbino planas. Užbrūkšniuoti Kunigaikščio rūmai ir katedra.

sostinėje jis subūrė visą garsių Italijos ir Europos asmenybių žvaigždyną: Piero della Francesca, Luciano Laurana, Francesco di Giorgio, Justusą iš Gento, Pedro Berruguete ir Paulą von Middelburgą, o padedamas Vespasiano da Bisticci sukaupė garsiausią to meto biblioteką, kuri vėliau buvo perkelta į Vatikaną.

Kunigaikščio rūmai tobulai įkomponuoti į miesto struktūrą. Vienoje kalvos pusėje pastatai stovi kiek toliau, palikdami vietos Kunigaikščio aikštei (Piazza Ducale), o kitame kalvos šlaite iki pat Mercatale suprojektuotos lodžos ir kabantys sodai. Didingas rūmų pastatas užima dvi eiles žemės sklypų, suskirstytų dar romėnų ir viduramžių laikais, o jo monumentalia ašimi tapo kelias, jungiąs Garbės teismo bei Pasquino rūmus, ir pagal pradinį planą turėjęs siekti apskritą laidojimo šventovę, kuri taip ir nebuvo pastatyta. Visi *muramenti* (mūrai) medžiagomis ir apimtimi pritaikyti prie senesnės statybos, tik du smailūs bokštai ryškiai išsiskiria pirmame plane. Kolonados ypač pabrėžia rūmų ir viso miesto pastatų architektoniką, neardydamos aplinkos ir struktūrinio konteksto.

Meistriškai nutapytos detalės liudija formos ieškojimus, būdingus Piero della Francesca tapybai. Kunigaikščiui Piero nutapė „Plakimąsi", jo paties ir jo žmonos Battistos Sforzos portretus ir Montefeltro altorinį paveikslą, kuriame labai įtaigiai įamžintas Urbino dvaras ir jo valdovas. Apgalvotai, su saiku naudotos tradicinės išraiškos priemonės, papildomos išmoningomis, kartais egzotiškomis ypatybėmis, perša mintį, kad profesionaliems menininkams vadovavo rafinuoto proto žmogus, galbūt pats Federico. Matyt, būtent dėl šios priežasties miesto planas buvo toks darnus.

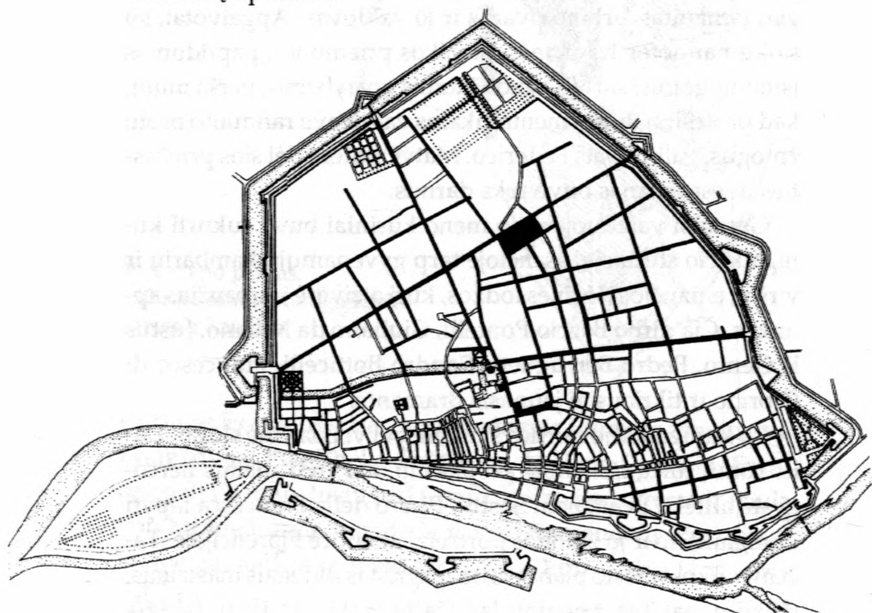
Geriausi vaizduojamojo meno kūriniai buvo sukurti kunigaikščio studijoje, esančioje tarp gyvenamųjų kambarių ir virš jų einančios išorinės lodžos, kuri atsivėrė į supančias aplinkas. Čia dirbo Baccio Pontelli, Giuliano da Maiano, Justus iš Gento, Pedro Berruguete, Sandro Botticelli, Francesco di Giorgio ir tikriausiai jaunasis Bramante.

Po kunigaikščio mirties ši intensyvi veikla ėmė slūgti. Dalis rūmų turtų išsibarstė po pasaulį, kai 1631 metais hercogystė atiteko Šventajam Sostui, Pierro della Francesca tapyti kunigaikščio ir jo žmonos portretai atsidūrė Florencijoje. Tačiau puikus miesto planavimas, pagrįstas dideliais masteliais, išliko nepakitęs Apeninų landšafte ir iki šių dienų leidžia

įsivaizduoti, kaip atrodė įvairiatautis miestas, Federico pastatytas per tokį trumpą laiką.

Ferara keturioliktame amžiuje jau buvo vienas svarbiausių Italijos kunigaikščių rezidencijų. Čia lankėsi Petrarca, buvo įkurtas universitetas. Pas kunigaikštį Leonello d'Este, kuris pats buvo rašytojas bei mokslininkas, svečiavosi Jacopo Bellini, Alberti, Pisanello, Mantegna, Peteris ir Rogeris van der Weydenai, o 1436 metais ir Guarino Veronese, įsteigęs savo garsiąją mokyklą. Boiardo, o vėliau Ariosto ir Tasso, šlovino d'Este miestą, „šiuolaikinės poezijos sostinę", kaip jį pavadino Chastelis, ir vieną iš svarbiausių Italijos renesanso centrų.[8]

40. Ferara XVI amžiuje. Plane pažymėti 1451 ir 1492 metų išplėtimai.

Šį viduramžių miestą, nusidriekusį palei Po upės atšaką, pirmąkart išplėtė 1451 metais Borso d'Este, prijungęs potvynio apsemiamą Šv. Antonijo salą. 1492 metais, valdant Ercole I, miestas vėl padidėjo, buvo įtraukta ir kita upės pusė. Dabar miesto siena apjuosė didelį plotą su stačiakampiu gatvių tinklu. Tačiau šis darbas pradėtas per vėlai. Nepalankiai susiklosčius aplinkybėms, visas plotas nebuvo iki galo užstatytas. Ferara tapo dvigubu miestu. Senąją, tankiai užstatytą miesto dalį skyrė anksčiau statyta siena ir Giovecca kanalas, kiek vėliau visai užkastas. Tuo tarpu Ercole prijungta sritis (*addizione erculea*) tapo priemiesčiu; čia buvo įrengti parkai ir sodai. Plati Naujoji aikštė (Piazza Nuova) turėjo būti antikinio cirko formos su dviem didingomis kolonomis. Viena iš jų iškilo aikštės centre paremti raito Ercole I statulą, o kita gabenant įkrito į Po upę. Tačiau atvira aikštės erdvė nesusiejo pagrindinių Belfjorės įtvirtinimų, nugriautų popiežiaus Klemenso VIII iniciatyva netrukus po miesto aneksavimo, kartu su Cosme Tura ir Peterio van der Weydeno freskomis kartūzų vienuolyne Švč. Marijos ir angelų (Santa Maria degli Angeli) bažnyčioje.

Abu Feraros miesto išplėtimai yra vieni pirmųjų šiuolaikinio miestų planavimo pavyzdžių: iš pradžių projektas kuriamas ant braižomosios lentos, o paskui pamažu įgyvendinamas. Abu šie etapai, kaip įsivaizdavo Alberti, tapo dviem visiškai atskiromis operacijomis. Pirmasis Feraros padidinimas buvo savalaikis ir iki galo baigtas, o antrasis užtruko per ilgai, iškilo daugybė kliūčių, tai ir išryškino dviejų projektavimo etapų reikšmę.

Didieji miestai: Roma, Venecija, Milanas, Neapolis

Rašydamas traktatą apie architektūrą, Alberti gyveno Romoje ir kartu su Mikalojumi V (1447–1455) kūrė miesto planavimo programą. Mikalojaus biografas Gianozzo Manetti[9]

rašė, kad ši programa – tai politinio realizmo ir tvirto kultūrinio bei religinio pagrindo derinys. Ji lėmė ne tik popiežių statybos politikos kryptį vėlesniais šimtmečiais, bet ir naujo valdančiojo sluoksnio požiūrį į šį didmiestį, kuris visuomet buvo laikomas miesto idealu.

Planavimo programoje akcentuota tai, kad miestą sudarė viduramžiškoji dalis prie Tibro, kurioje gyveno ne daugiau kaip 40 000 gyventojų, ir kur kas didesnis antikos ir ankstyvosios krikščionybės laikais susiformavęs rajonas, aprašytas Alberti 1443 metais ir Flavio Biondo 1446 metais. Pagal naująjį planą turėjo būti restauruoti naudojami pastatai (sienos, tiltai, akvedukai, Adriano mauzoliejus, paverstas tvirtove, Panteonas, paverstas bažnyčia), atstatyta keturiolika kryžiaus kelio bazilikų, o ant Vatikano kalvos pastatyta popiežiaus citadelė. Jai priklausytų Šv. Petro bažnyčia, išplėsta, išpuošta ir išsiskirianti iš kitų, popiežiaus rūmai, teatras, biblioteka, parkas, botanikos sodas ir *maxima quaedam capella* (didžioji koplyčia), kurią vėliau pastatė Sikstas IV ir pavadino savo vardu. Šventojo Angelo tiltas (Ponte S. Angelo) sujungtų popiežiaus miestą su kitais Romos kvartalais, o keliai, einantys prie jo iš rytų ir iš Borgo gyvenvietės kitapus Tibro, turėtų būti ištiesinti ir prailginti iki aikštės priešais Šv. Petro bažnyčią, o aikštėje planuota pastatyti Nerono obeliską. Taip naujoji meno kultūra laidavo praeities ir ateities nenutrūkstamumą, o naujoji Roma susitapatino su antikine sostine.

Ši programa buvo po truputį, iš lėto įgyvendinama antrojoje penkiolikto amžiaus pusėje. Ją imta vykdyti sparčiau po 1500 jubiliejinių metų, kai pasikeitė politinė ir ideologinė atmosfera. Intelektualinis užmojis buvo didžiulis, tačiau stigo realaus turimų priemonių įvertinimo. Julijus II kada panorėjęs galėjo kviestis didžiuosius menininkus, priklausančius Florencijos ir Urbino mokykloms, – Bramante, Michelangelo, Raffaellį. Jų darbai davė pradžią „trečiajam stiliui" (*terza maniera*), Vasari apibūdiną taip[10]: universali bendro kultūrinio paveldo ir jį įkūnijančių simbolių sintezė. Nuo to laiko *grand*

atelier d'Italie formavo Europos idėjų pasaulį ir apibrėžė Europos civilizacijos formas.[11]

Romoje šis aktyvios veiklos procesas nutrūko po 1527 metų miesto nusiaubimo, atskleidusio didžiulį atotrūkį tarp idealo ir tikrovės. Naujoji milžiniška Šv. Petro bažnyčia, suprojektuota Bramante's, stovėjo neužbaigta dar pusantro šimtmečio; keliai, nutiesti Julijaus II (Via Giulia, Via della Lungara) ir Leono X (trys keliai, susikertantys ties Liaudies aikšte (Piazza del Popolo) architektūriniu požiūriu liko izoliuoti, o nebaigtų Teismo rūmų (Palazzo dei Tribunali) pamatai prie Via Giulia riogsojo tarsi senovės griuvėsiai. Bramante's *tempietto* Šv. Petro nukryžiavimo vietoje Montorijuje, Michelangelo freskos Siksto koplyčioje ir Raffaelli stancų freskos popiežiaus iškilmių salėje yra neįgyvendinto *renovatio urbis* užuomazgos, tarsi pavieniai blykstelėjimai, kurie iš tikrųjų išsiskleidė visa galia už Romos sienų.

Šiuolaikinis Romos sutvarkymas buvo baigtas gerokai vėliau ir jau kuklesniais užmojais. Romą formavo ir ugdė gedulinga Michelangelo rimtis ir šventiškas Bernini iškilmingumas, kurių istorinę reikšmę sunku pervertinti. Kaip pamatysime vėliau, Roma augo panašiai kaip kitos sostinės, tačiau čia liko visuotinės svajonės, nuslinkusios į užmarštį, paliudijimas.

Iš visų Italijos miestų tik Venecija gali prilygti amžinajai Romai. Šiame mieste dirbo didžiausi Florencijos menininkai: Ghiberti 1424 metais, Paolo Uccello 1425–1431 metais, Michelozzo 1433 metais, Alberti 1437 metais, Andrea del Castagno 1442 metais; Venecijos Paduvos provincijoje dirbo Filippo Lippi 1434 metais, Donatello nuo 1443 metų ir Paolo Uccello 1445 metais. Miesto valdžia priešinosi Toskanos įtakos plitimui ir tvirtai laikėsi venecijietiškų tradicijų. Dožų rūmų fligelis iš Pjacetos aikštės pusės, pradėtas 1424 metais, buvo baigtas statyti laikantis į krantinę atsuktos pastato dalies gotikinio stiliaus, ir rekonstruotas po 1577 metų gaisro taip pat nenukrypstant nuo pirmykščio stiliaus.

Šis pasipriešinimas pirmiausia palūžo tapyboje. 1440 metais Antonio Vivarini, Giovanni d'Alemagna ir Andrea Mantegna pradėjo kartu dirbti Paduvos Eremitų bažnyčioje. Šitaip užsimezgė intensyvūs kultūriniai mainai su Mantuja, Ferara ir per Piero della Francesca – su daugiataučiu Urbino miestu. 1475 metais atvyko Antonello da Messina, Neapolyje susipažinęs naująja flamandų tapybos technika. Jo susitikimas su Giovanni Bellini ir lėmė Venecijos tapybos mokyklos pradžią. 1488 metais čia pradėjo dirbti Vittore Carpaccio, o penkiolikto amžiaus pabaigoje – Giorgione, Lorenzo Lotto ir Titianas. Technikos naujovės – stora drobė, aliejiniai dažai ir *„il dipingere senza far disegno"*, tapyba be eskizo, atskyrė tapybą nuo kitų dviejų vaizdinių menų, skulptūros ir architektūros.

Tapyba – tai regimojo pasaulio matymas, vaizdavimas ir interpretavimas. Gentile Bellini ir Carpaccio savo didžiulėse drobėse atkūrė Veneciją su visomis smulkmenomis jos didžiausio klestėjimo laikotarpiu. 1469 metais įkurta pirmoji tipografija. Spaustuvių, tarp kurių buvo ir garsioji Aldo Manuzio, įkurta 1490 metais, skaičius išaugo iki dviejų šimtų. 1500 metais Jacopo de' Barbari išspausdino nuostabų ir tikslų panoraminį Venecijos žemėlapį.

Tik penkiolikto amžiaus pabaigoje ir pirmaisiais šešiolikto amžiaus dešimtmečiais Mauro Codussi ir Lombardai, atvykę iš Urbino, ir Jacopo Sansovino iš Romos ėmėsi atnaujinti miesto stuktūrą. „Trečiojo stiliaus" prestižas ir lankstumas leido susieti Venecijos tradicijas ir griežtus praktinius kanalų miesto reikalavimus. Nauji Šv. Morkaus aikštės (Piazza San Marco) pastatai – Senųjų ir Naujųjų Prokuracijų rūmai, Šv. Morkaus biblioteka ir Lodžeta papildo pradinį aikštės planą ir sukuria taisyklingų arkadų suskaidytą, vienodų pastatų kompleksą, kuris supa įspūdingą penkiakupolę Šv. Morkaus katedrą. Tačiau toks *rinovamento* (atnaujinimas), kaip rašė Tafuri, buvo susijęs su didžiule rizika.[12] Vėliau Palladio, nuo 1570 metų dirbęs Venecijos Respublikos architektūros kuratoriumi, išnaudojo didžiules atviras lagūnos erdves savo architektūriniams

sumanymams įgyvendinti ir pastatė Šv. Jurgio Didžiąją (San Giorgio Maggiore), Išganytojo (Il Redentore) ir Švč. Marijos Apsireiškimo (S. Maria della Presentatione) bažnyčias.

Alfonsas I Aragontietis, 1442 metais nukariavęs Neapolio karalystę, ir Francesco Sforza, Milano kunigaikštis nuo 1450 metų, kaip ir Leonello bei Borso d'Este, Federico di Montefeltro ir Gianfrancesco Gonzaga priklauso tai pačiai humanistine dvasia išauklėtai kartai. Tačiau Neapolis ir Milanas buvo didžiuliai ir politiškai nestabilūs miestai, kuriuose „modernūs" statiniai neišvengiamai likdavo izoliuoti. Taip atsitiko su kunigaikščių rūmais – Naująja pilimi (Castel Nuovo) ir Sforzų pilimi (Castello Sforzesco), – kurie visai sąmoningai nebuvo integruoti į miesto struktūrą.

Sforza, susivienijęs su Medičiais, iš Florencijos į Milaną pakvietė Filarete'ę statyti Ospedale Maggiore (1460–1465); o patys Medičiai užsakė Michelozzo perstatyti Medičių banko rūmus ir Šv. Eustorgijaus bažnyčios Portinarių koplyčią. Vėliau, 1481 metais, Lorencas Didingasis pasiuntė Leonardo da Vinci, o 1493 metais – Giuliano da Sangallo pas Ludovico il Moro. Nors šie kultūriniai mainai skatino meno krypčių sklaidą, jie nelabai pakeitė Lombardijos sostinės vaizdą, o Filarete's ir Leonardo apmąstymai apie šį miestą liko tik teoriniai.

Neapolyje Alfonsas II, 1465 metais vedęs Francesco Sforzos dukterį Ippolitą, išsaugojo glaudžius ryšius su Florencijos bei Milano rūmais ir kvietė dirbti kai kuriuos garsiausius Šiaurės Italijos menininkus: 1485 metais Giuliano da Maiano statė Poggioreale ir kunigaikštienės priemiesčio vilas bei Bolla akveduką; 1488 metais Giuliano da Sangallo statė naujuosius Teismo rūmus (Palazzo dei Tribunali), o Francesco di Giorgio 1491 metais – naująją vakarinę miesto sieną ir įtvirtinimus. Giovanni Pontano, gyvenęs Neapolyje 1448–1503 metais, buvo šių darbų patarėjas technikos klausimais. Miesto apylinkėse Pontano su Sannazzaro patys pastatė dvi antikinio stiliaus vilas. 1496 metais parašyta poema *Lepidina* šlovino šiuos Aragoniečio darbus ir susiejo juos

41. Neapolio vaizdas iš paukščio skrydžio. Donato Bertelli, maždaug 1585 metai.

su mitologine miesto kilme. Karolio VIII (Prancūzijos) įsiveržimas 1495 metais nutraukė visus šiuos darbus, kuriais galbūt siekta kiek įmanoma pertvarkyti visą miestą, kaip rašė Pietro Summonte 1524 metais.

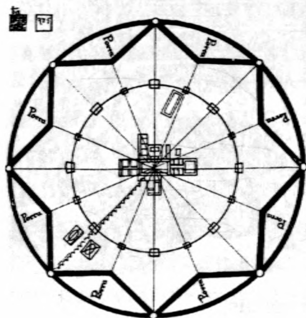
Šešioliktame amžiuje Neapolį plėtė ir perstatinėjo ispanų vicekaraliai. Visa tai vyko didžiulėje daugiatautėje Karolio V imperijoje, negailint milžiniškų lėšų, tačiau nepaisant ankstesnio amžiaus intelektinių ieškojimų.

Teorijos ir praktikos atsiskyrimas

Nuo antrosios keturiolikto amžiaus pusės iki pirmosios penkiolikto amžiaus pusės ir Italijoje, ir likusioje Europoje miestų statybos pertvarkymai buvo riboti, nesistemingi ir, žinoma, nesiderino su naująja menine kultūra, tvirtai teigusia kūrybinės vizijos universalumą. Ši kultūra apskritai neignoravo miesto, tačiau jai trūko konkrečios patirties ir žinių apie techninių, ekonominių bei administracinių priemonių panau-

dojimą. Nauji miesto modeliai gimdavo tik vaizduojamuose menuose bei knygose ir kito taip greitai, jog idėjos vis labiau tolo nuo tikrovės.

Išmintinga pusiausvyra tarp teorijos ir praktikos, būdinga penkiolikto amžiaus vidurio Alberti traktatui, vėlesniais dešimtmečiais buvo prarasta. Filarete[13] 1460–1465 metais Milane parašytame traktate aprašo įsivaizduojamą miestą Sforzindą; Francesco di Giorgio, 1470–1480 metais parašęs traktatą apie architektūrą ir dedikavęs jį Urbino kunigaikščiui, bandė apibendrinti įvairias idealaus miesto formas. Šiuose traktatuose didžiausią reikšmę turėjo ne tekstas, bet piešiniai. Perspektyviniai miestų modelių piešiniai buvo dedami į iliustruotus Vitruvijaus, Fra Giocondo (1511), Cesariano (1521), Caporali (1536), Martino (1547) ir Barbaro bei Palladio (1556) leidinius. O tapybos darbai vaizdavo tikrovėje neegzistuojančius peizažus kaip paveikslų siužeto foną arba kaip pastatų grupių perspektyvinį vaizdą, pavyzdžiui, Urbiną vaizduojantys paveikslai, saugomi Baltimorės ir Berlyno muziejuose. Idėjų pasaulis prarado sąlytį su konkrečiais statybų reikalavimais ir po šešiolikto amžiaus vidurio teoriniai tyrimai taikyti tik karinei architektūrai, kai Europos pasienyje iškilo poreikis statyti naujus įtvirtintus miestus: Vitry-le-François ir Villefranche-sur-Meuse (1545), Guastalla (1549), Charlemont ir Philippeville (1555), La Valletta (1566), Zamość (1578), Palmanova (1593) ir Coerworden (1597).

42. Sforzinda. Iliustracija iš Filarete's traktato, maždaug 1460 metai.

Kol karo inžinieriai sprendė problemas braižydami planus, rašytojai puikiai suprato, kad naujieji tobuli modeliai negali būti įgyvendinti. Todėl jie nesivargino tikroviškai aprašinėdami, kas yra, o kūrė utopiškus projektus, ironiškai ar kandžiai aiškindami šiuolaikinio pasaulio prieštaravimus: Doni (1548), Patrizi (1552), Agostini (1583),[14] Campanella (1602). Campanella, daugybę metų praleidęs kalėjimuose, 1636 metais, jau senas būdamas, atvyko į Paryžių ir paskyrė savo *Saulės miesto* paskutinį leidimą naujagimiui Liudviko XIII sūnui, kuris vėliau tapo Karaliumi Saule:

> Admirandam urbem, Solis de nomine dictam,
> me signasse tibi, puer, alto ex corde resigno.[15]
> (Šį nuostabų miestą, pavadintą Saulės vardu,
> visa širdimi skiriu tau, o kūdiki.)

Taigi naujų urbanistinių modelių kūrimas išblėso, dar nespėjus jų įgyvendinti. Teorija atitrūko nuo praktikos. Tokia padėtis išliko ir vėliau, net iki mūsų laikų.

43. Antverpenas. Rotušės gaisras 1576 metais.

4.
Susitikimas su pasauliu

Tarp 1434 metų, kai Gilas Eannesas apiplaukė Bojadoro ragą, ir šešiolikto amžiaus vidurio, kai visas pasaulis tapo atviras Europos kolonizacijai bei prekybai, įvyko tai, ką P. Chaunu pavadino *„désenclavement de l'Europe"* (Europos anklavos iširimu): atskiri ir uždari kultūriniai pasauliai pradėjo jungtis į vieną didžiulę erdvę.[1]

Prancūzų istorikai tyrinėjo, kokią įtaką „apgyventa" Europa darė likusiam pasauliui tuo metu. Suskaičiuota, kad 70–80 milijonų žmonių gyveno maždaug 130 000 gyvenvietėse, išsidėsčiusiose 2,5 milijono kvadratinių kilometrų plote. Šie 22–25 procentai žmonijos suvartodavo 50 procentų viso gyvulinio proteino kiekio ir penkiskart daugiau energijos vienam žmogui negu Kinijoje. Europa buvo tirštai apgyventa teritorija ir iš bet kurios varpinės bokšto aplinkui matėsi keturios ar penkios gyvenvietės. Gyventojų skaičius pasiekė kritinę ribą, europiečiai pradėjo plėstis už savo žemyno sienų ir užmezgė ryšius su kitais pasaulio gyventojais. Įvairių kultūrų visuomenės, nuo seniausių laikų kiekviena ėjusi savo keliu, pirmą kartą suartėjo, o jų skirtumai sukeldavo ne tik prieštaravimų, bet kartais išeidavo ir į gera.

Susidūrimas su kitomis kultūromis buvo ne tik materialus, bet ir kultūrinis. 1405–1433 metais Kinijos imperatorius Yung-lo siuntė kelias prekybos ir karo laivų ekspedicijas į Indijos vandenyną. Nors laivų įranga buvo tikrai tobula, ekspedicijos buvo nutrauktos, nes susidomėjimas ryšiais su pasauliu vis labiau seko. Kinija siekė išlaikyti savo vidinę pusiausvyrą, o Europa troško aprėpti visą pasaulį ir sukurti „pasaulinę ekonomiką".[2]

Viena iš priežasčių – tankus didelių ir mažų Europos miestų išsidėstymas. Labai svarbu palyginti Europos gyvenviečių tipus ir kitur sutiktus modelius. Ten, kur kultūrų susirėmimas įvyko iki paskutiniosios, kaip Amerikos žemyne, jis paliko griuvėsių krūvas ir sukėlė daugybę kančių. Taigi turime išnagrinėti ir objektyviai įvertinti, kas įvyko, permąstyti gyvuojančius stereotipus ir pažvelgti į viską iš bešališkos, istorinės perspektyvos. Kultūrų skirtumai šiandien nyksta, tačiau dar ne visiškai dingę. Jie yra visuotinio, brangaus žmonijos palikimo dalis.

Šiam tikslui būtina atskleisti visas sąlygas, kuriomis vyko kultūrų sandūra: viena vertus, kolonizatorių pasaulėžiūros nuostatą ir materialinius išteklius, antra vertus – padėtį kiekviename regione, į kurį skverbėsi europiečiai.

Europos ištekliai kitapus vandenyno

Europiečiai nebuvo pakankamai pasirengę akistatai su įvairiomis kultūromis nei materialiai, nei intelektualiai.

Rengiant ekspedicijas per vandenyną visą šimtmetį pirmavo Portugalija. Ši mažytė antraeilė Europos šalis, nei pakankamai turtinga, nei tankiai apgyventa, kad galėtų užkariauti didžiules teritorijas, siekė įkurti prekybinių bazių tinklą vandens kelyje į Indiją – taip ji tikėjosi kontroliuoti prieskonių gamybą ir prekių tiekimą į Antverpeną bei Europos rinką. Ispanija, didesnė ir turtingesnė, įsitraukė į šią veiklą vėliau: Kolumbas to paties ir siekė keliaudamas į vakarus. Tordesillas sutartis, kurią 1494 metais patvirtino popiežius Aleksandras VI, nustatė demarkacijos liniją tarp abiejų valstybių įtakos sferų. Ispanija tik vėliau atrado milžinišką kolonizuojamą žemyną Vakarų pusrutulyje. Katalikų valdovams mažai terūpėjo šie užkariavimai ir jie tam skyrė nedaug lėšų. Jų dėmesys visuomet buvo sutelktas į politinius, ekonominius ir kultūrinius vidaus klausimus. Tik retsykiais šių didžių žygių

atgarsiai pasiekdavo Europą, kur ekspansinės politikos šalininkų buvo nedaug. Ir jie daugiausia domėjosi laivyba, karyba ir prekyba, smalsiai ir beatodairiškai tyrinėdami nežinomus kraštus.

Senajame pasaulyje gyvenviečių planavimas buvo scheminis ir kilęs iš būtinybės; toks vyravo pirmojoje šešiolikto amžiaus pusėje pastatytuose prekybos centruose ir karinėse bazėse. Galima paminėti Bairo Alto Lisabonoje (1513), Fuggerei Augsburge (1514) ir Antverpeno išplėtimą po 1540 metų; galiausiai – paskutiniuosius vidaus kolonijinius miestus – Cortemaggiore (1479), Valbonne (1519) – ir karines stovyklas kaip Puerto Real (1483) ir Santa Fè de Granada (1492), pastatytas katalikų valdovų, vykstant karui su maurais. Visi jie gimė iš *esprit de géometrie* – gilios viduramžių tradicijos ir taisyklingumo pomėgio dermės. Inžinieriai, kurie leisdavosi į keliones už vandenyno, nusiveždavo ir šias nuostatas, tačiau jie buvo prisirišę ir prie senų savo provincijos tradicijų; tai tikriausiai galima psichologiškai paaiškinti turint galvoje jų nukeliautą pavojingą kelionę. Portugalai statė naujus miestus su prieplaukomis ten, kur galima buvo atkurti panašų jų tėvynės viduramžių modelį, – Angrą Azoruose, Keiptauną, Sao Paolo de Luandą, Bahiją, Makao. O ispanai Meksikoje ir Peru ištikimai laikėsi Andalūzijos ir Estremadūros miestų pavyzdžių, panaudodami ir vėlyvosios gotikos (Huejtozingo, Calpanas), ir islamo (Cholula) stiliaus elementus arba sėmėsi įkvėpimo iš iliustruotų renesansinių architektūros traktatų (Actopanas, Kitas).

Antra vertus, užjūrio ekspedicijos reikalavo didžiulių fizinės ir dvasinės energijos sąnaudų. Netrukus po Vasco da Gama kelionės 1498 metais kilo nesutarimų dėl kelių į Indijas, kurie greitu laiku apraizgė didžiulę teritoriją. 1500 metais Pedras Alvarezas Cabralas atplaukė prie Brazilijos krantų ir čia prasidėjo didžiulio masto, visai neplanuota kolonizacija. 1502 metais jūrų artilerijos laivynas, vadovaujamas Vasco da Gama, užpuolė arabų laivus, gabenusius prieskonius į

Raudonąją jūrą ir Persų įlanką, iš kur jie sausuma keliavo į Venecijos Respublikos kontroliuojamus Viduržemio jūros uostus. 1503 metais Alfonso de Albuquerque atvyko į Indiją, užėmė arabų Socotra (1506) ir Ormuzo (1507) uostus, o 1509 metais sutriuškino arabų laivyną. Tuo pat metu venecijiečiai suko galvas, kaip prasiveržti pro Sueco sąsiaurį, kuriuo nebuvo plaukiojama vykstant karui su Kambrė lyga. 1510 metais Albuquerque įsteigė Goa bazę, užkariavo Malaką 1511-aisiais ir atvėrė kelią į Indoneziją bei Kiniją. 1513 metais jis atvyko į Kantoną (Gvangdžou) ir užmezgė pirmuosius ryšius su Mingų imperija. Prieš savo mirtį 1515 metais jis pasiūlė planą, kaip galutinai atsikratyti arabų konkurencijos: pakviesti cukraus pramonės darbininkus prie Azoro jūros, kad jie nukreiptų Nilo tėkmę į Raudonąją jūrą, ir pavogti Mahometo kūną iš Mekos, o paskui pasiūlyti jį mainais už Jeruzalės išvadavimą. Šešiolikto amžiaus vidurio Camoeso poemoje *Os Lusíados* šie įvykiai aprašomi kaip legenda, panašiai kaip Ariosto ar Boiardo papasakoti viduramžių riterių nuotykiai.[3]

1519–1522 metais Hernando Cortésas su keliais šimtais ginkluotų vyrų užkariavo actekų imperiją; tais pačiais metais Magellanas baigė savo kelionę aplink pasaulį. Francisco Pizario nugalėjo inkų imperiją 1532–1537 metais. Ilgainiui konkistadorai, anot Térano, „prisitaikė prie tropikų".[4] Alvaro Nuñes Cabeza de Vaca, kuris 1528 metais vadovavo pirmiesiems Šiaurės Amerikos lygumų tyrinėjimams, paliko šios kelionės aprašymą: su dviem bendražygiais, netekę drabužių, šešerius metus jie gyveno nuogi tarp indėnų: „Mūsų oda, neįpratusi prie tokių sąlygų, lupdavosi dukart per metus." 1534 metais sugrįžus į Meksiką, jiems taip ir nepavyko vėl įprasti vilkėti drabužius. Kartu su nuotykių ieškotojais ir prekeiviais šiuo laikotarpiu iš visų Europos kraštų vyko ir misionieriai. Vieni iš pirmųjų buvo trys Hadrijano VI išrinkti flamandai, tarp jų – Peteris iš Gento, kuriuos Karolis V pasiuntė Cortésui 1523 metais. 1528 metais atvyko „dvylika Meksikos

apaštalų", vadovaujamų pranciškono Martino de Valencia, kuris studijavo Salamankos, Alkalos ir Sorbonos universitetuose. 1526 metais atvyko Domingo de Batanzos'o dominikonai, „Cisneros'o radikalizmo atstovai".[5] 1515 metais Las Casas pradėjo polemiką dėl kolonizacijos metodų, kuri tęsėsi ir Salamankoje 1539 metais, o 1542 metais persikėlė į *nuevas leyes*. Dviejų tolimų kultūrų, „tokių visiškai skirtingų, jog, pasak ankstyvųjų šaltinių, vargiai galima buvo patikėti, kad jos abi žmogaus sukurtos", susidūrimas įvyko – į gera ar į bloga – kraštutinėmis sąlygomis:

> Žemynas, beveik nepaliestas žmogaus, atsivėrė žmonėms, kurių godulio jau nebegalėjo patenkinti jų pačių žemė. Viskuo imta abejoti... viskas turėjo būti patikrinta praktikos ir iš esmės paneigiama: Edeno sodas, antikos Aukso amžius, Jaunystės versmė, atlantai, hesperidės, Palaimintųjų salos – pripažinta, jog visa tai tikra, tačiau apreiškimu, išganymu, papročiais ir įstatymais suabejota, išvydus doresnę, laimingesnę žmonių rasę (kuri, žinoma, iš tikrųjų nebuvo nei doresnė, nei laimingesnė, tik atrodė tokia dėl giliai slypinčios graužaties). Niekada dar žmonija nebuvo patyrusi tokio kankinančio išbandymo.[6]

Azijos ir Afrikos kolonizavimas

Senojo žemyno prekybos keliai veržėsi tolyn į Afriką žemiau Sacharos, kuri baltajam žmogui atrodė neįžengiama. 1485 metais Diego Câo leidosi į ekspediciją Kongo upe, o Francisco Barreto 1569 metais – Zambeze, tačiau abidvi keliones sužlugdė maliarija. Kelionės vėl buvo atnaujintos tik išradus chininą pirmojoje devyniolikto amžiaus pusėje. Pietų Azijoje europiečiai atrado tankiai apgyventas ir gana gerai išsivysčiusias valstybes. Nepavykęs mėginimas paimti Kalikutą (Kožikodę) parodė, jog užkariauti šio žemyno nepavyks, ir europiečiai puikiai sugyveno sykiu su Azijos karalystėmis, pasitenkindami keliais priėjimais prie jūros.

44. Damanas, portugalų tvirtovė Indijoje.

Portugalijos imperijos širdis buvo „Estado de India" – virtinė teritorijų vakarinėje Indijos pusiasalio pakrantėje. 1510 metais buvo užkariauta sostinė Goa, tuo metu vienas iš svarbiausių Indijos uostų ir prekybos centrų. Šis miestas ir nedidele teritorija aplinkui gyvavo kaip atskira Vidžajanagaro valstybė Indijos imperijos pakraštyje. Iš Goa Portugalijos vicekaralius galėjo tvarkyti reikalus su Azijos pavaldiniais, kaip buvo pratęs. Kelionės iš Goa į Lisaboną buvo priklausomos nuo musonų ir trukdavo vienerius metus. Kiekvienais metais penkių ar šešių laivų eskadrilė išplaukdavo iš Lisabonos su 10 000 tonų prekių ir 3000 žmonių, iš kurių tik mažiau kaip 2000 sveiki gyvi pasiekdavo Goa.

„Estado", kur gyveno ne daugiau kaip šeši ar septyni tūkstančiai galinčių valdyti ginklą portugalų, buvo įkurta pagal kompromisinę konstituciją, o tai atspindėjo ir miesto architektūra. Portugalai saugojo vietos papročius, kuriuos pripažino 1526 metų *foral*, ir sykiu siekė tiksliai atkurti Europos miesto institucijas. Nuo pat pradžių Goa galiojo Lisabonos įstatymai. Pirmoji vargšų prieglauda buvo įkurta 1520 metais,

o pirmoji vyskupija – 1538 metais. Vicekaralius laikė ištaigingą dvarą norėdamas padaryti įspūdį lankytojams ir portugalų pirkliai ten iššvaistydavo didžiąją savo pelno dalį. Prabangus ir palaidas gyvenimas Goa, „Rytų Babilone", pasak Camões, virto tiesiog legenda.

Nedidelė Indijos gyvenvietė, kurios planas nedaug tesikeitė, keistai priminė Lisaboną. Dar septyniolikto amžiaus anglų keliautojai gana nepalankiai nusiteikę pasakojo apie stačias ir siauras šio miesto gatveles. Krikščionių šventovės buvo statomos šalia induistų šventyklų; 1511 metais buvo įkurta katedra, o 1517 metais pradėtas statyti pranciškonų vienuolynas. Garsiausias to meto portugalų tapytojas Garcia Fernandesas 1538–1540 metais dirbo katedroje, o nuo 1512 metų pradėtas gabenti kiniškas porcelianas padarė įtaką penkiolikto amžiaus pirmosios pusės portugalų tapybai. 1542 metais atvykęs Francesco Saverio labai susižavėjęs aprašė šio unikalaus miesto – vienintelio pavykusio rimto bandymo leisti koegzistuoti europietiškoms ir azijietiškoms tradicijoms – formų įvairovę.

Tais pačiais metais naujasis vicekaralius de Souza pasiūlė pertvarkyti „Estado" ir jėzuitai ėmėsi uoliai skleisti krikščionišką tikėjimą visame Azijos kontinente. Goa vyskupas tapo Rytų arkivyskupu, pagoniškos šventyklos buvo uždarytos, pradėjo veikti inkvizicija. Nepaisant konkurencijos dėl prekybos su Europa, Goa išliko pagrindiniu Azijos prekybinių kelių centru. Šiuo laikotarpiu pastatyti svarbiausieji miesto paminklai – Šv. Kotrynos bažnyčia 1551 metais, Bom Jesus – 1594 metais. *Goa dourada* gyveno savo klestėjimo laikotarpį, tačiau prarado vientisumą.

1565 metais ispanai užėmė Filipinus ir ėmė vykdyti nuoseklią kolonizaciją kaip ir Amerikoje. Sostinė Manila buvo suplanuota 1571 metais vadovaujantis tais pačiais miestų statybos principais, išdėstytais *Leyes de India* (1573). 1557 metais portugalai įkūrė Makao prekybos centrą kyšulyje netoli Kantono, o 1587–1594 metais užėmė Ceiloną, kur įkūrė Kolombo

uostą. Olandai pasirodė Indijos vandenyne 1595 metais. 1614 metais jie įkūrė Bataviją Javoje, 1641 metais atėmė Malaką iš portugalų ir kaip koncesiją iš siogūnų gavo Desimos salą, netoli Nagasakio, kad galėtų šiek tiek prekiauti su Japonija, kuri buvo visiškai užsisklendusi nuo ryšių su pasauliu. Šiuo laikotarpiu čia pasirodė ir anglai: įkūrė Madrasą (1647), Bombėjų (1665) ir Kalkutą (1665) Indijos vandenyno pakrantėje, ir prancūzai, kurie 1677 metais įkūrė Pondišerį.

Daugelis šių miestų, vėliau nepaprastai išaugusių, buvo tvirtovės, pastatytos pagal europietiškus pavyzdžius nelabai paisant vietinių miestų statybos tradicijų. Jie buvo izoliuoti nuo ankstesnių tenykščių miestų ir todėl kolonizatoriai galėjo kaip norėjo pritaikyti savo tėvynės miestų planus. Batavija, olandams priklausančios Rytų Indijos sostinė, buvo suplanuota pagal Delfto pavyzdį: čia buvo navigacijai tinkamas kanalų ir prieplaukų tinklas. Tačiau ilgainiui kanaluose prisiveisė krokodilų, vandens apytaka nutrūko, ir miestas virto netinkamu gyventi. Devynioliktame amžiuje sostinė buvo įkurta kitoje vietoje. 1721–1735 metais valdant gubernatoriui Lenoisui Pondišeris buvo gerokai išplėstas pagal Prancūzijos dvaro skonį: nutiesti tiesūs bulvarai ir *rond points*, kuriais galima buvo pasiekti manufaktūras ir kaimus aplinkinėse pelkėtose vietovėse.

Tačiau tikrasis susidūrimas su Azijos civilizacijomis ir jų miestais įvyko tik devynioliktame amžiuje.

Naujojo pasaulio kolonizacija

Įsikūrę Antilų salose, ispanai sužinojo apie didžiąsias naujojo žemyno imperijas. Čia jie susidūrė su išsivysčiusia kultūra; paradoksalu, tačiau ši kultūra buvo visiškai neapsaugota nuo europiečių agresijos. Kronikininkams, aprašinėjusiems žygius į naujas žemes, Amerikos miestų monumentalumas darė tokį didžiulį įspūdį, kad jie bergždžiai stengėsi palyginti juos

su Eurazijos miestais. Naujasis pasaulis dar nebuvo išgyvenęs pokyčių, lėmusių miesto teritorijos priklausomumą nuo jo apylinkių. Abiejų imperijų centrai – Tenochtitlanas ir Kuskas – netikėtai išnirdavo prieš akis iš neišmatuojamų peizažo platybių, kurios tarsi įkūnijo visą pasaulį. Tai buvo paskutiniai neolito kultūros, siekusios suteikti formą beribei erdvei, kurioje žmonės gyveno jau keturis tūkstančius metų, kūriniai. Ispanai buvo apstulbinti milžiniško šių miestų masto, vizualinės laisvės bei didingumo ir jiems atrodė, jog šie reginiai atkeliavę iš tolimiausios praeities. Jie nepajėgė suvokti šių miestų ir nemokėjo su jais padaryti nieko kita, tik juos sunaikinti.

Tenochtitlanas, actekų imperijos sostinė ir religinis centras, plytėjo lagūnos viduryje maždaug 750 hektarų plote ir susidėjo iš dviejų nepriklausomų dalių: visuomeninių erdvių su šventyklomis ir rūmais ant natūraliai susiformavusių salų (apie 190 hektarų) ir gyvenamųjų pastatų ant dirbtinių salų (*chinampas*, apie 560 hektarų). Trys pylimai su angomis vandens transportui, jungę salas su žeme, vedė prie miesto branduolyje esančių piramidės formos šventyklų, aiškiai išsiskyrusių aplinkoje. Gyventojų skaičius, pirmuosiuose kelionių aprašymuose pavadintas milžinišku, siekė apie 60 000, o susisiekimui naudotas valtis sunku buvę ir suskaičiuoti. Aprašymuose minimas dvejopas – ir vandens, ir sausumos susisiekimas, primenantis Veneciją: „Yra trys kelių rūšys; pirmoji – tai vandens keliai su nesuskaičiuojama daugybe tiltų, antroji – tikri sausumos keliai, kartkartėmis perkertami tekančio vandens, ir galų gale trečioji rūšis... – pusiau vandens, pusiau sausumos keliai"; „namai paprastai turi dvejas duris – vienos atsidaro į gatvę, o kitos – į vandenį." Veneciją primena ir tai, jog namai bei gatvės valomi retokai (vanduo miestą pasiekdavo iš Chapultepeco dviem lygiagrečiais vamzdžiais, nutiestais po vakariniu tiltu–pylimu; „kai vienas iš jų užsiteršdavo, būdavo naudojamas kitas"), ir šurmulys erdvioje turgaus aikštėje.

45. Mechikas. Actekų miestas ir šventyklos ežere (Gianbattista Ramusio graviūra, 1565).

Ši subtili ekologinė sistema buvo suardyta netrukus po užkariavimo. Nuo 1524 metų vidutinis vandens lygis lagūnoje pradeda mažėti.[7] 1568 metais Diazas de Castillo rašė: „Šiandien miestas yra visiškai pražuvęs ir sulygintas su žeme."[8] Iš tikrųjų Cortéso *xumetrico* (matininkas) Alonso Garcia Bravo suplanavo vicekaraliaus sostinę nenukrypdamas nuo actekų sostinės plano: gatvių, aikščių, statybos sklypų, tačiau remdamasis europietiškais principais. Vėlesnių laikų aprašymuose labiausiai pabrėžiamas *traza* ir jos „nuostabių, plačių ir ilgų gatvių" taisyklingumas; „atrodė, kad jos visos suprojektuotos pagal vieną modelį".[9] Centrinėje dalyje, *zocalo*, plytėjo didžiulė, daugiau kaip septynių hektarų ploto aikštė. Lagūna liko toliau nuo gyvenamojo rajono ir septynioliktame amžiuje flamandų specialistai ją visiškai nusausino. Jos vietoje iškilo milžiniškas šiuolaikinis Mechiko miestas, kuriame nebeliko jokių pirmykštės aplinkos pėdsakų.

Inkų imperija apėmė visą teritoriją į pietus nuo ekvatoriaus – 6000 kilometrų ilgio pakrantės ruožą ir driekėsi nuo Ramiojo vandenyno iki Amazonės miškų. Skersai išilgai ją raižė takai, vedantys į Kuską („pasaulio bambą"). Čia, tarp dviejų upių, stačios kalvos papėdėje 3300 metrų aukštyje virš jūros lygio plytėjo nedidelis plokštikalnis. Jo šlaitas buvo suskaidytas tašyto akmens terasų, kuriose stovėjo šventyklos ir rūmai šiaudiniais stogais. Saksachuamano tvirtovę, esančią ant kalvos, iš kalno pusės juosė didžiulė triguba dantyta gynybinė siena. Pagrindinė aikštė, Huacapata, buvo 500 ir 250 metrų ilgio kraštinių stačiakampis, plytintis tarp miesto ir atviros kaimo vietovės. Ją kirto Huatanay upė su šliuzais. Visi akmens statiniai buvo tokio darnaus stiliaus, kad tai išvydęs europietis sakė: „Atrodo, tarsi visą tą daugybę statinių būtų suprojektavęs vienas architektas."[10]

1533 metų apiplėšimas ir 1536–1537 metų apsiaustis suardė miesto planą, visų pirma sunaikino jo sąsają su gamtine aplinka. 1548 metais Cieza de Leónas rašė: „Šiandien upė užteršta mėšlu ir šiukšlėmis; tuo tarpu inkų laikais ji buvo vaiski

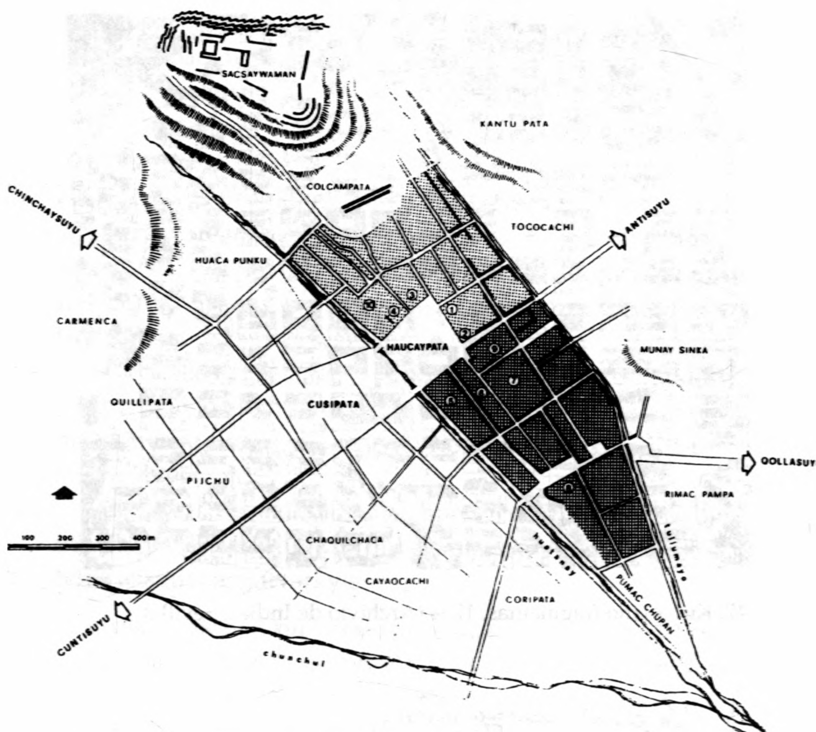
ir švari; vanduo tekėjo per plokščius akmenis... ir ispanai dažnai rasdavo mažyčių aukso papuošalų, pamestų besimaudančiųjų."[11] Šioje vietoje buvo pastatytas ispanų miestas. Didžiulė Plaza de Armas užėmė tik dalį senosios Huacatapos aikštės, o inkų sienos tapo išbaltintų namų ir vienuolynų sienų pagrindu. Tačiau senieji akmens statiniai, įmūryti į uolas, išliko, o puikios, milimetro tikslumu suręstos terasų sienos nenukentėjo per nuolatinius žemės drebėjimus.

Abi šios sostinės buvo sugriautos ir atstatytos dar iki imantis iš esmės pertvarkyti Amerikos gyvenviečių sistemą. 1555 metais pirmoji Meksikos Bažnyčios taryba nusprendė, kad čiabuvės tautos „turi būti įtikintos – ar prireikus priverstos, bet taikant kuo mažiau prievartos – burtis patogiose vietovėse ir miestuose, kur galės gyventi civilizuotai ir krikščioniškai."[12] Ši priemonė, istoriniuose dokumentuose pavadinta *poblar*, suformavo europiečių ir vietinių gyventojų santykių pamatą. Atsirado poreikis įkurti daug naujų miestų; ir, kaip teigiama Pedrariasui Davilai 1513 metais duotuose nurodymuose, „naujus miestus geriausia statyti pagal planą; jei statybos prasidės be jokio plano, niekada jo ir neįgaus."[13]

1525 metais Cortésas išleido nurodymus, pabrėžiančius bendrą miesto planavimą:

> Nukirtus medžius, išvaloma statybos teritorija. Tada pagal mano sukurtą planą pažymimos visuomeninės erdvės: aikštė, bažnyčia, rotušė, kalėjimas, turgus, mėsinė, ligoninė... Tuomet kiekvienam piliečiui pagal planą paskiriamas žemės sklypas, taip pat ir tiems, kurie atsikels vėliau. Reikia žiūrėti, kad keliai būtų tiesūs, ir surasti inžinierių, galinčių juos nutiesti.[14]

Jo inžinierius Garcia Bravo sudarė ne tik Mechiko, bet ir Vera Kruzo bei Oaksakos miestų planus. Miestus dar planavo Alonso Martinas Perezas (Puebla, 1531), Juanas Alanisas (Queretaro, 1534) ir Juanas Ponce (Morelija, 1541). 1531 metais Pizarro įkūrė San Migelį, pirmąjį ispanų miestą Peru, „pagal planą, su centrine aikšte", o vėliau pagal tą patį modelį Kitą (1532) ir Limą (1535).

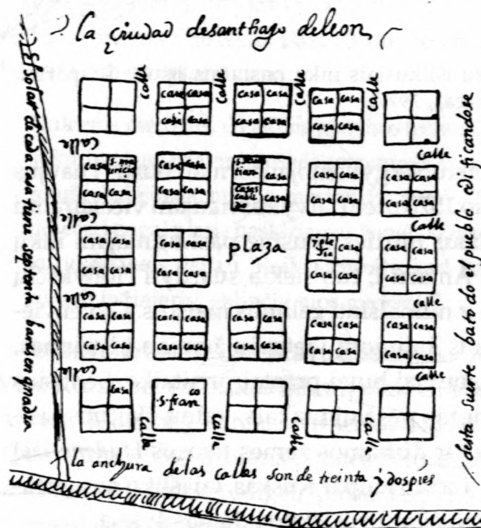

46. Kuskas. Planas su išlikusiais inkų pastatais (iš G. Gasparini, *Architectura Inka*, Caracas, 1977).

Vicekaralystės pietuose gyventojai darniau burtis į naujus miestus pradėjo nuo 1570 metų, atvykus naujam vicekaraliui iš Toledo ir įvykdžius mirties bausmę paskutiniajam inkų valdovui Tupakui Amarú I; tuo siekta suardyti čionykščių gyventojų vienybę ir numalšinti galimus maištus. Gyvenvietės apskritai kėlėsi iš kalnuotų vietovių žemiau į lygumas, kuriose gyventi čiabuviai buvo prastai prisitaikę. Senosios gyvenvietės, sujungtos pėsčiųjų takais, kalnų šlaituose įsikūrę miestai (Pisac) ir dirbamos žemės terasos (*andenerias*) atšlaitėse ištuštėjo. Tačiau kaip ir Kuskas, tai išliko nesugriuvę ir neseniai po tyrinėjimų vėl iškilo į dienos šviesą.

47. Kito plano fragmentas, 1734 (Archivio de Indias, Sevilla).

48. Santjago del Leono (Karakaso) planas, 1567 (Archivio de Indias, Seville).

Visur vykstanti (ir varginanti) naujų miestų statyba paskatino ir naujoves. Ankstyvuoju Meksikos kolonizacijos laikotarpiu pastatytoms gyvenvietėms būdinga didžiulė atvira centrinė struktūra. Ją sudarė *atrio*, uždaras kiemas; *posas*, nedidelės koplyčios procesijoms, ir *capilla de indios*, tam tikros apsidės po atviru dangumi, kurios gausiai susirinkusiems žmonėms buvo dalijamas sakramentas. 1531 metais į Meksiką atvyko septyniasdešimtmetis teisėjas Vasco de Quiroga. Jis išpardavė visą savo nuosavybę ir pastatė du idealius miestus, remdamasis Thomaso More'o *Utopija*, kuriuose gyveno ir dirbo indėnai. 1541 metais paskirtas Patzcuaro vyskupu, jis pastatydino katedrą su penkiomis radialinėmis, sueinančiomis į centrinį altorių, navomis, kurioje galėjo tilpti visi 30 000 miesto gyventojų.

1571 metais, jau įkūrus šimtus miestų, pagrindinės to laiko miestų planavimo taisyklės buvo nepaprastai išsamiai išdėstytos teisiniame potvarkyje:

> Atvykus į vietovę, kur bus kuriama nauja gyvenvietė (pagal mūsų valią ir įsakymą vieta privalo būti tuščia ar gali būti užimta nepadarant žalos indėnams ir čiabuviams arba jiems laisvai sutikus), kuoleliais ir virve reikia nužymėti vietovės planą – aikštes, gatves ir sklypus pastatams, pradedant nuo pagrindinės aikštės, iš kurios gatvės turi eiti vartų ir pagrindinių vieškelių link, paliekant pakankamai laisvos erdvės, kad augdamas miestas galėtų plėstis simetriškai... Pagrindinė aikštė turi būti miesto centre, pailgos formos, o jos ilgis – ne mažiau kaip pusantro karto ilgesnis už plotį, nes tokia proporcija geriausiai tinka šventėms, kuriose naudojami arkliai, ir kitokioms iškilmėms... Aikštę reikia planuoti atsižvelgiant į galimą miesto augimą. Jos plotis turi būti ne mažesnis kaip du šimtai pėdų ir ne didesnis kaip trys šimtai pėdų, o ilgis – ne mažesnis kaip trys šimtai pėdų ir ne didesnis kaip aštuoni šimtai pėdų. Tinkamų proporcijų vidutinio dydžio aikštė yra šešių šimtų pėdų ilgio ir keturių šimtų pėdų pločio.
>
> Iš kiekvieno aikštės šono vidurio turi išeiti keturios pagrindinės gatvės, o iš kiekvieno jos kampo po dvi gatves. Keturi aikštės

kampai turi būti orientuoti į keturias pasaulio šalis, kad iš aikštės išeinančios gatvės nebūtų atviros keturiems pagrindiniams vėjams, nes tai galėtų sukelti daug nepatogumų... Aikštę turi juosti arkados... Aštuonios gatvės, sueinančios į keturis kampus, turi įsilieti į aikštę netrukdomos arkadų... Jei klimatas šaltas, gatvės turi būti plačios, jei šiltas – siauros; tačiau gynybos sumetimais ir ten, kur laikoma arklių, geriau būtų plačios gatvės.
Sausumos miestuose bažnyčia turi stovėti ne aikštėje, o atokiau jos, atskirta nuo kitų pastatų ir matoma iš visų pusių... Ji turi būti statoma ant paaukštinimo, kad norėdami pasiekti įėjimą žmonės turėtų lipti laiptais... Vargšų ligoninė sergantiesiems neužkrečiamomis ligomis turi būti atgręžta į šiaurę ir suplanuota taip, kad gautų daug saulės šviesos iš pietinės pusės... Sklypų aplink pagrindinę aikštę negalima skirti privatiems asmenims – jie turi būti atiduodami bažnyčiai, karaliaus rūmams (*casas reales*) ir miesto administracijai, taip pat parduotuvėms ir pirklių namams... Likusius sklypus galėtų išpirkti gyventojai, turintys teisę statytis namus aplink pagrindinę aikštę. Neišdalytieji sklypai paliekami vėliau atvykstantiems gyventojams arba panaudojami savo nuožiūra... Sklypai ir juose statomi pastatai turi būti išdėstyti taip, kad gyvenamieji kambariai vėdintųsi iš pietų ir iš šiaurės... Kad miestas būtų gražesnis, gyventojai turi stengtis statyti kiek įmanoma vienodesnius namus.[15]

Nors kai kurios nuorodos dėl pastatų orientacijos ir vėjų krypties yra teorinės ir negalėjo būti taikomos kiekvienai vietovei, šis įstatymas apibrėžė elementarų ir plačiai paplitusį statybos modelį. Mokslininkai vardija keletą galimų jo šaltinių: nutrūkusi, bet nepamiršta viduramžių naujųjų miestų tradicija, senieji pavyzdžiai, aprašyti architektūros ir karybos traktatuose, ir simetriškas planavimas, paimtas iš naujausių traktatų. Renesansui būdingas mąstymas geometrinėmis kategorijomis jau buvo plačiai paplitęs ir įsišaknijęs; jis padėjo pagrindus pramonės veiklai, prekybai, įvairiems tyrinėjimams bei verslui ir teikė psichologinį komfortą kasdieniam darbui bei poilsiui.

Europiečiai su savimi atsivežė šias nuostatas, kurios buvo labai svarbios kaip jų tapatumo žymė, liudijanti tvirtą ryšį su tėvynės kultūros tradicijomis. Tačiau anomis aplinkybėmis tuometinis jėgų bei talento paskirstymas buvo tiesiog pragaištingas: kai didieji Europos menininkai neturėjo galimybių keisti ir planuoti ištisus miestus, bandydami atrasti galutinius bei visuotinius sprendimus, vidutinio lygio specialistai, atplaukę į Ameriką, ėmėsi planuoti ir statyti miestus dešimtims tūkstančių gyventojų. Bandyta siekti *désenclavement* pusiausvyros – tai, kas naikinama, atsverti tuo, kas naujai statoma, kad rezultatas nebūtų toks beviltiškai neigiamas. Europos modelių universalumas išliko tik teorinis.

Amerikos kolonijiniai miestai pagal jų įkūrėjų valią iš esmės buvo Europos miestai, perkelti per milžiniškus atstumus, ir iš tikrųjų atspindėjo šį prieštaravimą. Jų bendrus bruožus galima apibūdinti taip:

1. Įkūrimo metu patvirtinamas galutinis miesto planas buvo dviejų išmatavimų eskizas, *traza*, pagal kurį pastatai nebūdavo statomi nuosekliai arba maždaug vienu metu, kaip viduramžiais. Paskirsčius sklypus, jų savininkai pradėdavo statyti kada panorėję ir kaip panorėję. Amerikoje dažnai būdavo projektuojamos visai nebūtinos didelės gatvės ir aikštės, o pastatai žemi bei neišvaizdūs, paprastai vienaaukščiai. Būta ir priešingų atvejų, kai miesto planas, pavyzdžiui, Buenos Airių, sukurtas 1583 metais, pasirodydavo netinkamas ateityje išaugusiam miestui.

2. Galutinio miestų dydžio negalima buvo numatyti. Stačiakampį gatvių tinklą galima buvo plėsti įvairiomis kryptimis, jei ilgainiui prireikdavo prijungti naujus kvartalus. Išorinės miestų ribos niekada nenusistovėdavo, iš dalies todėl, kad miestų sienų nereikėjo. Tik šešiolikto amžiaus pabaigoje keletas pakrantės miestų pasistatė įtvirtinimus. Miesto ir kaimo atsiskyrimas, būdingas Europai ir ypač Ispanijai, čia nebuvo toks ryškus. Miestų viduryje neretai

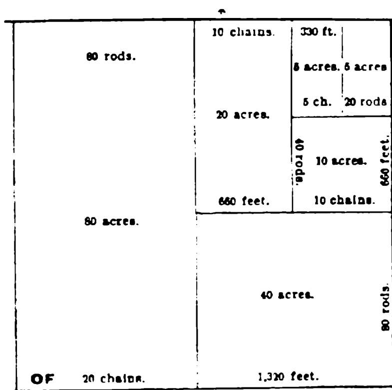
plytėdavo didžiulės plynos erdvės, tiesėsi daug nenaudojamų gatvių (Cholula).

3. Vienodi stačiakampiai, linijų tinklo miestų planai, dažnai sudaromi biurokratų kabinetuose, trukdė sklandžiai prisitaikyti prie vietovės reljefo ir nuskurdindavo miesto vaizdą. Ironiška, kad miestai įgaudavo savitumo, jei būdavo panaudojamas ir ankstesnis planavimas (kaip Kuske) arba atsižvelgiama į nelygią vietovę. Tinkami formos sprendimai išplaukė žmonėms jau įsigyvenus šiuose miestuose: čia iškilo originali septyniolikto ir aštuoniolikto amžiaus architektūra ir vaizduojamasis menas, dažnai kuriamas vietinių menininkų, kurių darbuose praeities kultūrinis palikimas pasireikšdavo pačiais netikėčiausiais būdais.

Prancūzų, olandų ir anglų naujakuriai Šiaurės Amerikoje naudojo ispanų paskleistą modelį be didesnių naujovių. Kaip ir portugalams priklausiusioje Brazilijos dalyje, čia neliko nė menkiausių tenykščių gyvenviečių žymių. Jos buvo apleistos ir beveik nepaliko pėdsakų. Tik pavadinimai – Misisipė, Čikaga ar Manhetenas – primena, jog kadaise šiose vietovėse gyventa žmonių, ir tik neseniai mokslininkai atrado bei aprašė nepaprastų akmeninių statinių liekanas JAV Didžiosiose lygumose.

Dekartiškoji koordinačių sistema tapo tipiniu civilizacijos ženklu netgi pačiose netikėčiausiose ir netinkamiausiose geografinėse aplinkose. Tačiau šios gyvenvietės priklausė ir nuo svarbiausio dalyko įkuriant miestą – tinkamai parinktos patogios vietovės geografiškai sudėtingame bei didingame peizaže. Didžiųjų upių žiotys Atlanto vandenyno pakrantėje, plokštikalniai pelkėse prie Meksikos įlankos ir prie Brazilijos įlankų tapo kertiniais naujųjų miestų, kaip Monrealis, Kvebekas, Bostonas, Niujorkas, Filadelfija, Naujasis Orleanas, Marakaibo, Rio de Žaneiras, Bahija, planavimo elementais.

Tik aštuoniolikto amžiaus pabaigoje, naujoje politinėje ir kultūrinėje atmosferoje, ši sistema buvo pritaikyta geografinei erdvei ir tapo universalia bet kokio paviršiaus – miesto,

49. Žemės padalijimas pagal Thomaso Jeffersono nutarimą (1785), taikytas apgyvendinant naujas teritorijas Jungtinėse Amerikos Valstijose.

žemdirbystės rajono, valstybės, kontinento – dalijimo priemone. 1785 metais Jeffersono remiamas Žemės įstatymas patvirtino stačiakampį tinklą, orientuotą pagal Žemės rutulio platumos ir ilgumos juostas. Kiekvienas kvartalas užėmė šešiolikos kvadratinių mylių plotą ir galėjo būti padalytas į dvi, keturias, aštuonias, šešiolika ar šešiasdešimt keturias mažesnes dalis. Šis įstatymas buvo plačiai taikomas Jungtinėse Valstijose; visame pasaulyje naudotos panašios schemos, kai reikėdavo pažymėti sienas ir išmatuoti naujas žemes.

Tačiau visur taikant šį bendrą principą, jau aštuonioliktame amžiuje nutrūko ryšys su Europos tradicijomis. Perspektyvą kuriančių linijų tinklas, gilių teorijų vaisius, tapo matematine technine abstrakcija, priklausančia gamtos mokslams, ir padėjo žmogui užvaldyti kiekvieną žemės sklypelį. Pažvelgus į Jungtinių Amerikos Valstijų ar bet kurios kitos pasaulio dalies, išskyrus Europą, žemėlapį, galima pamatyti, kas iš to išėjo.

Nors Europa sukūrė šį instrumentarijų, vis dėlto ji lieka vienintelė pasaulio dalis, kurioje perspektyvos dėsnių pritaikymo nematyti nei geografijos atžvilgiu, nei iš palydovų, o tik topografiškai, tai yra iš stebėjimo taško, esančio žemės lygyje. Europos landšafto prisitaikymas prie perspektyvos dėsnių yra ilga ir prieštaringa tema, kurią nagrinėsime kitame skyriuje.

5.
Sunkus prisitaikymas prie perspektyvos dėsnių

Naujos miestų planavimo sąlygos

Po Kato Kambrezi sutarties (1559) ir Tridento susirinkimo (pasibaigusio 1563 metais) Europoje nusistovėjo palyginti stabili politinė ir religinė pusiausvyra. Tuomet prasidėjo naujas miestų planavimo ir aplinkos kūrimo etapas.

Didikų dvarai tvirtai įsikūrė miestuose, kurie galiausiai tapo tautinėmis sostinėmis. Karo reikalams skirtos lėšos buvo naudojamos statyti miestų įtvirtinimams ir valstybių sienoms, o civilinio bei karinio laivyno poreikiai vertė planuoti naujus uostus ir modernizuoti senuosius. Technikos pažanga, gyventojų skaičiaus augimas, intensyvi finansinė veikla, biurokratijos gausėjimas, specializacija ir galų gale reikalas tenkinti naujus visuomeninius ir privačius poreikius skatino iš esmės atnaujinti tradicines statybos formas.

Nuo 1530 metų Romoje prasidėjo struktūriniai pertvarkymai, atliepiantys jos, kaip Šventojo Sosto, vaidmenį, o Florencija buvo paversta Medičių kunigaikštystės sostine. Prancūzijos dvaras įsikūrė Paryžiuje 1528 metais, kai Pranciškus I ėmėsi rekonstruoti Luvro pilį. Pilypas II pasirinko Madridą savo sostine 1561-aisiais, tačiau tik 1562 metais pradėjo statyti Eskorialio rezidenciją – vienuolyną kalnuose į šiaurę nuo Madrido. Savojiečiai 1563 metais įsitvirtino Turine, kuris vėliau – 1620, 1673 ir 1714 metais – vis buvo plečiamas. Antrojoje šešiolikto amžiaus pusėje ispanų vicekaraliai perstatė Palermo ir Neapolio miestus, Viduržemio jūros karalystės prekybinius centrus ir karines bazes. Londone Stiuartų dvaras savo rezidencija pasirinko Vestminsterį, o Sitis (The City

of London) buvo perstatytas po 1666 metų gaisro. Habsburgai apsistojo Vienoje tik 1683 metais, sutriuškinus turkus prie Kalenbergo.

Pagrindiniai šešiolikto amžiaus pirmosios pusės prekybiniai miestai – Genuja, Mesina, Lisabona, Antverpenas, Lionas, Augsburgas – šiuo laikotarpiu taip pat patyrė naujų ir reikšmingesnių architektūrinių pokyčių. Nyderlandai, pirmojoje septyniolikto amžiaus pusėje iškilę pasaulio ekonomikoje, išplėtė savo didžiuosius uostus. Šešiolikto amžiaus pabaigoje ir septyniolikto pradžioje Švedijos ir Danijos karaliai padidino savo sostines ir įkūrė daugybę naujų miestų. Rusijos caras Ivanas IV (1533–1584) atstatė Maskvą ir pradėjo kolonizuoti Uralą.

Mums įdomu pažvelgti, kaip perspektyva, tokia būdinga Europos kultūros ypatybė, buvo taikoma ir Europoje, ir Amerikoje. Materialios ir socialinės sąlygos pasikeitė. Naujoje politinėje ir ekonominėje aplinkoje ne tik atsirado didesnių

50. Maskva. Merian, 1646.

finansinių išteklių, bet tobulėjo ir statybos technika. Menas peržengė „*terza maniera*" (trečiojo stiliaus) slenkstį ir, užuot plėtojęsis toliau, atsisuko atgal į paveldėtą taisyklių sistemą ir jau sukurtus modelius. Atsiradus šiuolaikiniams gamtos mokslams, pasikeitė renesanso vaizdinės kultūros uždaviniai meno ir mokslo srityse. Menas nebesiekė objektyviai atitikti realų pasaulį, nes šią tikrovę dabar galima buvo tirti kitais metodais, naudojančiais visai kitokius įrodymus. Kaip sakė Jaspersas, kalbėdamas apie Leonardo, „suprasti" – jau nebereiškė „vaizduoti", bet atrasti mechanikos dėsnius, valdančius regimųjų reiškinių pasaulį. Ne geometrija, o matematika buvo įrankis šiems dėsniams tirti ir lemiamą reikšmę turėjo ne subjektyvus vertinimas, o daugkartis eksperimentas. Taigi menas, praradęs savo sąsajas su objektyvumu, pasitraukė į jausmų ir dorovės pasaulį, pasiimdamas tas vertybes, kurias mokslas išstūmė iš savo srities.

Ši esminė permaina neaplenkė ir architektūros. Kol klasikiniai formos kanonai ir perspektyvos taisyklės, neatsiejami vienas nuo kito nuo Brunelleschi laikų, turėjo objektyvumo vertę, jų taikymas leido imituoti gamtą ir vaizduoti jau egzistuojančią daiktų tvarką. Architektūra priklauso nustatytai visuotinei hierarchijai: pirmapradis kūrėjas, koncentrinės dangaus sferos, antgamtinis ir žemiškasis pasauliai bei žmogaus sukurtasis. Miesto vieta yra ties paskutinių dviejų sferų riba; remiantis šia hierarchija, miestų dydis ir vieta nekėlė abejonių. Svarbiausias architektūros uždavinys buvo pritaikyti išoriniam pasauliui žmogiškus mastelius ir pagal antikines ir viduramžių tradicijas erdviškai suformuoti aplinką taip, kad žmogaus žvilgsnis galėtų ją aprėpti.

Tačiau Koperniko traktatas (1543) privertė suabejoti tradicine astronomine hierarchija, o Galilėjaus *Nuntius sidereus* (1619) ją visiškai sutriuškino. Naujoje visatoje erdvė yra begalinė visuma, o ne tai, kas skiria joje išsidėsčiusius kūnus. Architektūra turėjo rasti sau vietą šioje bekraštėje visatoje ir taikydama savo priemones – perspektyvinį atpažįstamų ele-

mentų išdėstymą – įprasminti naują begalybės sampratą. Šios iš esmės pakitusios erdvės sampratos kontekste prasidėjo miestų bei teritorijų pertvarka ir atsiskleidė, kad viduramžiais pastatyti miestai neatitinka naujųjų vaizdinės kultūros nuostatų.

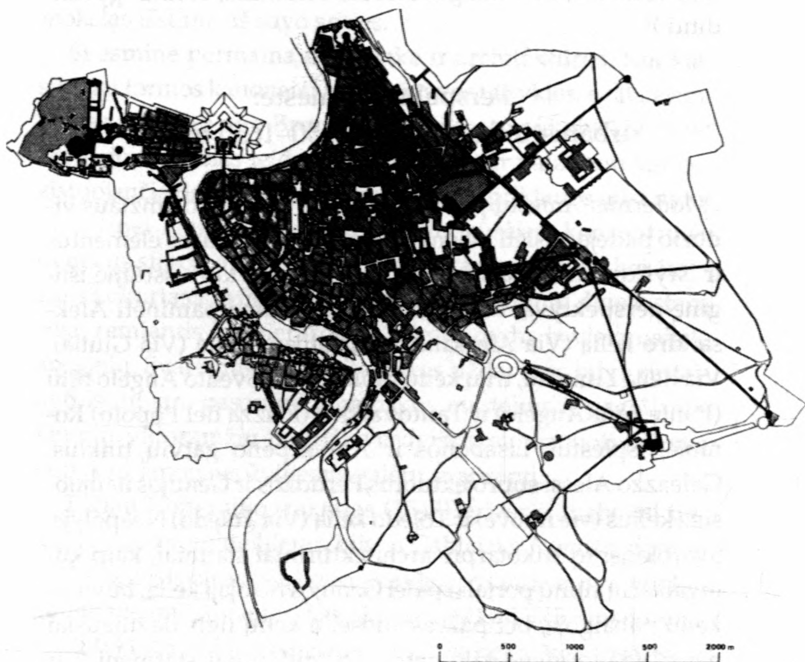
Du šimtmečius, nuo 1550 iki 1750 metų, Europos visuomenei nebuvo lengva spręsti šiuos uždavinius. To meto kultūra, kuriai nesvetima veidmainystė, šios problemos beveik nepaisė, ir teliko nedaug dokumentų, kuriuose suvokiama visa jos svarba, kaip, pavyzdžiui, paslaptingame užraše, rastame tarp Colbert'o popierių po jo mirties 1683 metais: *Plants partout à continuer. Arc de Triomphe pour les conquêtes de terre. Observatoire pour les cieux. Pyramide; difficultés a l'exécution.* (Viską užsodinti. Triumfo arka – žemei užkariauti. Observatorija – dangui stebėti. Piramidė; sunku įgyvendinti.)[1]

Perspektyva mieste: urbanistiniai pokyčiai 1550–1650 metais

„Modernūs" miestų pertvarkymai iki šešiolikto amžiaus vidurio padėjo susieti į viena atskirus architektūros elementus ir išryškino trumpą skersinę perspektyvą, kuri išstūmė išilginę perspektyvą; kaip pavyzdžius galima paminėti Aleksandro kelią (Via Alessandrina), Julijaus kelią (Via Giulia), Via della Lungara, trijų kelių sankirtą ties Švento Angelo tiltu (Ponte Sant'Angelo) ir Tautos aikšte (Piazza del Popolo) Romoje, išplėstus Lisabonos ir Antverpeno gatvių tinklus, Galeazzo Alessi suprojektuotus Perudžos ir Genujos naujuosius kelius (vie nuove) ir Toledo kelią (Via Toledo) Neapolyje. Svarbiausi to laikotarpio architektūriniai statiniai, kaip kunigaikščių rūmų portalai palei Genujos Naująjį kelią, buvo ne kelio pabaigoje, bet pakraščiuose, o kelių ilgis dažniausiai neviršydavo vieno kilometro. Du didžiuliai statmeni 2 ir 1,3 kilometrų ilgio keliai Feraros priemiestyje, pastatytame

valdant Ercolei, yra išimtys, tačiau rodo neatitinkantį mastelių planavimą ir tik vietomis palei juos rikiavosi pastatai.

Antrojoje šešiolikto amžiaus pusėje padidėjo visų dėmesys miesto aplinkai. Italų, vokiečių ir flamandų grafikai – Guiccardini 1567 metais, Lafréry apie 1570 metus, van Deventeris 1558–1572 metais, Duchet apie 1580 metus, Bertelli apie 1585 metus, van Aelstas apie 1590 metus, Florimi pirmąjį septyniolikto amžiaus dešimtmetį, Merianas 1615 metais, Münsteris 1628 metais – sukūrė daug tikslių ir labai detalių, išsamių miesto atvaizdų, kurie plačiai paplito. Pirmą kartą visas Europos miestų palikimas buvo pavaizduotas pagal renesanso vaizdinės kultūros sampratą ir paleistas į apyvartą. Gyventojai buvo įpratinti sintetiškai suvokti miesto organizmo dalis ir santykį tarp miesto ir geografinės aplinkos.

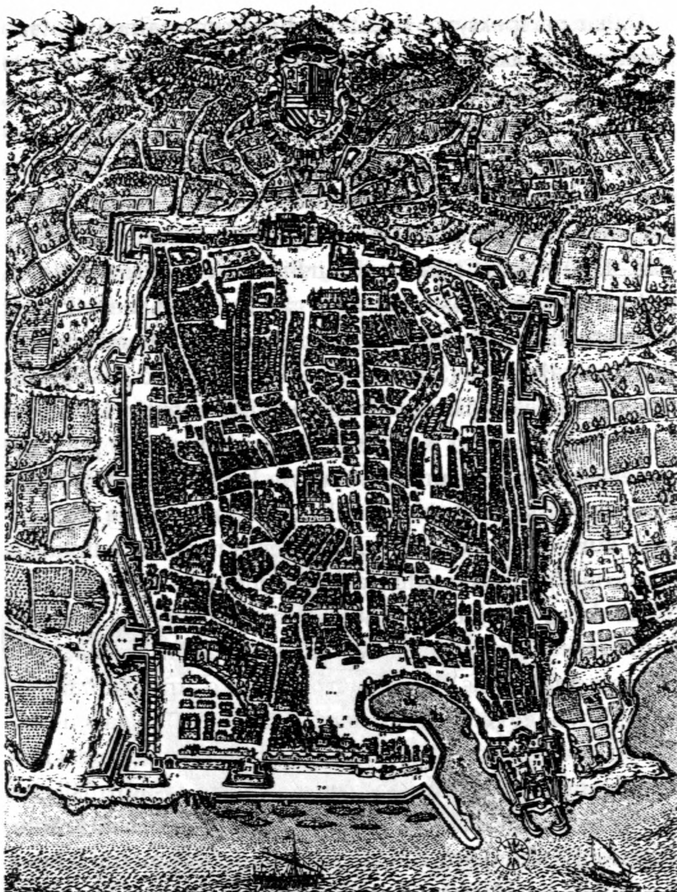

51. Roma. Tiesiosios gatvės, nutiestos XV ir XVI amžiuje.

Dabar perspektyva, šių atvaizdų kūrimo principas, tapo priemone suteikti miesto struktūrai taisyklingas formas. Imta projektuoti tiesesnes ir erdvesnes gatves, geriau pabrėžiančias perspektyvinį vaizdą. Septintajame šešiolikto amžiaus dešimtmetyje Pijus IV atnaujino Romos antikinį kelią nuo Kvirinalo (Quirinal) iki Nomentano vartų (Porta Nomentana) ir pratęsė jį 1600 metrų iki Michelangelo Pijaus vartų (Porta Pia). 1572–1590 metais Grigalius XIII ir Sikstas V sukūrė naują rytinių kalvų bažnyčias sujungusį gatvių tinklą, beveik trijų kilometrų ilgio kelią, tai tiesų, tai vingiuojantį, einantį nuo Švč. Trejybės bažnyčios (S.Trinità dei Monti) iki Švč. Marijos didžiosios bazilikos (S. Maria Maggiore) ir Švento Kryžiaus bažnyčios (Santa Croce). Kartu su tiesiais antikiniais ir popiežių nutiestais ankstesniame šimtmetyje keliais šie nauji keliai perspektyviškai suskaidė padriką viduramžių planą į trikampius, kurie leido vizualiai susieti vienas nuo kito nutolusius miesto taškus. Juos ženklino atkastos antikinės kolonos ir obeliskai, dabar stovintys didžiulėse atvirose erdvėse, o miesto struktūrą sudaro keli atskiri architektūriniai ansambliai.

Ambicingiausias šio laikotarpio miesto atnaujinimo projektas buvo įgyvendintas Palerme. 1564–1570 metais uostas plėtėsi šiaurės vakarų kryptimi ir naujasis rajonas palei krantą tapo monumentaliu šio pajūrio miesto fasadu. Išilginė miesto ašis, antikinis Kasero kelias, buvo pratęstas iki kranto. Jis tęsėsi 1,8 kilometro, o bendras nuolydis – 28 metrai ir buvo vienintelis koridorius, kertantis miestą, kuris buvo aklinai užstatytas išdalijus sklypams paskutinius laisvus plotus tarp miesto sienų – Papireto ir Magione. Jam simetriškumą suteikė 1582–1583 metais pastatyti dveji monumentalūs vartai. Vartus į jūros pusę sudarė vienas nuo kito atskirti fligeliai, tarp kurių atsivėrė puikus vaizdas į jūrą; o vartų į kalno pusę viršūnėje stovėjo piramidė, vizualiai sujungusi kelią su Monreale, esančia kalvos papėdėje už 4,3 kilometrų.

Ši nepaprasta daugiau kaip 6 kilometrų ilgio perspektyvinė ašis – meistriškas vaizdinis sprendimas. Ji tobulai

52. Palermas. Claudio Duchet planas (1580), matyti tiesi Kasero gatvė.

integruota į miesto ir vietovės struktūrą, ir jungia didžiąsias miesto vidaus erdves, kuriose stovi pagrindiniai miesto pastatai, katedra, karaliaus rūmai, Pretorijos aikštė (Piazza Pretoria) ir „Steri" (Palazzo Chiaramonte – Kiaramontės rūmai), ir nuo Tirėnų jūros staiga kyla į kalnus salos viduryje. Ši

gatvė, neturinti lygių visoje Europoje, atsirado veikiausiai iš troškimo tuometinėmis priemonėmis pasiekti didybę, kuria garsėjo praeities metropolijos. 1597 metais statmenai nutiestas Makedos kelias (Via Maqueda) kiek pakenkė šiam projektui, nes abi vienodo pločio gatvės susikryžiuoja gausiai išpuoštoje vietoje ir sudaro tradicinę sankryžą, kuri nelabai dera prie asimetriškos miesto struktūros. Via Maqueda, tiesus ir beveik be nuolydžio, nevykusiai kirto du lygiagrečius slėnius palei Kasero kelią; perspektyviniu požiūriu jis visiškai bevertis. Paradoksalu, jis įgavo svarbą tik devynioliktame amžiuje, išplėtus jį abiem kryptimis; šiandien šis kelias yra pagrindinė miesto ašis. Vėliau pradinį miesto planą visiškai suardė naujos statybos: miesto pakraštyje tiesųjį kelią į Monreale užgožė daugiabučiai namai, o naujasis molas užstojo vaizdą į jūrą.

Šešiolikto amžiaus pabaigoje ir septyniolikto amžiaus pradžioje pagyvėjus statyboms, Europos valdovai skatino didžiuosiuose miestuose daugybę naujų statybos projektų, pagrįstų simetrija ir taisyklingumu. Galima paminėti Henriko IV karališkąsias aikštes Paryžiuje (1604–1606), Madrido Didžiąją aikštę (Plaza mayor) (1617), Lermos rekonstrukciją (1604), kunigaikščio rezidenciją Šarlevilyje (1610) ir pirmąjį Turino išplėtimą (1620), kai architektūrinių elementų vienovė užglaistė visos perspektyvinės kompozicijos neapibrėžtumą. Kai kurie projektai, apėmę visą miesto struktūrą, kaip 1620 metų Geteborgo, 1629 metų Kopenhagos ir 1640 metų Stokholmo planai, liko popieriuje arba buvo įgyvendinti tik iš dalies ir labai iš lėto. Monarchinei santvarkai reikėjo tobulos aplinkos, tačiau šiam norui patenkinti nebūta nei pakankamai tvirtų planavimo sprendimų, nei ekonominių ir techninių organizavimo galimybių.

Ne taip kaip monarchinių valstybių ir prekybinių tautų sostinėms, laisviesiems olandų miestams pavyko sėkmingai suderinti viduramžių valdžios struktūras ir modernias vaizdines nuostatas. Septynių provincijų sąjunga, kurioje valdžią

turėjo didžiųjų miestų prekybinė buržuazija, varžėsi su didžiosiomis to meto monarchijomis ir paskatino susiformuoti pasaulinę finansinę rinką, kuri sukėlė iš viršaus kontroliuojamų nacionalinių ekonomikų sumaištį. Susivieniję miestai klestėjo, nes čia gyvavo ir sutiko įvairios tradicinės institucijos – bendruomeninės, buržuazinės, korporacinės, kurios užbėgo už akių aštuoniolikto amžiaus politinėms bei ekonominėms liberalizmo kryptims ir peršoko, anot Huizingos, merkantilinį etapą. Šių „laisvių" prieglobstyje plėtojosi pažangiausios Europos literatūros, meno ir mokslo kryptys. Johano de Witto laikais Amsterdame dirbo Rembrandtas, Huygensas ir Spinoza; ten buvo išleisti ir Descartes'o bei Galilėjaus darbai.

Miesto ir kaimo rajonai taip pat buvo planuojami išradingai. Nyderlanduose žmogus sunkiai atkovojo iš jūros sausumos plotus, ypač antrojoje šešiolikto amžiaus pusėje po pražūtingų 1508 ir 1532 metų potvynių. Nusausinus vidaus vandens telkinius, 1540–1640 metais laimėta apie 120 000 hektarų žemės, o kitame amžiuje – dar 45 000 hektarų. Nuo aplinkinių žemių melioracijos priklausė miesto plėtra, kuri neišvengiamai buvo pagrįsta bendru visų vietovių planavimu.

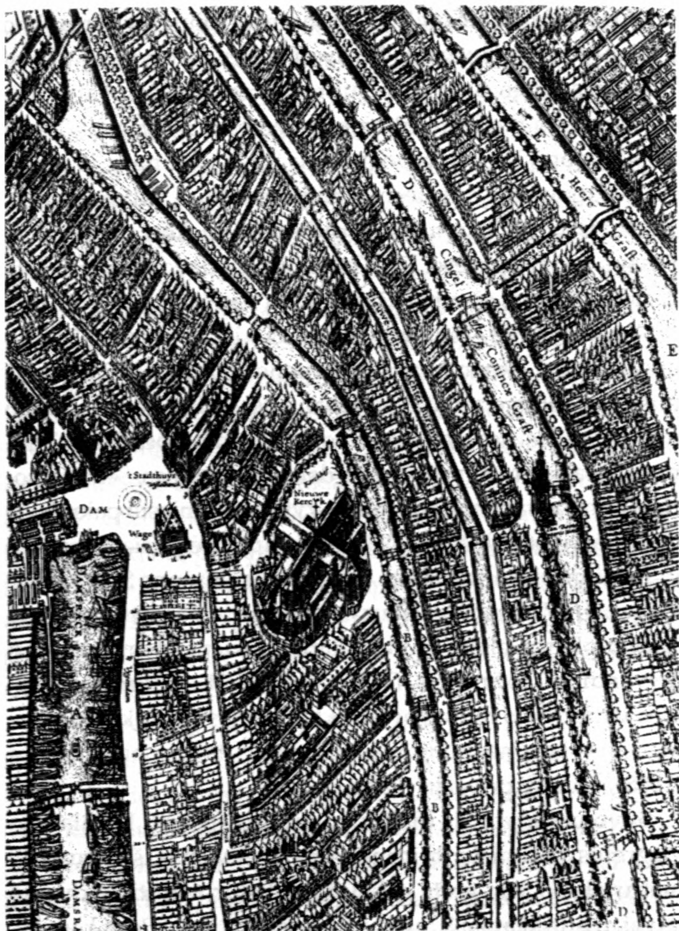
Sukilimas prieš ispanus, trukęs nuo 1565 iki 1609 metų, padėjo išvengti jau susiformavusiam buržuazijos pasauliui niveliuojančios toli esančios politinės ir religinės valdžios įtakos, o karo nuostolių atlyginimas skatino miestų atsinaujinimą. Prie to prisidėjo ir didieji administratoriai Janas van Oldenbarneveldtas, Janas Pieterszoonas Coenas, ir architektai bei statytojai Lievenas De Key, Hendrikas De Keyseris, Janas Leeghwateris ir Hendrickas Staetsas. Šių specialistų kvalifikacija, kurią jie įgijo gildijose, išlaikė gijas su viduramžių architektūros tradicijomis. Jie galėjo dirbti visose pasaulietinės bei karinės statybos srityse ir spręsti savo uždavinius moksliškai tiksliai, perimti Italijoje išplėtotus perspektyvos dėsnius.

Po 1572–1573 metų apsiausties ir 1576 metų gaisro sugriautą Harlemą pradėta nedelsiant atstatinėti. Municipalitetas

patikėjo šį darbą *Stadsfabryk* – techniniam biurui ir planavimo įstaigai drauge, kuriai vadovavo De Key. Septynioliktо amžiaus pradžioje šiam užmojui reikėjo ne mažiau kaip trečdalio miesto biudžeto. Projektas rėmėsi 1578 metais Tomo Tomaszoono išleistu topografiniu miesto planu ir iš esmės turėjo atnaujinti ankstesnį kelių, kanalų ir sklypų tinklą. Tekstilės darbininkų namai ir dirbtuvės driekėsi abiejose ilgo tiesaus kanalo pusėse. De Key taip pat suprojektavo keletą didelių pastatų, tarp jų – išimtininkų namų kvartalą (1610).

Amsterdamas, Vilhelmo Oraniečio išlaisvintas 1578 metais, perėmė ekonominį Antverpeno vaidmenį. Pastarasis miestas 1585 metais atiteko ispanams, tačiau jie iš to turėjo mažai naudos, nes olandai užblokavo Šeldės upės žiotis. Tuomet ir prasidėjo didysis Amsterdamo klestėjimas. Senasis išorinis kanalas tapo miesto dalimi, rytiniame miesto pakraštyje iškilo laivų statykla; ją 1593 metais apjuosė pusiau apskrita įtvirtinimų siena, pastatyta pagal naujas Simono Stevino taisykles. 1607 metais vyriausybė patvirtino Staetso sukurtą miesto plėtros planą ir, nusavinusi reikiamą žemę, ėmėsi jį įgyvendinti 1609 metais. De Keyseris, 1591–1621 metais užėmęs vyriausiojo miesto architekto postą, suprojektavo svarbiausius visuomeninius miesto pastatus, tarp jų pirklių biržą (1608), ir daug privačių namų.

Buvo pastatyti tris didžiuliai pusiau apskriti kanalai, lygiagretūs 1593 metų įtvirtinimams. Kiekvienas iš jų buvo 25 metrų pločio, kad greta galėtų tilpti keturi vidutinio dydžio laivai, ir atitinkamai 3,5, 4 ir 4,5 kilometro ilgio. Palei kanalus driekėsi guobomis apsodintos 11 metrų pločio krovinių platformos ir pastatų sklypai, kurie iš viso tęsėsi 102 metrus tarp dviejų kanalų su 48 metrų pločio vidine neužstatyta erdve. Šią pusapskritimio formos kompoziciją skaidė keli tiesūs lygiagretūs keliai nuo pusės iki daugiau kaip vieno kilometro ilgio; ją galima palyginti su rūmų finansuotais projektais Romoje ir Paryžiuje bei Henriko IV kanalu Fontenblo soduose (1200 × 40 m). Tačiau čia matomumui trukdė medžiai ir laivų

53. Amsterdamas. 1625 metų vaizdo fragmentas (iš D'Ailly katalogo, Nr. 117). Centre – kanalai su laivais.

stiebai, o lygiagrečių kelių susiliejimo taškų neženklino jokie pastatai. Be to, palei lygiagrečius kanalus stovintys namai sudarė taisyklingą eilę, tačiau tai nebuvo tiesiog vienodas bendro vaizdo fonas. Atvirkščiai, kiekvienas iš jų puikavosi savitu simetrišku fasadu, kurį galima apžvelgti tik per trumpą

nuotolį iš kitos kanalo pusės, tai yra mažiau kaip per 50 metrų atstumą, atitinkantį viduramžių aikštės ilgį. Taigi ši miesto aplinka nėra pagal perspektyvą surikiuotų vaizdų visuma, į kurią reikia žiūrėti iš tam tikro taško, o daugybės įvairių elementų seka, kurią reikia suvokti dinamiškai, judant. Tai aiškiai matyti žiūrint į nesuskaičiuojamus šių laikų miesto vaizdus, daugiausiai iš trijų ketvirčių perspektyvos arba iš paukščio skrydžio.

Ši įspūdinga struktūra su 25 kilometrų prieplaukomis, kuriose galėjo prisišvartuoti 4000 laivų, buvo iš lėto statoma septynioliktame amžiuje. Statybų užsakovai ir projektuotojai iš esmės vadovavosi viduramžių patirtimi: racionalus darbų paskirstymas tarp municipalinės valdžios ir privačių statytojų; naujų urbanistinių formų, nesusijusių su taisyklingomis geometrinėmis figūromis, plėtojimas; glaudi sąsaja tarp miesto planavimo ir pastatų projektavimo, erdvės ir laiko derinimas. Šiems tikslams jie taikė „modernią" perspektyvos metodiką ir įvairias antikines formas. Ketvirtąjį septyniolikto amžiaus dešimtmetį atėjo nauja architektų karta – Jacobas van Campenas, Pieteris Postas, Salomonas de Bray, – kurie rėmėsi labiau tapybos teorijomis negu statybos praktika. Jie suprojektavo rūmus ir bažnyčias, tapusias išskirtine miesto vaizdo dalimi.

Taigi per vieną šimtmetį Amsterdamas virto vienu didžiausių ir tobuliausiai įrengtų Europos miestų. Gyventojų skaičius, 1612 metais siekęs 50 tūkstančių, 1632-aisiais išaugo iki 125 tūkstančių, o antrojoje amžiaus pusėje – maždaug iki 200 tūkstančių. Išoriniai miesto įtvirtinimai, baigti amžiaus viduryje, o vėliau modifikuoti pagal įtvirtinimų architekto Menno van Coehorno „naująją olandų sistemą", juosė apie 700 hektarų plotą, truputį didesnį nei įprasta viduramžiais. Kiti Nyderlandų miestai buvo plečiami panašiu būdu, nors ir ne taip sparčiai: tarp jų Leidenas 1610 ir 1644 metais, Harlemas 1671 metais. Olandai siekė taikyti tuos pačius metodus ir užjūrio miestams: Batavijai 1619 metais, Naujajam

Amsterdamui, 1625 metais anglų užkariautojų pavadintame Niujorku, ir Keiptaunui 1652 metais. Vėliau šie miestai tapo stambiais šiuolaikinio pasaulio metropoliais, tačiau toliau plėtojosi pagal kitokį, ne Švietimo epochos architektūrinį modelį. Olandų urbanistinių modelių, tobulai pritaikytų būtent Nyderlandų (Žemųjų Šalių) aplinkai ir masteliui, nebuvo galima nei perkelti kitur, nei apibendrinti.

Olandų technologija kai kuriose srityse, kaip hidraulika ir įtvirtinimų statyba, pirmavo pasaulyje. Neatsiliko ir vaizduojamasis menas, kuris daugeliu atžvilgių traukė kitų šalių menininkų dėmesį. Peizažistai – Karelas Dujardinas, Jacobas van Ruisdaelis, Philipsas Koninckas, Emanuelis de Witte'as, – mėgę vaizduoti jausmingas ir labai tikroviškas kaimo ir miesto, interjero ir eksterjero scenas, kartu su Rembrandtu ir Vermeeriu praturtino klasikinę Europos kultūrą neišdildoma, ypatinga olandų patirtimi. Tai žmogaus fizionomijos perpratimas ir miesto bei kaimo aplinkų, kurioms gyvybingumo suteikia žmogaus buvimas, natūralios vienovės samprata.

Daugiau ar mažiau sėkmingai įgyvendinant tuometinius projektus, perspektyva viso miesto mastu buvo taikoma ribotai. Olandijos pavyzdys parodė, kad šie projektai labiausiai pasiteisino tada, kai perspektyva taikyta turint galvoje vieną statinį.

Sprendžiant klausimą, kaip miestui suteikti perspektyvinę formą, reikėjo iš naujo įvertinti vaizdinės raiškos priemones pakitusiame kultūros kontekste. To ėmėsi įžymūs architektai, pradėję savo veiklą antrajame septyniolikto amžiaus dešimtmetyje ir vėliau: Bernini, Borromini, François Mansart'as, Louis le Vau Jaunesnysis, Inigo Jonesas ir Jacobas van Campenas. Suprantama, tai visai skirtingi menininkai ir jų visų negalima priskirti „baroko" srovei, priešingai „klasikiniam" renesansui. Jų tikslai skyrėsi: vieni siekė ir toliau plėtoti klasicizmą, o kiti stengėsi įtvirtinti klasicistinį meną senesnių meno krypčių atžvilgiu, pavyzdžiui, Anglijoje, kur klasicizmas

buvo avangardinė meno kryptis. Visiems šiems menininkams būdinga individuali, savita raiška, o ne kolektyvinės praeities tradicijos. Todėl natūralu, kad jų menas nesuformavo vientisos krypties – tai veikiau daugybė įvairių, dažnai netikėtų reiškinių. Būtent tai suponuoja ir modernioji sąvokos „menas" prasmė. Šitokia įvairovė liko natūraliai susijusi, nes rėmėsi intuityvumu, be kurio negalima suvokti klasikos plačiausiąja prasme. Dabar, naudojant įvairesnes ir subtilesnes priemones, imta netradiciškai spręsti miesto planavimo problemas.

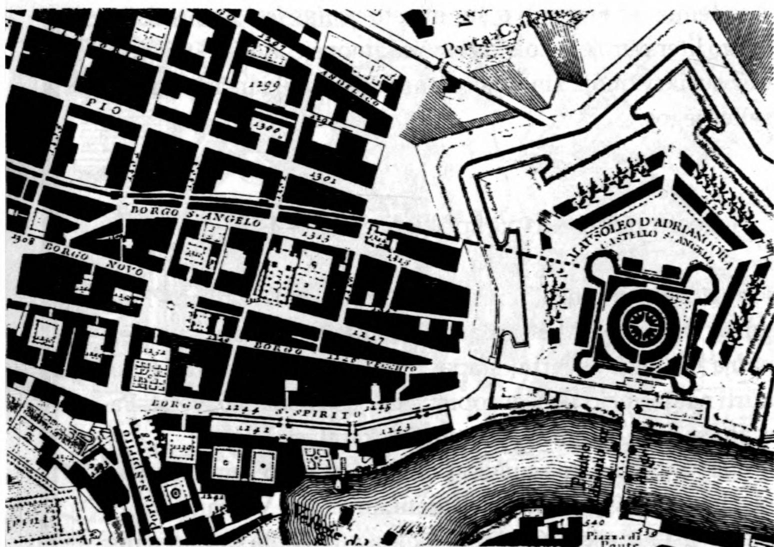
Iškiliausia to laiko asmenybė yra Bernini. Jis dirbo Romoje, garsiausioje ir kartu problemiškiausioje istorinėje sostinėje. Čia jis sprendė daugybę įsisenėjusių problemų ir nurodė, kaip galima pertvarkyti šį antikinį miestą, kuris ilgą laiką buvo taisomas po dalelę. Visą gyvenimą jis kūrė Šv. Petro ansamblį. Jis sugalvojo, kaip kiek įmanoma sušvelninti apimčių skirtumą tarp milžiniško Bramante's, Antonio da Sangallo Jaunesniojo, Michelangelo ir Carlo Maderno pastato ir supančių miesto statinių. Būtent Bernini pavyko daugybę architektūros idėjų, pasiūlytų per praėjusį pusantro šimtmečio, paversti gyva ir funkcionuojančia visuma.

Nuo jubiliejinių 1500-ųjų metų į Vatikaną buvo patenkama tiesiu Aleksandro keliu (Via Alessandrina), kuris vedė ne į bažnyčią, bet į pagrindinį rūmų įėjimą. 1586 metais pastačius obeliską, bažnyčios ašis pirmąkart tapo miesto peizažo dalimi. Tačiau naująją Bramante's ir Michelangelo Šv. Petro bažnyčią vis dar užstojo Konstantino bazilikos atriumas ir nava. 1614 metais bažnyčios fasadas, Maderno pailgintas atitinkamai pagal milžinišką Michelangelo mastelį, atsivėrė į atvirą aikštės erdvę, o įėjimą į rūmus Aleksandro kelio gale pabrėžė 1618-aisiais pastatytas avankorpusas.

Pirmiausia jaunasis Bernini ėmėsi baigti kurti naujosios bažnyčios interjerą. 1565 metais jis suprojektavo baldakimą didžiajam altoriui po kupolu, kertančiam pagrindinę išilginę ašį kiek toliau nuo centro. 1637–1648 metais jis puošė

54. Roma. Naujasis Bernini pertvarkytos Šv. Petro aikštės vaizdas (iš G. B. Nolli miesto plano, 1748).

interjerą, o 1657-aisiais vidurinėje apsidėje pastatė vyskupo sostą kaip paskutinį akcentą. Kurdamas eksterjerą Bernini iš pradžių pasiūlė abiejose fasado pusėse pastatyti po varpinę, tačiau paaiškėjo, kad to įgyvendinti neįmanoma. Vėliau, atsiliepdamas į Aleksandro VII iniciatyvą, jis pradėjo formuoti visą aikštę ir 1656–1667 metais sukūrė nuostabią erdvių seką, sujungusią abi ankstesniąsias ašis, pakreiptas nežymiu kampu: architektūrinę ašį, jungiančią bažnyčią ir obeliską, ir urbanistinę ašį, iš miesto Aleksandro keliu vedančią prie bronzinio portalo ir toliau, per didžiuosius laiptus (Scala Regia) į oficialųjį ir simbolinį Vatikano centrą – Siksto koplyčią. Pirmą kartą perspektyvos taisyklės padėjo suvienyti didžiulį anksčiau pastatytą architektūros ansamblį. Milžiniškas šešiolikto amžiaus viduryje suprojektuotos bažnyčios dydis buvo pamažu imtas mažinti, susietas su aplinkinių pastatų dydžiu ir susiliejo su viso miesto struktūra. Bernini pagrindė monu-

mentalių ir įprastinių dydžių koegzistavimą; tai netgi tapo pagrindine jo darbo tema. Jis sąmoningai pabaigė vieną architektūrinę epochą ir nutiesė Romai tiltą į Europos ateities kultūrą, sukurdamas nuolatinį kontrastą tarp didingumo ir kasdienybės.

Šios pastangos matyti ir iš vėlesnių statybų, kurios iš esmės baigė nusistovėjusią ir nepakartojamą miesto struktūrą: tai Šv. Marijos Taikos Karalienės aikštė (Pietro da Cortona, 1656), paties Bernini restauruotas Šv. Angelo tiltas (Ponte Sant Angelo), pradėtas 1668 metais; Ispanijos aikštės laiptai (Alessandro Specchi, 1723–1726); Trevi fontanas (Niccolo Salvi, 1732) ir Tautos aikštė (Carlo Rainaldi ir Bernini, 1662–1675, vėliau Giuseppe Valadier, 1784–1816).

Šitaip Romos klasicizmas prarado savo universalaus modelio vaidmenį, tačiau liko kaip menininkų ir intelektualų dvasinių ieškojimų tikslas (1666 metais Colbert'as čia įkūrė

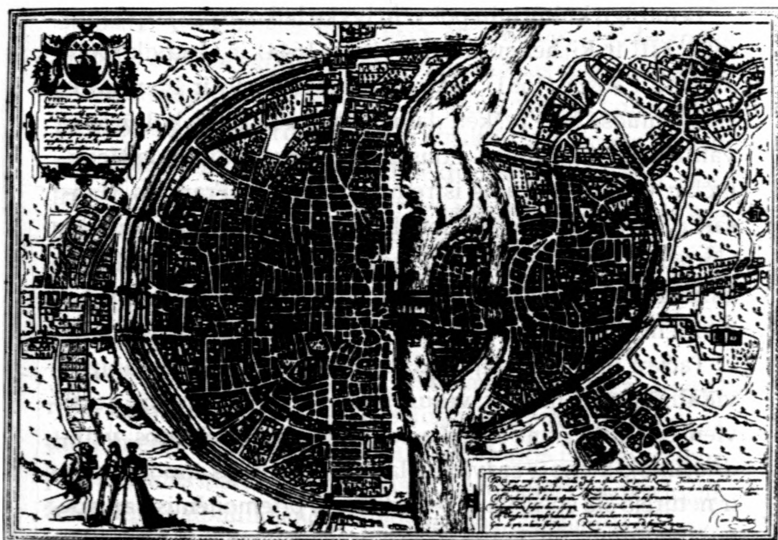
Académie de France), o šio miesto *genius loci* nuo to laiko įaugo literatūroje ir kolektyvinėje sąmonėje. Roma – tai vieta, kur susikryžiuoja žmonijos istorija ir ją veikiančios universalios jėgos.

Miesto perspektyva: pokyčiai 1650–1750 metais

Prancūzų menininkai ir rašytojai, Bernini amžininkai, – Poussinas ir François Mansart'as, Corneille'is ir Boileau – pradėjo naują ir ateičiai svarbų etapą, turėdami dvejopą tikslą: sukurti naują, racionalų, europietišką klasicizmą ir paversti Paryžių sostine, deranèia Prancūzijos karalystei.

Paryžius, kuriame jau visą šimtmetį gyvavo karaliaus dvaras, gerokai išsiveržė už viduramžių sienų. Valdant Henrikui IV ir Liudvikui XIII buvo išplėsta įtvirtinta miesto dalis: siena ėjo dešiniajame upės krante ir apjuosė Tiuilri kvartalą bei karaliaus rūmus (Palais Royal). Kairiajame krante stovėjo Marijos de Mediči Liuksemburgo rezidencija, ženklinusi, jog miestas plečiasi į vakarus nuo Pilypo Augusto sienų. Per savo trumpą valdymo laikotarpį Henrikas IV, prisipažinęs, jog malonumą jam teikia trys dalykai: karas, meilė ir statyba, Paryžiuje suformavo dvi aikštes: trikampę Dofino aikštę (Place Dauphine) Senos salos smaigalyje ir stačiakampę Vogezų aikštę (Place des Vosges) Marė kvartale; trečioji, pusiau apskrita Prancūzijos aikštė (Place de France), buvo suplanuota tarp Šv. Antano vartų (Porte St-Antoine) ir Tamplio vartų (Porte du Temple). Jis atstatė per pilietinį karą sugriautus Luvrą ir Tiuilri ir sujungė juos palei Seną einančia galerija. Pasak Malherbe'o, jis taip pat planavo baigti Luvro *cour-carrée* ir sujungti abu rūmus Šv. Onorė gatvės (Rue Saint-Honore) kryptimi į šiaurę, nugriaunant tarp jų esantį kvartalą. Pirmąjį sumanymą įgyvendino Liudvikas XIV, o antrąjį – Napoleonas III.

Henrikas IV pradėjo absoliutinei monarchijai padėjusią pagrindus valdymo reformą, kuri apėmė ir statybos sritį.

55. Paryžius. „Les Trois Personnages" vaizdas, 1550.

Kitaip nei Olandijoje, kur miestų valdžia projektavo ir pardavinėjo statyboms skirtus sklypus, šitaip padėdama privatiems statytojams, Prancūzijos administracija tik prižiūrėjo jau vykdomus statybos ir žemės sklypų projektavimo darbus. Be to, ji nebesugebėjo valdyti šitaip sparčiai augančio miesto: gyventojų skaičius, septyniolikto amžiaus pabaigoje siekęs 200 tūkstančių, 1637-aisiais padidėjo iki 415 tūkstančių. Valdovai daug labiau mėgo užmiesčio rezidencijas: Henrikas IV Sen Žermeną, Marija de Mediči – Liuksemburgo rūmus. Tam tikra prasme rūmai buvo priešingybė miestui: valdovai gyveno rūmuose, o visuomenės dvasia formavosi mieste. Įvairialypė miesto bendruomenė, rėmusi valstybės valdžią, bet kartu jai svetima, dar nebuvo visiškai susiformavusi. Žmonės gyveno viduramžiais suplanuotame, tankiai pristatytame sausakimšame mieste; tai buvo nestabili visuomenė, kurioje brendo politiniai ir socialiniai prieštaravimai.

Lemtingų kultūrinių pokyčių įvyko laikotarpiu tarp Liudviko XIII ir Richelieu mirties (1643–1644) ir Liudviko XIV atėjimo į sostą (1661). Vaizduojamojo meno ir literatūros sluoksniuose ėmė ryškėti dalinis, tačiau svarbus kultūros ir valdžios priešiškumas. Poussino, pelniusio didžiulę šlovę, tačiau visiems laikams ištremto į Romą, ir François Mansart'o, turėjusio užleisti vietą Lemercier'ui, likimai primena Corneille'o, Descartes'o ir Pascalio dalią. Menininkai bešališkai siekė savo interesų ir tarpusavyje besivaržydami dirbo įvairiems visuomeniniams ir privatiems užsakovams.

Tačiau juos suvienijo didžiųjų statybos projektų apipavidalinimas. Amžiaus viduryje vis stiprėjo poreikis kurti vientisą urbanistinę aplinką bendromis architektūros, vaizduojamojo meno ir erdvinio planavimo, nors jis anuomet dar ir neturėjo šio specialaus pavadinimo, priemonėmis. Jau aptarėme Romos Šv. Petro aikštės projektavimą, kai buvo pritaikyta Italijos urbanistinės architektūros statybos patirtis. Neatsitiktinai ir Prancūzijoje tais pačiais metais pirmą kartą buvo įgyvendintas panašus projektas, integruotas į kraštovaizdį – Vo pilis (Château de Vaux), kurią 1656–1660 metais pastatė Le Vau, Le Nôtre ir Le Brunas turtingam vyriausiajam intendantui Nicolasui Fouquet.

Le Vau, kilęs iš statybininkų šeimos, buvo mėgstamas stambiųjų to meto finansininkų architektas. Sodų architektas Andre Le Nôtre ir dailininkas Charles Le Brunas kartu mokėsi Simono Vouet studijoje. 1637 metais Le Nôtre iš tėvo paveldėjo Tiuilri sodininko vietą ir 1656-aisiais tapo vyriausiuoju statybos inspektoriumi. Le Brunas 1642–1647 metais gyveno Romoje, kur dažnai bendraudavo su Poussinu, o vėliau tobulinosi interjero dekoravimo srityje. Statydami Vo pilį jie visi trys darniai bendradarbiavo, vadovavo daugybei darbininkų, ėmėsi formuoti visą landšaftą, atsižvelgdami ir į topografijos ypatumus, ir į dekoratyvumo aspektą.

Vieno menininko, vienodai atsakančio už visas sritis, tokio kaip Bernini, vadovavimą pakeitė bendras kelių menininkų

darbas ir svarbiausias buvo nebe architektas, o sodo architektas. Le Nôtre suprojektuotas pilies parkas susieja visas architektūrinio ansamblio dalis ir lemia jų vietą bei pobūdį. Renesanso sodai apskritai pailgina struktūrines simetrijos ašis neperžengdami įprastinių architektūrinės erdvės ribų – keliais šimtais metrų – ir nesivaržydami su natūraliomis aplinkos erdvėmis. Vieta, kurioje suprojektuotas Vo sodas, yra sąmoningai apribota, tai vieno ir dviejų kilometrų ilgio kraštinių dauba miškingame plokštikalnyje, tačiau vaizdas nusidriekia iki pat horizonto.

Pilis užbaigia išilginę ašį ir atskiria dvi skirtingas teritorijas: kiemą su šonuose išsidėsčiusiais ūkiniais pastatais ir diduomenei skirtą sodą. Į sodą atsiveriantis įvairių spalvų pilies fasadas matyti iš toli ir išsiskiria terasomis išsidėsčiusių želdinių ir raibuliuojančio vandens fone. Žemiausiame vietovės plote yra iškastas stačiakampis kanalas, atstojantis skersinę ašį, o jo skirtingame aukštyje esantys galai išlygina reljefo nuolydį.

Tai buvo iš esmės simetriška kompozicija, kuri pamažu kito, galiausiai susiliejo su asimetrišku natūraliu vietovės landšaftu. Renesanso soduose gamta sąlygoja architektūrą ir ją ypač pabrėžia, o Vo sodas įtraukė ir natūralų kraštovaizdį: architektūrinėmis priemonėmis sukurtas atviras vaizdas siekia horizontą. Taip menas siekia savo priemonėmis perteikti naująją begalybės sampratą ir peržengia įprastas perspektyvos ribas.

Tolesni įvykiai paliudijo šios naujovės reikšmę. 1661 metų rugpjūčio 17 dieną Fouquet pakvietė karalių ir jo dvariškius į pokylį su fejerverkais parke: pietus paruošė Vatelis, baletą sukūrė Molière'as, pastatė Le Brunas, o muziką parašė Lully. Po trijų savaičių Colbert'as įsakė areštuoti vyriausiąjį intendantą, konfiskuoti jo turtą, o Vo menininkus paimti į karaliaus tarnybą. Colbert'as pirmiausia turėjo planų pertvarkyti Paryžių, o Liudvikui XIV rūpėjo išplėsti Versalio pilį. Paaiškėjo, kad abu šie projektai visiškai ištuštintų valstybės iždą.

Garsiajame 1663 metų laiške Colbert'as išdrįso kritikuoti Liudviką XIV už tai, kad šis linksminasi Versalyje užuot gyvenęs Paryžiuje ir valdęs valstybę. Tačiau Colbert'as nenumatė, kaip sunku bus tvarkyti taip tankiai užstatytą miestą kaip Paryžius. Luvro ansamblio rekonstrukcija, kurios projektą 1664–1665 metais parengė Bernini, užsitęsė, o pertvarkyti aplinkinius rajonus – aikštę priešais rytinį fasadą, kuri turėjo Luvrą sujungti su Tiuilri, – pristigo administracinių ir finansinių išteklių. Neužstatyti plotai aplink Versalio rūmus, atvirkščiai, teikė iki valios galimybių įgyvendinti tai, ko reikėjo save reprezentuoti siekiančiam absoliutizmui. Čia laukus, medžius, vandens telkinius ir statulas galima buvo surikiuoti kokia nori tvarka, ne taip kaip miesto namus su jų gyventojais. 1682 metais visas karaliaus dvaras galiausiai persikėlė į šią nuobodžią aplinką ir būtent čia atrado sau tinkamą terpę. „Jo rūmų soduose yra daugiau statulų negu dideliame mieste gyventojų"[2], – komentavo Montesquieu perso Usbeko lūpomis 1721 metais, pasibaigus Liudviko XIV statybos darbams.

Versalyje Le Nôtre pakartojo Vo atliktą eksperimentą ir išbandė jo galimybių ribas. Priešais pagrindinį rūmų fasadą susiliejo trys platūs keliai, palei kuriuos išaugo ištisas miestas, o didžiulis miško plotas už rūmų buvo sutvarkytas paklūstant pagrindinio pastato simetrijai. Du kryžiumi susikertantys kanalai, kuriuose atsispindėjo besileidžianti saulė, tapo visos kompozicijos ašimis. Pats rūmų pastatas vis būdavo didinamas, o galutinės jo proporcijos nusistovėjo tik po 1677 metų, kai Jules'is Hardouinas-Mansart'as suteikė jam U raidės pavidalą. Žiūrint iš toli, fasado, kurį Le Vau kūrė sekdamas Bernini Luvro projektais, detalės tarsi išnyksta. Įgaubtos statinio dalies, matomos iš Paryžiaus pusės, viduryje dar tebėra senovinė medžioklės pilis su karališkomis menėmis. Iš parko pusės pagrindinę perspektyvos ašį nubrėžia vidurinis rizalitas, kuris žiūrint iš žemiau atrodo pernelyg išsikišęs, bet iš toliau susilieja į vientisą masyvą, kuris atskiria milžinišką

parko erdvę. Viduriniojo korpuso pirmąjį aukštą užima veidrodžių galerija, kurios galinėse sienose atsispindi nuostabusis parkas.

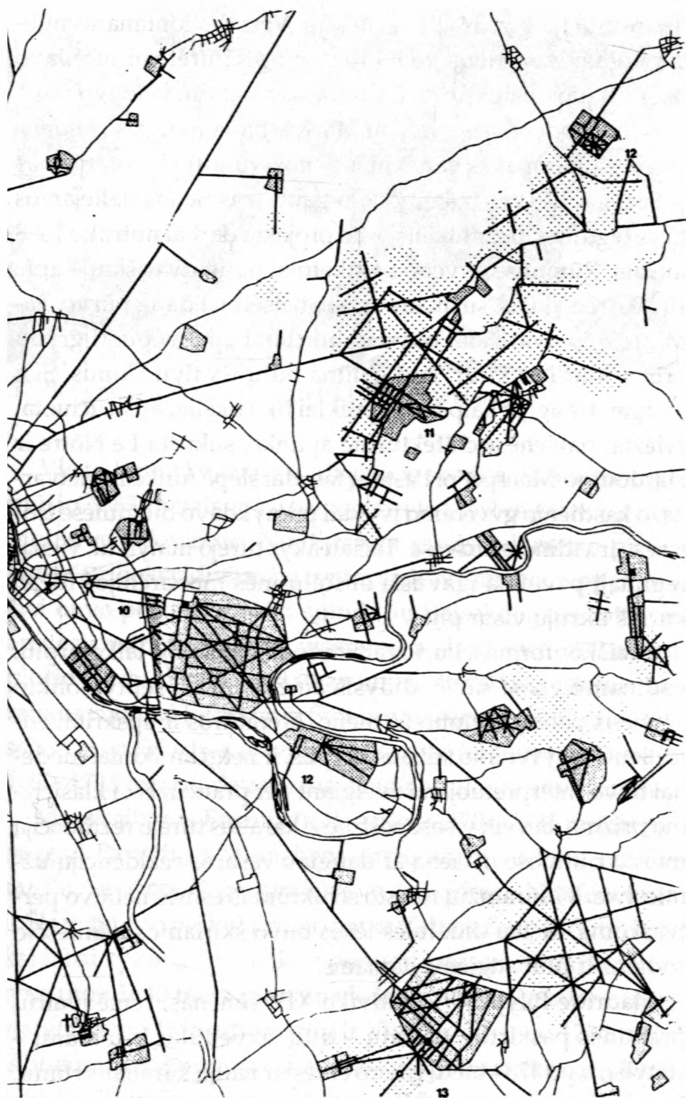
Versalio statybos, kuriose 1685 metais dirbo 35 000 darbininkų, buvo didžiausios, ne karo tikslais atliekamos, Europoje nuo romėnų laikų. Le Nôtre, Le Brunas ir Hardouinas-Mansart'as vadovavo tūkstančiams menininkų, įvairių statybos bei apdailos sričių specialistams. Tuo metu, kai Versalyje dar vyko darbai, šie trys architektai jau įrenginėjo Marlio vasaros rezidenciją karaliui ir Sen Klu, Šantiji, Sko, Miodono ir Kliuni rezidencijas kitiems rūmų didžiūnams. Pačiame Paryžiuje irgi įvyko pokyčių įgyvendinant šių parkų planų modelį. Viduramžių miesto branduolys buvo tik mažumą pakeistas – įterpti keli pavieniai architektūriniai elementai (Vandomo ir Pergalės aikštės), tačiau dešiniajame Senos krante įtvirtinimų lankas buvo paverstas *grands boulevards* juosta, o nuo senųjų miesto vartų nutiestos lygios medžiais apsodintos alėjos suformavo naują priemiestį su daugybe parkų ir miestiečių namų.

Šis atviras miestas su puikiomis žaliosiomis zonomis, kuriam nereikėjo įtvirtinimų, nes karalystę saugojo pasienio tvirtovės, atrodė visiškai naujai ir tiesiog stulbino. To meto aprašymai buvo kupini ir susižavėjimo, ir priešiškumo. Boileau Paryžius yra „pasakų šalis", kurioje turtuolis gali „išvykti į kaimą, neišeidamas iš miesto".[3] La Bruyère panaudojo Šantiji sodo aprašymą kaip įvadą savo apmąstymams apie kosmoso sąrangą.[4] Tačiau naujoviškas landšafto formavimas buvo kritikuojamas moraliniu požiūriu (Bussy-Rabutinas rašė, kad gamta įspraudžiama į nenatūralias formas)[5] ir teigiama, jog tam išeikvojama per daug lėšų, nors šios lėšos sudarė tik menką dalelę karo išlaidų.

Pastatus neretai statydavo kariuomenės daliniai, taigi statybos priklausė nuo netikėtų karo veiksmų pokyčių. Todėl ištisų teritorijų planavimas nebuvo toks taisyklingas kaip dirbtinių Le Nôtre sodų; tam visiškai nebuvo reikiamų

56. Paryžius ir jo apylinkės su *grands boulevards* ir sodais pirmojoje XVIII amžiaus pusėje. Užbrūkšniuoti barokiniai namų masyvai statyti ant viduramžių plano, tačiau su juo nesusilieja.

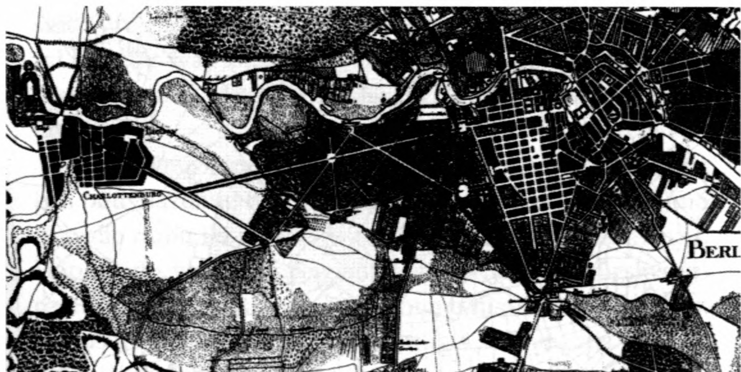

1. Namai; 2. Sen Žermenas; 3. Marlis; 4. Versalis; 5. Kliuni; 6. Sen Klu; 7. Bulonės miškas; 8. Miodonas; 9. Sko; 10. Vensanas; 11. Livri; 12. Sen Moras; 13. Didysis miškas.

finansinių ir organizacinių išteklių. Versalio fontanams nuolat stigdavo vandens, todėl fontanų prižiūrėtojai turėdavo paeiliui juos paleidinėti tik tada, kai karalius eidavo pasivaikščioti po *petit parc*; vėliau Marlyje buvo įrengtas vandens siurblys, pumpavęs vandenį iš Senos; vanduo buvo imamas iš Sacla aukštumų; planuota jo gauti ir iš Senos užliejamos Eure lygumos, bet milžiniški šio projekto darbai nutrūko 1688 metais. Rūmuose gyveno neįtikėtinai daug dvariškių – apie 10 000; retsykiais, susikaupus pasibaisėtinai daug purvo, karalius ir jo dvariškiai buvo išsiunčiami „pakvėpuoti grynu oru" į Marlį ar kitur, kad galima būtų išvalyti rūmus. Šiai margai draugijai kaip fonas puikiai tiko tiksliai apskaičiuota, griežta, pavienė architektūrinė aplinka, sukurta Le Nôtre ir Hardouino-Mansart'o. Pastatų fasadai slėpė funkcinę netvarką, o kasdienio gyvenimo įvykiai pranykdavo didžiulėse išorinėse ir vidinėse erdvėse. Tačiau akys turėjo matyti tik viena: regimąjį pavidalą įgavusią absoliutinės monarchijos idėją, kuri iš tikrųjų visur plito.

Išraiškos formos, kurios atsirado Prancūzijoje laikotarpiu, vadinamu *grand siècle* (didysis amžius), nuo septyniolikto amžiaus pabaigos nubrėžė meno, literatūros ir apskritai europietiško gyvenimo stiliaus kryptis, ir netgi antikiniai modeliai buvo interpretuojami žvelgiant per prancūzišką klasicizmo prizmę. Beveik visose sostinėse karalius turėjo rezidenciją miesto rūmuose ir vieną ar daugiau vasaros rezidencijų užmiestyje. Viduramžių miesto struktūra iš esmės nebuvo pertvarkoma, tačiau didžiulės lėšos buvo skiriamos užmiesčio sodams ir prabangiems namams.

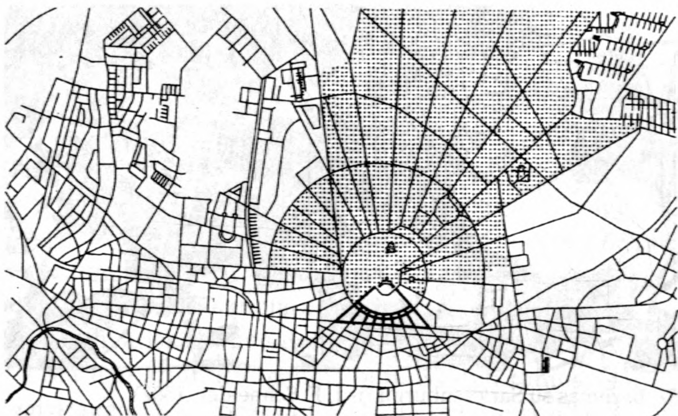
Madride Pilypas V, Liudviko XIV sūnėnas, rėmė įvairių praktinės paskirties pastatų – tiltų, akvedukų ir fontanų – statybą, o po 1734 metų gaisro ėmėsi ir naujų karaliaus rūmų, kuriuos suprojektavo Filippo Juvara, jie buvo baigti vėlesniais dešimtmečiais. Tuo pat metu pagal Versalio pavyzdį jis statė Aranjuezo ir La Granjos vasaros rezidencijas, esančias toli nuo miesto ir nedarančias įtakos jo plėtrai.

57. Berlynas su Šarlotenburgu (iš J. F. Schneider, 1802).

Viena tapo Habsburgų dinastijos sostine po Kalenbergo mūšio 1683 metais ir buvo perstatyta atsižvelgiant į gynybinius reikalavimus. Neužstatyta pusės kilometro pločio juosta atribojo viduramžių centrą su įtvirtinimais, o priemiesčiai buvo perstatyti palei spinduliu išsišakojusius kelius ir apjuosti antra įtvirtinimų juosta bei atskirti antru 200 metrų pločio ruožu. Projektuodamas imperatoriškus pastatus, karaliaus rūmus Hofburge ir Šionbruno rūmus užmiestyje, Fischeris von Erlachas, Juozapo I ir Karolio VI rūmų architektas 1690–1723 metais, daugiausia atsidėjo stiliaus problemoms.

Maksimilianas Emanuelis Bavarietis, 1704–1715 metais pabėgęs į Paryžių, į Miuncheną grįžo kartu su François Girard'u. Šis iš pradžių suprojektavo du parkus – Nimfenburgo ir Šlezhaimo, o paskui Briulio parką Kelno arkivyskupui. Parkai labai vykusiai buvo įkomponuoti į miesto struktūrą Berlyne (nuo 1640 metų plėstame keletą kartų), Drezdene (perstatytame po 1685-ųjų gaisro) ir Viurcburge (nuo 1714 metų iš buržuazinio miesto paverstame vyskupų rezidencija). Karlsrūhėje, naujoje sostinėje, kurią 1715 metais įkūrė Baden–Durlacho markgrafas Karlas Vilhelmas, ir parko, ir viso miesto planavimas grindžiamas spinduliniu gatvių tinklu, o centre stovi pilis.

58. Karlsrūhė. 1715 metais įkurto miesto gatvių tinklas šiandien.

Naujoji Rusijos sostinė Sankt Peterburgas, kurią 1703 metais įkūrė Petras Didysis prie Nevos žiočių, plėtojosi visiškai kitaip. Pirmąjį dešimtmetį tai buvo tik įtvirtintas avanpostas, kuriame dirbo 100 000 kalinių ir į kurį aukštakilmiai dvariškiai kėlėsi ne savo noru. 1712 metais caras ėmėsi įgyvendinti taisyklingą miesto planą ir tam pasikvietė iš Berlyno Andreas Schluterį, o iš Paryžiaus – Le Blondą; tačiau šis sumanymas nepavyko. Po caro mirties miestas toliau plėtėsi: kilo nauji rajonai palei tris į Admiralitetą vedančius kelius, nutiestus 1730 metais. Šis miestas – tai pastatų ir sodų mozaika, išsibarsčiusi nesibaigiančiame plote, kur išsiskiria Bartolomeo Francesco Rastrelli polichrominiai statiniai, sukurti carienei Elžbietai aštuoniolikto amžiaus viduryje. Miestui vis dėlto pavyko išsaugoti savo nepakartojamą vaizdą, jo apylinkėse susiformavo puikieji Peterhofo, Carskoje Selo (Puškino) ir Oranienbaumo parkai.

Visur prancūzų *grand goût* (geras skonis) buvo laikomas šiuolaikiškumo ženklu, ir netgi Kinijos imperatorius užsakė dviem jėzuitų misionieriams užveisti nedidelį europietišką sodą jo vasaros rūmų parke. Apskritai įgyvendinant visus

šiuos projektus klasikiniai perspektyvos dėsniai buvo taikomi patiems įvairiausiems landšaftams. Todėl projektuojant vis didesnius parkus, šie neretai atrodė ištęsti ir vidujai prieštaringi.

Įprastinėmis topografinėmis sąlygomis perspektyvinė ašis gali būti maždaug trijų kilometrų ilgio; tai yra atstumas nuo Versalio rūmų iki nedidelės aukštumos už *grand canal*, kuris, kaip atrodo, veda į nesibaigiantį tolį. Norint, kad žvilgsnis aprėptų didesnius atstumus, būtinas statesnis vietovės nuolydis.

Kaselyje Heseno-Nasau landgrafas 1700 metais pradėjo kurti Wilhelmshohe parką, kurio aukščiausioje vietoje pastatė Farnese'o Heraklio padidintą kopiją. Iš ten žemyn krinta krioklys, sudarydamas vieną liniją su rūmais. Regimoji ašis neina palei žemę, bet oru nutįsta iki septynių su puse kilometro ilgio ir įveikia 400 metrų aukščio skirtumą.

Viktoras Amadėjus II 1712 metais nutiesė naują tiesų bulvarą iš Turino į Rivolį, kur vyko karaliaus užmiesčio rūmų statyba. 1714 metais atvykęs Filippo Juvara suprojektavo Supergos baziliką ir visiškai netikėtai sumąstė pastatyti ją ant kalvos kitame Po upės krante, vienoje linijoje su bulvaru. Šitaip jis pavertė visai įprastą kelią 19,5 kilometrų ilgio perspektyvine ašimi, kuri tęsėsi daugiau kaip 100 metrų nuo Rivolio iki Turino, o paskui kilo aukštyn pasiekdama kupolą, iškilusį ant mišku apaugusios kalvos 430 metrų aukštyje. Žiūrint iš priešingos pusės, Rivolio pilis ir jos didieji laiptai atrodo kaip tolimas taškas. Abu pastatai pabrėžia siaurą daubą tarp dviejų kalnų grandinių – Alpių ir Apeninų, juosiančių Turiną, o tarp jų nusidriekia plona ir trapi vizualinė juosta. Tai didžiausias pasaulyje architektūrinis reginys, sukurtas panaudojant perspektyvos metodus, be to, atsižvelgiant į oro grynumą bei supančio landšafto kompaktiškumą. Tiesa, šiandien pastarieji du veiksniai pakito, bet chaotiškoje aplinkoje vis dar galima įžvelgti drąsią pirminę idėją.

Karolis III Burbonas Kasertos užmiesčio rezidenciją pradėjo statyti 1752 metais. Kelias iš Neapolio, einantis romėnų

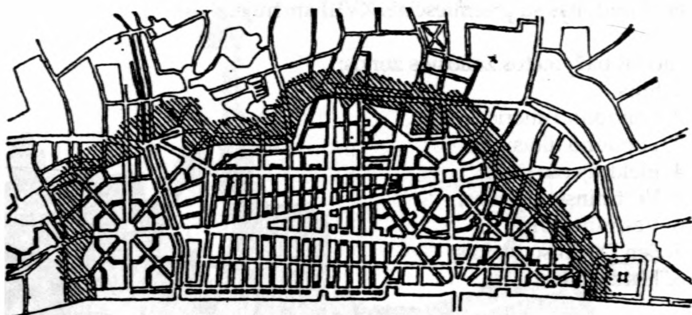
žemės padalijimų riba, tam tikroje vietoje suka į rytus ir veda prie 250 metrų aukščio San Leucio kalno už šešių su puse kilometro. Pagal šią ašį orientuota likusi kelio atkarpa, pilis ir sodas, o jų susilietimo tašku tampa nuo kalno srūvantis krioklys. Netoliese esančio miesto branduolys orientuotas panašiai.

Švietimo amžiaus išvakarėse šiais įstabiais darbais baigėsi didieji perspektyvos eksperimentai. Inspiruoti baroko amžiaus siekių bei iliuzijų, jie neprarado ryšio su tuo, ką mato akys, ir nenuklydo į utopijos sritį. Jie rėmėsi geometriniu taisyklingumu, kuris netaisyklingo plano ankstyvųjų viduramžių gyvenvietėse buvo tik iš dalies pritaikomas. Perspektyvinis projektavimas nevaržomas galėjo laisvai plėtotis didelėse, dar neapgyventose vietovėse. Čia atsiskleidė tokių projektų kaip Versalis – uždaro pasaulio su dirbtiniu horizontu – įtampa ir įtikinamas poveikis. Dar reikėtų paminėti ir vaizdinę ašį tarp Rivolio ir Supergos bei vandens, parkų ir plačiai išsibarsčiusių paminklų darnią visumą po arktiniu Sankt Peterburgo dangumi.

Kai Švietimo amžiaus dvasioje visatos geometrinis vaizdavimas nusuko į abstrakcijų sritį ir prarado sąlytį su fiziniu suvokimu, ši landšafto formavimo kultūra pasibaigė. Formalios jos priemonės nuslinko į užmarštį ir vėlesnės kartos naudojo tik supaprastintą versiją, be būdingų formos elementų – hiperbolės ir paradokso, formuodamos politinės ir ekonominės valdžios centrus – Vašingtoną, devyniolikto amžiaus Paryžių, Berlyną, Čikagą ir Niudelį.

Perspektyvos atsisakymas: Anglija

Restauravus monarchiją 1660 metais, Karolis II siekė iš naujo užmegzti ryšius su kontinentine Europa: Hughas May, statybos iždininkas, kartu su Bakingemo hercogu sugrįžęs iš tremties Amsterdame, pakvietė olandų neoklasicistus Jacobą van Campeną ir Pieterį Postą, o André ir Gabrielis Mollet, Le

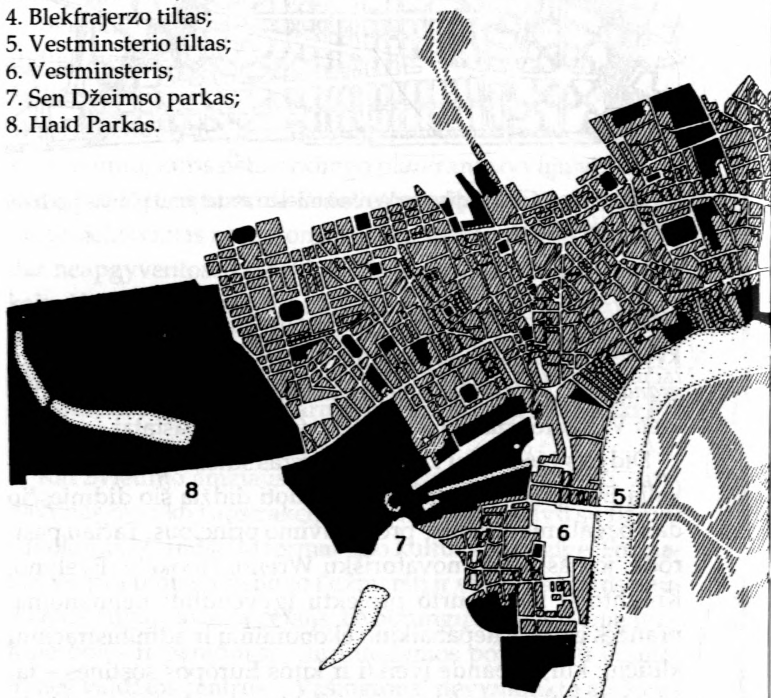
59. Londonas. Christopherio Wreno miesto atstatymo planas po 1666 metų gaisro.

Nôtre mokytojo Claude'o Mollet sūnūs, kuriuos Karolis pakvietė 1661 metais, supažindino Angliją su prancūzų parkų *grand goût*. Remiantis šiais modeliais buvo pastatyti karališkieji Vaitholo, Hampton Korto ir Grinvičo pastatai.

Didysis 1666 metų Londono gaisras suteikė galimybę, unikalią Europoje, iš esmės rekonstruoti didžią šio didmiesčio dalį pagal „modernius" projektavimo principus. Tačiau pasirodė, jog aštuonių novatoriškų Wreno, Hooke'o, Evelyno, Knighto ir Newcourto projektų įgyvendinti neįmanoma, praūžęs gaisras nepanaikino ekonominių ir administracinių kliūčių, kurias bandė įveikti ir kitos Europos sostinės – tai sunkiai suderinami visuomeniniai ir privatūs interesai ir finansinių bei teisinių priemonių stoka. Anglijos projektuotojai dėl šių sunkumų daug galvos sau nesuko, žiūrėjo labai praktiškai. Nors jie buvo laikomi kompetentingais architektais, jiems trūko meninio išsilavinimo. Cristopheris Wrenas ir Robertas Hooke'as priklausė Karališkajai eksperimentinio gamtos pažinimo tobulinimo draugijai (Royal Society for Improving Natural Knowledge by Experiments), Johnas Evelynas buvo turtingas diletantas, o Knightas – kariškis. Jie nesigilino į renesanso perspektyvos dėsnius, pagal kuriuos planuojant Europos miestus iškilo tokių didelių sunkumų. Vietoj to jie

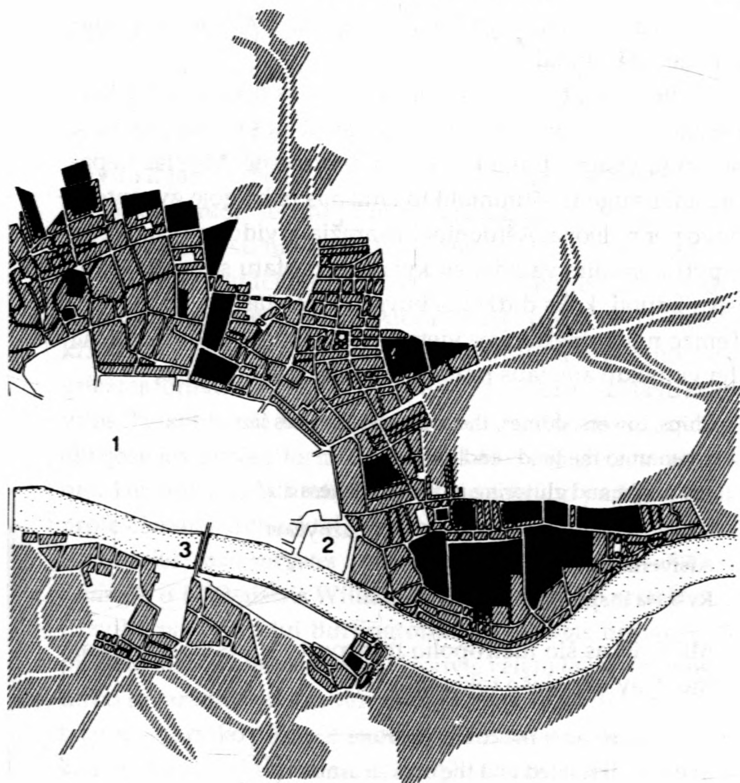
60. Londonas su priemiesčiais XVIII amžiuje.

Juodai pažymėtos žaliosios zonos;
1. Sitis;
2. Londono Taueris;
3. Londono tiltas;
4. Blekfrajerzo tiltas;
5. Vestminsterio tiltas;
6. Vestminsteris;
7. Sen Džeimso parkas;
8. Haid Parkas.

bandė įgyvendinti perspektyvinius projektus kitoje aplinkoje, už miesto ribų.

1667 metų nutarimas atstatyti Londoną (Act for Rebuilding the City of London) rėmėsi ankstesniu, tik tiek patobulintu kadastriniu potvarkiu (praplatintos gatvės, atsirado upių kanalizacija ir įdiegta pastatų eksploatacija) ir todėl visiškai neskatino imtis modernaus planavimo. Iškilo keli visuomeniniai pastatai – Edwardo Jermano birža, Peterio Millso rotušė ir Wreno, Thomaso Archerio ir Jameso Gibbso

bažnyčios. Pradėta apgyvendinti priemiesčio zona – kuriami taisyklingi, simetriški gyvenamieji rajonai: Blumsberio (1661), Grosvenoro (1695), Kavendišo (1717), Berklio (1730), Bedfordo (1775) ir Raselo (1800); nutiesti du nauji tiltai per Temzę – Vestminsterio (1751) ir Blekfrajerzo (1760); užveisti karališkieji parkai – Haid Parkas (atidarytas lankytojams 1640 metais, o 1830-aisiais iškastas dirbtinis ežeras) ir Sen Džeimso parkas su Karolio II laikais nutiesta Pall Mall alėja – ir privačių asmenų iniciatyva įrengtos promenados: Vauxhall

Gardenzzas ir Ranelagh Gardenzas, kur 1741 metais pastatyta dengta rotonda.

Įgyvendinant šiuos vidutinės apimties projektus kaskart remtasi taisyklingais modeliais, jungiant juos vienas prie kito, tačiau jų visuma buvo kur kas sudėtingesnė. Miestas nepaprastai išaugo ir aštuoniolikto amžiaus pabaigoje gyventojų buvo per milijoną. Aštuoniolikto amžiaus viduryje Canaletto tapyti Londono vaizdai su kylančių pastatų siluetais leido įsivaizduoti, koks didžiulis buvo šis miestas, plytintis palei Temzę nuožulnėjančioje vietovėje. Jis įkvėpė Wordsworthą devyniolikto amžiaus pradžioje parašyti šias eilutes:

Ships, towers, domes, theatres, and temples lie
Open unto the fields and to the sky,
All bright and glittering in the smokeless air.[6]
(Laivai, bokštai, kupolai, teatrai ir bažnyčios
Atsiveria laukams ir dangui,
Ryškėja ir spindi vaiskiame ore.)

Milžiniškas šio metropolio transporto ir pėsčiųjų srautas Johnui Gay'ui pakišo tokią mintį:

Who can recount the coach's various harms,
The legs disjointed and the broken arms?[7]
(Kas apsakys, kiek vežėjas pridarė žalos,
Kiek išnarino kojų ir sulaužė rankų?)

Vidutinio dydžio Anglijos miesteliuose šis plėtros metodas – sujungti į viena atskirus miesto aplinkos elementus – atnešė puikių rezultatų. Čia reikėtų paminėti aikštes ir pusračiu išdėstytus pastatus (*crescents*), kuriuos 1727–1770 metais Bate pastatė tėvas ir sūnus Woodsai, Edinburgo išplėtimą po 1767 metų konkurso; simetriškos formos buvo laisvai jungiamos viena prie kitos sumaniai taikantis prie netaisyklingo reljefo.

Taisyklingo perspektyvinio plano sąmoningai atsisakyta projektuojant Anglijos parkus pirmojoje aštuoniolikto amžiaus

pusėje. Šį posūkį pirmiausiai paskelbė teorinės diskusijos. Septyniolikto amžiaus pabaigos ir aštuoniolikto pradžios parkai – Badmintonas (1682), Četsvortas (1685) ir Melburn Holas (1705), pavaizduoti 1714 metais išleistoje Leonardo Knyffo ir Jano Kipo *Le Nouveau Theâtre de la Grand Bretagne*[8], – buvo suplanuoti sekant prancūzų rūmų pavyzdžiais, bet jų idėja susikirto su tuo metu kilusiomis visiškai priešingomis literatūrinio judėjimo nuostatomis. Shaftesbury 1709, Josephas Addisonas 1712 ir Alexanderis Pope'as 1713 metais kritikavo pastangas „įsprausti" kraštovaizdį ir augmeniją į griežtas formas. 1719 metais Pope'as pats susiprojektavo savo vilos Tvikenhame sodą, grindžiamą išilgine ašimi, tačiau abiejose jos pusėse formos įvairiai kito. Nuo trečiojo aštuoniolikto amžiaus dešimtmečio taip projektuoti parkus ėmė ir profesionalūs architektai. 1726 metais Batty Langley išleido *Naujuosius sodininkystės principus* (*New Principles of Gardening*)[9], o 1729-aisiais Williamas Kentas pradėjo projektuoti Čizviko parką lordui Burlingtonui. Lancelotas Brownas, iš pradžių dirbęs Kento padėjėju Stouve, vėliau labai sėkmingai dirbo savarankiškai: įgyvendino daugiau kaip 100 projektų, tarp jų – Vorviko pilis, Četsvortas ir Blenheimas; pasakojama, kad jis atsisakė dirbti Airijoje, pareikšdamas, jog dar nebaigė pertvarkyti Anglijos.

Langley ir Kentas pagal išsimokslinimą buvo dailininkai, o Brownas turėjo techninį išsilavinimą, todėl galėjo objektyviai pažvelgti į stilistines naujoves ir žengti lemtingą žingsnį: visiškai atsisakyti geometrinio ašinio plano ir tiesiogiai imituoti netaisyklingas gamtos formas. Paradoksalu, bet Brownui, kaip ir Le Nôtre, kūrusiam perspektyva grindžiamus projektus, teko „prievartauti gamtą" – lyginti kalvas, formuoti slėnius bei upių vagas, rauti ir sodinti medžius taip, kad galiausiai viskas atrodytų natūraliai. Čia ir slypėjo prieštaravimas: vaizdinės atskaitos sistemos hierarchijos nebebuvo, ir parkai pavirto nei aiškios pradžios, nei aiškios pabaigos neturinčiomis galerijomis. Parkų pastatai jau nebesusiejo

visos kompozicijos, bet atrodė tarsi paskiri, izoliuoti objektai peizaže ir tai kėlė visai naują ir stulbinantį įspūdį. Ašys ir erdviniai vaizdai jau nebeperžengdavo įprastų ribų, kad galėtų atsiskleisti slėpiningas ir sudėtingas gamtos pasaulis.

Šie darbai iš esmės rėmėsi estetiniais aštuoniolikto amžiaus vidurio idealais. 1745 metais Hogarthas sukūrė „banguojančios grožio linijos" teoriją[10], 1756 metais Burke'as išleido veikalą *Filosofinis didingumo ir grožio sampratų prigimties tyrimas* (*Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and the Beautiful*)[11], o 1771 metais pasirodė Horace'o Walpole'o *Esė apie šių laikų sodininkystę* (*Essay on Modern Gardening*).[12] Pagrįstas šiais teoriniais samprotavimais, antrojoje amžiaus pusėje „angliškasis parkas" paplito visoje Europoje. Liudvikas XV pasamdė anglą Richardą pertvarkyti šiuo stiliumi Petit Trianon parką Versalyje; Pilypas Orleanietis sukūrė Monso parką Paryžiuje; Anhalto kunigaikštis – Verlico parką Desau; o princas Karolis Augustas, Goethe's patariamas, – Veimaro parką. 1778 metais laiške poniai von Stein Goethe aprašė Verlico parką ir tiksliai apibūdino šio naujojo peizažo esmę: „Nėra tokios kalvos, kuri patrauktų akį ir kviestų eiti į kokią ypatingą vietą; vaikštinėji sau neklausdamas, iš kur atėjai ar kur eini."[13] Ši pabėgimo į gamtą idėja, kilusi iš susižavėjimo žmogaus nepaliestu mišku, nuolatos iškyla to meto literatūroje, pradedant Rousseau *Naująja Eloiza* (*Nouvelle Héloïse*, 1761) ir baigiant Goethe's *Wahlverwandtschaften* (1809). Kalnuose žmogus atrado trijų išmatavimų ypatingą skulptūrišką aplinką, nepaklūstančią geometriniams dėsniams. 1786 metais pirmą kartą buvo įveikta Monblano viršukalnė nesiekiant jokio praktinio tikslo, ir tai tapo šiuolaikinio alpinizmo pradžia.

Angliškasis parkas suderino tradicinį „vaizdingumą" („*pittoresco*") ir naują artumo gamtai nuostatą. Jo daugybės lenktų linijų planas – tai įmantriausia ir sudėtingiausia aštuonioliktam amžiui būdingo asimetriško rocaille ornamento išraiška ir kartu liudijo archajišką laisvės beribėje erdvėje

pojūtį. Parkuose esantys architektūros statiniai – tarsi užkoduoti mikrokosmai be galo įvairių formų makrokosmo aplinkoje – įgavo visiškai naują, pribloškiančią prasmę.

Menininkai, įgyvendinę šią permainą kurdami parkus, kartu užbraukė klasicizmo, kaip privalomos architektūrinės kalbos, viešpatavimą ir atsisuko į gotiką kaip į alternatyvią išraiškos formą. Sekdamas Wrenu ir Hawksmooru, kurie pabandė pritaikyti Oksfordo pastatams kai kuriuos gotikos elementus, 1738 metais Williamas Kentas, Roberto Walpole'o patariamas, sukūrė ištisą neogotikinį fasadą kieme priešais Tiudorų salę Hampton Korte. 1742 metais Batty Langley išleido gotikos stiliaus vadovėlį. Vėliau iškilo daug neogotikinių vilų, tarp jų Horace'o Walpole'o sukurtas Stroberi Hilas (Strawberry Hill) Tvikenhame (1749–1777) ir Williamo Beckfordo – Fonthilo abatija (Fonthill Abbey, 1796). Gotikos atgimimas išplito Europoje pirmaisiais devyniolikto amžiaus dešimtmečiais; čia galima paminėti Chateaubriand'o vilos Vallée-aux-Loups rekonstrukciją neogotikos stiliumi 1807 metais.

Trys čia nusakytos lemiamos naujovės – atskirų pastatų išskyrimas iš miesto struktūros, išorinių erdvių projektavimas atsisakius perspektyvos dėsnių ir neogotikinio stiliaus priešprieša – išjudino renesanso kultūros pamatus. Sugrįžimas prie gotikos formų paneigė universalią norminių antikinės kilmės elementų vertę. Be to, natūralistiniame parke atsisakytą koordinačių sistema pagrįstą erdvės komponavimą ir asimetriją, iki tol naudotą tik nedidelių formų puošybai, imta taikyti didesniems projektams. Galiausiai miesto planavimas nebesirėmė tais pačiais principais, kuriais vadovautasi kuriant atskirus pastatus, iškilo nauja urbanistinio kontinuumo rūšis, nepasiduodanti tradicinėms suvokimo formoms bei kontrolei.

Europos kultūra išeikvojo visas tradicines priemones gyvenviečių sistemai tobulinti ir dabar reikėjo permainų – ieškoti visiškai naujų būdų. Įvykus technikos ir ekonomikos

pokyčiams, pasikeitė ir pagrindiniai Europos miestų bruožai, susiklostę ankstesniais šimtmečiais. Tačiau stovintį ant šių permainų slenksčio žmogų dar kurį laiką traukė harmoningi peizažai ir nepaliesta miesto aplinka, kurias jis imitavo, populiarino, aptarinėjo ir, galima sakyti, jau atsisveikino su jomis.

Septyniolikto amžiaus pabaigos Venecijos, anglų ir olandų peizažinė tapyba ir graviūros, kelionių vadovai ir aprašymai liudija didėjantį susidomėjimą Europos ir apskritai pasaulio gamta bei architektūra. Didžiosios aštuoniolikto amžiaus pabaigos ir devyniolikto amžiaus pradžios permainos išplėtė horizontą, kuris kartais pragiedrėdavo, o kartais aptemdavo, visai kaip Tolstojaus aprašytas dangus virš Austerlico mūšio. Tačiau galima sakyti, kad mūsų horizontas apsiniaukė. Palyginę tai, ką matome daugelyje senų atvaizdų, su tuo, ką patys galime regėti aplinkui, turime pripažinti, kad aplinka didele dalimi neteko harmonijos ir jau nebeveikia mūsų raminamai. Nesudarkytas ikipramoninio laikotarpio pabaigos Europos peizažas gali būti tarsi kelrodis, rodantis, kokie uždaviniai mūsų laukia: ištaisyti nevykusius paskutinių laikų pertvarkymus ir kiek įmanoma atkurti prarastą pusiausvyrą.

6.
Pramoninis miestas

Urbanistinė revoliucija

Europos kraštovaizdis formavosi dešimt šimtmečių, vykstant įvairiems politiniams, ekonominiams ir kultūriniams įvykiams, glaudžiai susipynusiems tarpusavyje. Aštuoniolikto amžiaus pabaigoje pradėjo irti paveldėtos institucijos, mokslo pažangą imta taikyti gamybai, o gyventojų skaičius ir gamybos apimtis didėjo ir pasiekė pavojingą ribą; šitaip susiklostė revoliucinė situacija.

Veiksnius, dariusius poveikį architektūrinei aplinkai, galima apibendrinti taip:

(1) Industrinės revoliucijos procesai – gyventojų skaičiaus didėjimas, išaugusi pramonė ir gamybos sistemų mechanizavimas, prasidėjęs Anglijoje aštuoniolikto amžiaus viduryje ir vienur greičiau, kitur lėčiau paplitęs kitose Europos valstybės – pirmą kartą po trylikto amžiaus iš esmės kiekybiškai ir kokybiškai pakeitė Europos urbanistinę sistemą.

Gyventojų gausėjimas ir darbingų žmonių migracija iš kaimo į miestą dar labiau skatino miestų augimą. Londonas tapo milijoniniu miestu aštuoniolikto amžiaus pabaigoje, o 1851 metais čia jau gyveno 2 500 000 gyventojų, taigi pralenkė visus buvusius ir tuometinius miestus. Pramoninio miesto, tarkim, Mančesterio gyventojų skaičius nuo 12 tūkstančių 1760 metais išaugo iki 400 tūkstančių devyniolikto amžiaus viduryje. Tuo metu žemdirbystėje imti taikyti nauji kapitalistiniai principai; tiesiami nauji keliai, kanalai, o nuo 1830 metų – ir geležinkeliai. Pramonė iš pradžių telkėsi prie

vandens transporto kelių, o paskui angliakasybos rajonuose ir iš pagrindų pakeitė didžiules teritorijas. Burinius laivus ilgainiui išstūmė garlaiviai, o tai atsiliepė ir uostams.

Šie konkretūs, materialūs pokyčiai nepaprastai paveikė ir paprastų, ir išsilavinusių žmonių mąstyseną, nes tai buvo kažkas visiškai nauja. „Naujoves" žmonės aiškino kraštutinėmis sąvokomis, teigiamomis ar neigiamomis, todėl arba labai sveikino, arba visiškai atmetė. Žvelgdamas atgal, Dickensas *Pasakojimo apie du miestus* (1859) pradžioje rašė:

> Geriausi tatai buvo laikai ir blogiausi; išminties ir beprotybės amžius, tikėjimo ir skepticizmo epocha, šviesos ir tamsos metas, vilties pavasaris ir nevilties žiema, viskas mums buvo prieš akis, ir nieko neliko, visi mes kopėme į dangų ir ritomės į pragaro gelmes – trumpai tariant, anas metas taip panėšėjo į dabartį, kad kiti gerklingiausi autoritetai primygtinai ragino taikyti tiek gerosioms, tiek blogosioms jo pusėms vien tik aukščiausiojo laipsnio epitetus.[1]

(2) Švietimo amžiuje, jau leidžiant didžiąją Diderot ir d'Alembert'o *Enciklopediją*, pradėtas naujai vertinti Europos kultūrinis paveldas. Imta suvokti, kad kiekvienas daiktas – tai savita objektyvi tikrovė, taip suiro tradicinė jų pusiausvyra.

Ši nuostata, ėmusi įsigalėti mokslo ir technikos srityje, įsibrovė ir į individo bei kolektyvo santykių sferą, ištrinusi įprastas įvairių patirties sričių ribas. 1776 metais parašytoje knygoje *Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrimas* Adamas Smithas pateikė natūralią visuomenės ekonominių santykių struktūrą, analogišką Lavoisier atrastai gamtos mokslų atveju. Žmogaus jausmus 1774 metais Goethe be galo emocionaliai aprašė *Jaunojo Verterio kančiose*, Laclos į juos pažvelgė visai bešališkai ir ironiškai savo *Pavojinguose ryšiuose* 1782-aisiais, o markizo de Sade'o pasakojimuose, pasirodžiusiuose 1791–1796 metais, juos sutriuškino fiziologija. Ir vaizduotėje, ir tikrovėje įsivyravo emocionalumas, o menas tapo įvairiausių intelektinių ir emocinių temų reiškėju ir peržengė tradicines savo ribas.

Vaizduojamajame mene du pagrindiniai renesanso tradicijos dėmenys – perspektyvos sistema ir sugrįžimas prie antikos formų – buvo kiekvienas skyrium kritiškai įvertintas ir atmestas.

Matematikos, optikos ir mechanikos pažanga padėjo plėtoti geodezijos bei kartografijos mokslus ir leido tiksliai atvaizduoti Žemės paviršių bet kokiu masteliu. Cassini dinastija 1750 metais pradėjo ir 1815-aisiais baigė leisti didįjį Prancūzijos atlasą. Tais pačiais metais pirmą kartą tiksliai išmatuoti ilgi atstumai taikant tuos pačius metodus, kuriais Lalande ir Lacaille išmatavo Mėnulio paralaksą. Visa Žemės planeta tapo tyrinėjimo objektu. 1736–1774 metų ekspedicijos į Šiaurės ašigalį atskleidė, kad Žemės rutulys ties ašigaliais yra šiek tiek plokštėjantis. 1791 metais Prancūzijos konstitucinė asambleja liepė išmatuoti Paryžiaus dienovidinį; tai buvo padaryta 1792–1798 metais ir viena keturiasdešimtmilijoninė jo dalis tapo nauju universaliu mato vienetu – metru, kuris 1801 metais tapo privalomas Prancūzijoje, o vėliau jį priėmė ir kitos šalys. Kaip jau minėta, po 1785 metų Jungtinėse Amerikos Valstijose naujos teritorijos pradėtos dalyti pagal platumos ir ilgumos juostų linijas.

Šie pokyčiai suardė tradicinę geometrinio vaizdavimo ir jutiminės patirties sąsają. Perspektyva, kuriai pakluso regimosios formos, tapo Mange'o braižomosios geometrijos, galinčios pavaizduoti bet kurią trijų išmatavimų erdvę plokštumoje, dalimi. Metras, išvestas iš astronominio dydžio, pakeitė tradicinius mato vienetus, susijusius su žmogaus kūnu, – jardą, pėdą, colį – ir erdvės atstumai prarado ryšį su žmogaus judėjimu. Įvairūs matų vienetai susiliejo į vieną begalinį mentalinį matą, kuris jau nebepriklausė nuo vaizdinių mastelių.

Taikant naujus, tikslesnius archeologijos ir meno istorijos metodus, imta tyrinėti ir antikinės kultūros liekanas. 1711 metais pradėta sistemingai kasinėti Herkulanumą, 1729 metais – Adriano vilą Tivolyje, o 1748 metais – Pompėją. Duris

atvėrė pirmieji vieši muziejai: Kapitolijus (1732) ir Vatikano muziejus (1739) Romoje, Britų muziejus Londone (1759). Pirmą kartą pavyko tiksliai išmatuoti graikų paminklus (Le Roy, 1758, Stuartas ir Revettas, 1762)[2], o 1758 metais Stuartas pastatė Haglyje pirmą tikslią dorėninės šventyklos kopiją. 1764 metais buvo išleista Winckelmanno *Antikinio meno istorija*.[3] Iš klasicizmo, tris šimtmečius lėmusio Europos meninį skonį, išsirutuliojo ypatinga stiliaus kryptis – neoklasicizmas, nustūmęs į šalį neogotiką, o netrukus ir visus kitus praeities stilius, kuriais domėjosi istorikai. Stiliaus normą pakeitė stilistinių krypčių įvairovė, taisyklės, kurias pagrindė įvairiausi politiniai, ideologiniai ir moraliniai argumentai.

Visa tai pakeitė ir regimojo pasaulio formų visumą, ir meninės raiškos formas kultūriniame ir kasdieniame gyvenime. Aštuoniolikto amžiaus pabaigos Europos miestai bei jų statyba – mūsų akimis žiūrint, čia paskutinį kartą darniai jungėsi įvairios praeities įtakos – jau nebebuvo naujovių bei atradimų versmė kaip praėjusiais šimtmečiais. Tai tapo tik vieningu, apibendrintu fonu, kur jau nebegalėjo vykti jokie svarbūs pokyčiai – jie prasidėjo kitose srityse.

Aštuoniolikto amžiaus antrosios pusės revoliuciniai judėjimai atvėrė kelią formuotis neoklasicizmui, tačiau mums svarbiau palyginti, kas vyko vaizduojamųjų menų srityje – architektūroje, skulptūroje, taikomajame mene – ir muzikoje. Tuo metu, kai Europos meno *linqua franca* išsisklaidė į kelias priešingas ir kraštutines kryptis, iškilo vieninga, darni muzikinė kultūra, vėliau pavadinta „klasikine"; ši santūri ir vengianti kraštutinumų kultūra rutuliojasi visai savita kryptimi. Literatūros ir vaizduojamojo meno judėjimai keitė vienas kitą bauginančiu greičiu, o Vienos klasicizmas sukūrė stabilią organiškos struktūros muzikinę sistemą, kuri laidavo sparčiai besivystančios visuomenės kultūrinį tęstinumą. Ji teikė įkvėpimą, linksmino publiką ir guodė; šiuos siekius galima palyginti su penkiolikto ir šešiolikto amžiaus renesanso vaizdine kultūra. Miesto struktūroje, buitiniame ir kasdieniame

gyvenime ji buvo tarsi atsvara permainingiems įvykiams, devyniolikto amžiaus pradžios tapatumo krizei, antrosios amžiaus pusės priešiškai reakcijai ir amžių sandūros avangardiniams judėjimams. Visa tai galima suvokti ir paaiškinti turint galvoje ano meto intelektinę ir emocinę atmosferą, vyravusią visuomeniniame ir privačiame gyvenime.

Apibendrinant galima pasakyti: viena vertus, meno uždavinys buvo išreikšti jausmus ir, anot Rousseau, kalbėti „širdies kalba"; antra vertus, miesto aplinka liko nuošaly nuo šio proceso. Menas atskilo nuo miesto, išbiro į atskiras sritis, juo žmogus mėgaudavosi laisvalaikiu. Emocijos, atsietos nuo miesto, tapo neapsaugotos ir pažeidžiamos. Miestas, atsietas nuo emocijų, virto kintančiu ir abejingu fonu.

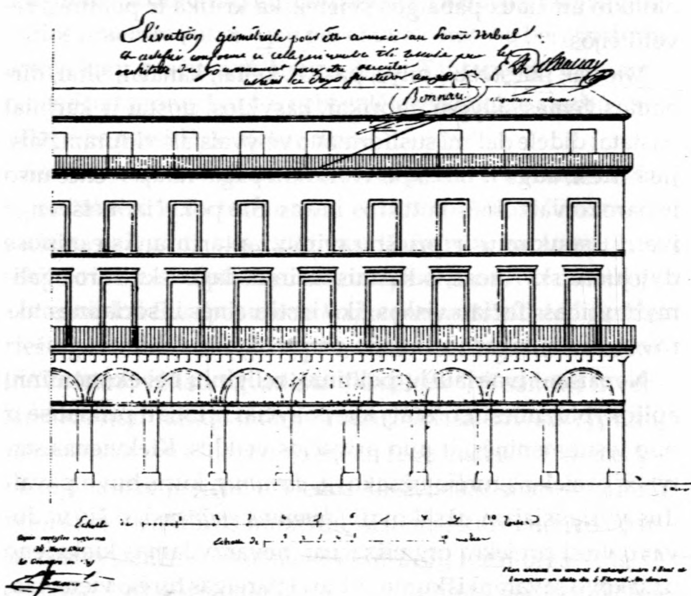
(3) Architektūrinio ir urbanistinio planavimo sąsają laidavo institucinė struktūra, prieš kurią buvo nukreipta aštuoniolikto amžiaus pabaigos švietėjiška kritika ir politinės revoliucijos.

Miestai, miesteliai, pilys, parkai, keliai, kanalai, tiltai, dirbamos žemės sklypai, fabrikai, kasyklos, uostai ir kariniai pastatai didele dalimi susiformavo vėlyvaisiais viduramžiais. Jie keitėsi, augo ir buvo pertvarkomi pagal naujas renesanso ir baroko vaizdinės kultūros idėjas. Šie pokyčiai neišvengė įvairių sunkumų ir prieštaravimų, aptartų ankstesniuose dviejuose skyriuose, o kartais atsimušdavo į kultūros galimybių ribas. Tačiau viskas liko institucinės ir socialinės tikrovės, kurią dabar vadiname *ancien régime*, dalimi.

Nepaisant įvairiausių politinių, religinių bei ekonominių aplinkybių, miestų užstatymo pokyčiai ir toliau priklausė ir nuo visuomeninės, ir nuo privačios veiklos. Kiekvienas statybos projektas turėjo užsakovą, *dominus*, kuris buvo pavaldus vyriausiajam užsakovui (*dominus eminens*), o šis vadovavo visai projekto organizacijai, nevaržydamas kiekvieno užsakovo savarankiškumo. Abidvi pareigas turėjo vienas asmuo – absoliutus monarchas. Nors iš šalies žiūrint jis elgėsi kaip visagalis, iš tikrųjų jo galimybes varžė kitos įtaką

turinčios institucijos, o labiausiai – riboti ekonominiai ištekliai; todėl, kitaip nei Azijos valdovai, nė vienas Europos monarchas neturėjo lėšų kada panorėjęs griauti miestus ar statyti naujus. Šis gana darnus prerogatyvų pasiskirstymas, kuris visada svyruodavo, bet niekada nenukrypdavo į vieną ar kitą pusę, suformavo organišką, vieningą ir tuo pačiu įvairialypį aštuoniolikto amžiaus Europos vaizdą.

Kai kurie didžiųjų statybų projektai atskleidžia, kad aukštesnė valdžia linko vis dažniau užleisti vietą privačiai iniciatyvai. Paryžiuje Liudvikas XIV savo lėšomis pastatė aplink Vandomo aikštę tik namų fasadus ir 1699 metais čia iškilmingai buvo atidengta raito karaliaus statula, kurią juosė architektūrinė širma, už kurios dar trūko tikrų namų. Rojal gatvėje (Rue Royale) miesto valdžia pastatė namų fasadus svetimuose žemės sklypuose, o paskui pardavė juos sklypų savinin-

61. Paryžius. Bendras Rivoli gatvės pastatų fasadų planas, Percier ir Fontaine, 1806 metai.

kams už iš anksto nustatytą kainą ir nuo 1757 metų ėmė iš jų žemės nuomos mokestį. 1806 metais miesto valdžia įpareigojo daugybę užsakovų pastatyti namus Rivoli gatvėje (Rue de Rivoli) pagal tą patį Percierio ir Fontaine sukurtą fasado projektą.

Aštuoniolikto amžiaus pabaigos ir devyniolikto pradžios revoliucijos ir reformos padarė galą tokiam privačios ir visuomeninės veiklos susikryžiavimui. Nauji teisiniai nutarimai apibrėžė privačios nuosavybės ir privačios iniciatyvos sritis ir nurodė, kad visuomeninės valdžios institucijos gali įsikišti tik laikydamosi tiksliai nustatytos procedūros. Notariniai aktai ir žemės kadastrai nubrėžė nekilnojamojo turto ribas, o tai laidavo nuosavybės teisę ir apmokestinimo sistemą. Kaip statyti pastatus ir naudoti žemę, spręsdavo tik visuomeninės ar privačios nuosavybės savininkai.

Teisiniai potvarkiai, paprotinė teisė ir visi kiti mechanizmai, nustatę individo ir valstybės santykius ir darę įtaką kuriamam architektiniam vaizdui, buvo pertvarkyti kitais pagrindais arba iš karto, kaip Prancūzijoje, arba palengva, kaip Anglijoje. Nekilnojamojo turto teisėje įsigaliojo tie trys principai kaip ir kitose ekonomikos srityse, o sumažėjus visuomeninių valdžios institucijų galimybėms kištis, ėmė veikti rinkos dėsniai. Kiekvienas valdžios įsikišimas buvo laikomas kliūtimi, nereikalingu trukdymu, praeities liekana, kuria reikėjo atsikratyti. Adamas Smithas ragino vyriausybes atsisakyti valstybinės žemės nuosavybės.

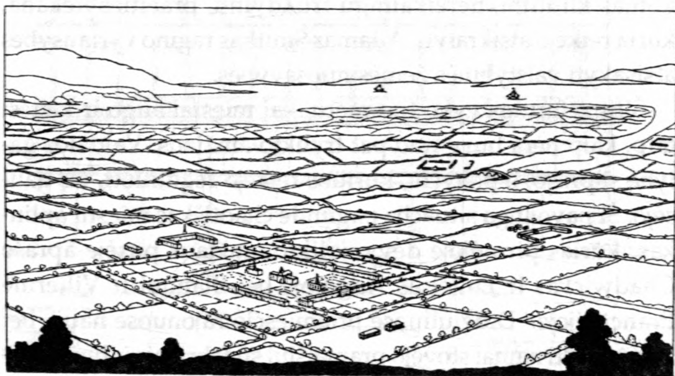
Šios reformos vyko tuo metu, kai miestai augo ir keitėsi taip, kaip nėra buvę nuo pat trylikto amžiaus. Valdžios galybė silpnėjo, o pokyčių, kuriuos reikėjo reguliuoti, vis gausėjo. Ši pavojinga situacija pagimdė chaotiškas miestų aplinkas, kurias pirmojoje devyniolikto amžiaus pusėje aprašė Chadwickas ir Engelsas Anglijoje bei Blanqui ir Villermé Prancūzijoje.[4] Didžiuliuose priemiesčio rajonuose nauji, bet kaip suręsti namai stovėjo pramaišiui su fabrikais ir buvo vargiai tinkami gyventi, nes stigo viešųjų erdvių ir pagrindinių sanitarijos patogumų (tekančio vandens, kanalizacijos ir

šiukšlių išvežimo). 1828 metais iš Vokietijos į Londoną atvykęs Heinrichas Heine aprašė savo įspūdžius:

> Regėjau didžiausią stebuklą, kokį pasaulis gali atskleisti nustebusiai sielai; regėjau jį ir vis dėlto stebiuosi; mano atmintin įstrigo akmeninis namų miškas ir tarp jų plūstantis gyvų žmonių veidų srautas su jų įvairiomis aistromis, su jų šiurpiais meilės, alkio ir neapykantos potroškiais... Ši visiška rimtis, šis nepaprastas vienodumas, automatiškas judėjimas, šis paties malonumo kartėlis, šis per daug išsiplėtęs Londonas slopina vaizduotę ir drasko širdį... Tikėjausi pamatyti didingus rūmus, o išvydau tik varganus namiūkščius. Tačiau jų vienodumas ir neaprėpiama daugybė daro didžiulį įspūdį.[5]

Tokios miesto aplinkos priežastis yra *laissez-faire* ir nevaldoma ekonominė plėtra, o ypač vis gilėjanti ekonominė krizė, kurią sukėlė penkiolika metų trukęs karas. Tokia yra įgyvendinta „liberaliojo miesto“ idėja, liudijanti akivaizdų teorinio idealo ir tikrovės atotrūkį.

Būta ir alternatyvių gyvenviečių projektų, kurie filosofiniu ir politiniu požiūriu ilgai buvo laikomi opoziciniais. Utopistų sukurti projektai – Roberto Oweno 1817 metais ir Charles'o Fourier 1822 metais – buvo iš dalies įgyvendinti 1820–1850

62. „Harmonijos ir kolektyvinio darbo kaimas“, piešinys, pridėtas prie R. Oweno pranešimo, 1817.

63. „Krikščioniškas miestas 1440 ir 1840 metais" (iš A. W. Pugin, *Contrasts, or a Parallel between the Architecture of the 15th and 19th Centuries*, 1841).

metais. Be to, pasirodė du kritiniai Marxo ir Engelso veikalai apie chaotiškas ir pagal planą pastatytas pramonines gyvenvietes (1843, 1872)[6]. Visi šie pavyzdžiai rodo, kad žmogus siekia išmokti valdyti tai, kas vyksta aplinkui. Jie yra pagrįsti įsitikinimu, kad miestą ir kaimą galima pakeisti tik iš esmės keičiantis visuomenei.

(4) Technikos pažanga ir veiklumo dvasia, būdinga šiam laikotarpiui, atskleidė, kad reikia infrastruktūrinių pertvarkymų.

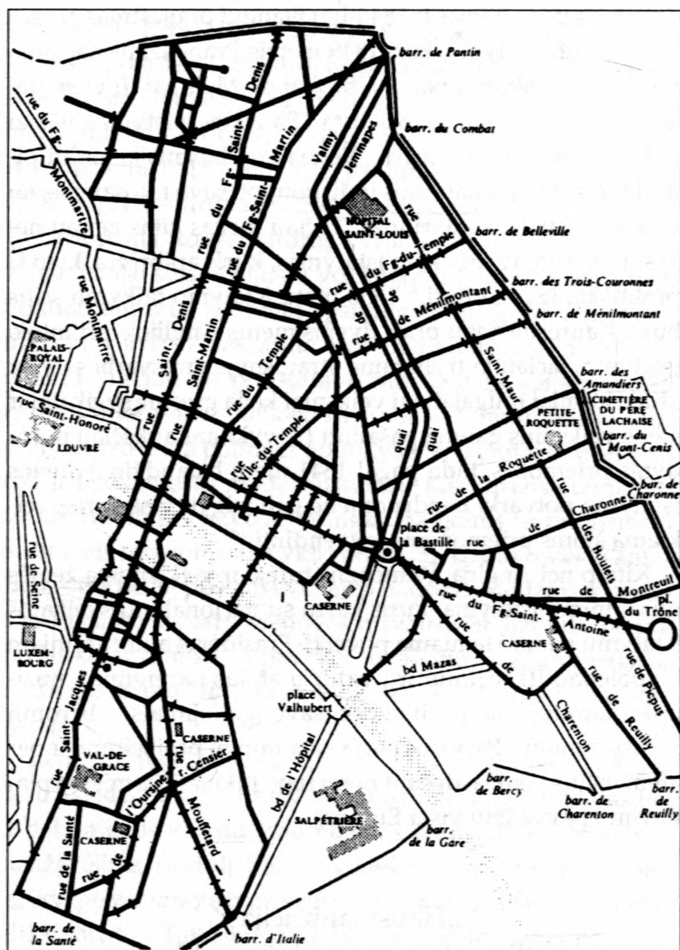
Norint nutiesti geležinkelio linijas, buvo būtina teisė laisvai disponuoti žeme. Nors geležinkelio darbus vykdė privačios kompanijos (išskyrus Belgiją), valstybė turėjo įsigyti reikiamą žemę ir racionaliai suplanuoti bėgių linijas. 1810 metų Napoleono įstatymas dėl žemės nusavinimo buvo papildytas Liepos monarchijos 1833 metais ir dar kartą – 1841 metais.

1842-aisiais buvo priimtas nacionalinis geležinkelio planas, pagal kurį pagrindines geležinkelio linijas monopolistiškai valdė stambiosios įmonės, o išlaidas beveik per pusę dalijosi visuomeniniai ir privatūs finansuotojai, numatyta, kad po keturiasdešimties metų geležinkeliai turėtų pereiti valstybės nuosavybei. „Priverstinis žemės įsigijimas" buvo įteisintas ir Anglijoje 1842 bei 1845 metais. Prancūzijos įstatymai tapo pavyzdžiu daugeliui kitų šalių, tarp jų Italijai, kur 1865 metais buvo priimtas įstatymo projektas dėl geležinkelio nacionalizavimo.

Šitaip jau kitos techninės ir teisinės prielaidos vėl sukėlė įtampą tarp privačios iniciatyvos ir valstybės valdžios. Žemės nusavinimas buvo išimtis, tik patvirtinusi taisyklę, kad privati nuosavybė iš tiesų yra saugoma. Atvirose kaimo vietovėse žemės nusavinimas vyko ne taip skausmingai kaip miestuose, kur žmonių interesai buvo labai glaudžiai susipynę. Antra vertus, po 1830 metų pradėjusi plisti choleros epidemija suformavo naują filantropinį ir reformistinį požiūrį, rėmusį valstybės iniciatyvą gerinti sanitarijos sąlygas ir senose, ir naujose gyvenvietėse.

Anglijoje 1842 metų Chadwicko pranešimas ir 1845-ųjų oficialūs tyrimai paskatino Londone imtis pirmųjų priemonių; 1848 metais buvo priimtas pirmasis nacionalinis sveikatos įstatymas, kuriuo įkurta Sveikatos taryba (Board of Health). Kilę protestai prieš šiuos pirmuosius visuomeninės valdžios įsikišimus į miestų tvarkymą šiandien mums atrodo keisti ir nelogiški. Radikalusis laikraštis *Economist*, apgailestavęs, kad turi aptarinėti tokius dalykus kaip kanalizacija ir atmatos, priėjo išvadą: „Kančia ir blogis yra gamtos perspėjimas; jų negalima atsikratyti; o nekantrūs geros valios mėginimai išguiti juos iš pasaulio įstatymais, nesuvokus jų paskirties ir tikslo, visuomet atnešdavo daugiau blogio nei gėrio."[7]

Prancūzijoje bandymai įvykdyti panašias reformas sutapo su 1848 metų revoliucija. 1842 metų Lilio Šv. Vincento

sukilėlių užimtos gatvės | štabas | barikados

64. Paryžius. 1848 metų birželio sukilimo zonos (iš M. Agulhon, *Nouvelle histoire de la France contemporaine, VIII: 1848 ou l'apprentisage de la république*, Paris, 1973).

draugijos pareiškimas ir 1848-ųjų Blanqui pranešimas paskatino priimti įstatymą, kurį 1849 metais Prancūzijos nacionaliniam susirinkimui pateikė broliai de Melunai. Jį vienodai kritikavo ir liberalai, ir socialistai. Pateiktas įstatymas aiškiai rodė atsinaujinimo svarbą: „Reikia kuo labiausiai gerbti piliečio teisę laisvai naudotis ir disponuoti savo nuosavybe; tai socialinės tvarkos pagrindas. Tačiau niekas kitas geriau neapsaugo nuosavybės kaip įstatymas, kuris apibrėžia, kaip ją praktiškai įgyvendinti." 1850 metų įstatymo taikymo sritis buvo siauresnė negu prieš dvejus metus Anglijoje priimtojo įstatymo, tačiau jo tryliktame straipsnyje yra svarbi sąlyga: „Kai išoriniai ir ilgalaikiai veiksniai kelia grėsmę sveikatai ir šiuos veiksnius galima pašalinti tik vykdant aukščiau nurodytas priemones, tada pagal 1841 metų balandžio 3 dienos įstatymo potvarkį bendruomenė gali įsigyti visą žemę, reikiamą šioms priemonėms įgyvendinti."[8]

Kitaip nei Anglija, Prancūzija turėjo ir veiksmingą žemės nusavinimo įstatymą, kuris kartu su nacionaliniu sveikatos įstatymu padarė lemiamą poveikį. Prasidėjus autoritariniam Napoleono III režimui ir į valdžią atėjus pareigūnui, nusiteikusiam iki galo pasinaudoti savo įgaliojimais, – baronui Haussmannui – Paryžius patyrė įspūdingų pasikeitimų ir per ateinančius penkiasdešimt metų tapo įtikinančiu miestų planavimo pavyzdžiu visai Europai.

„Hausmanizacija": postliberalus miestas ir jo problemos

Norėdami geriau suvokti esminius Europos miestų pokyčius, įvykius šeštajame devyniolikto amžiaus dešimtmetyje, visų pirma turime apžvelgti ankstesnius įvykius. Miestas ir jo problemos atsidūrė pasikeitusio pasaulio centre: jis jau nebuvo valdžios simbolis, bet pats tapo valdžios šaltiniu, o visų svarbiausia – nepaprastai svarbiu politinės valdžios įrankiu.

1789, 1794, 1799, 1830 ir 1848 metų Prancūzijos revoliucijų likimas sprendėsi Paryžiuje. Režimams įvairiose Europos šalyse, kurie išsilaikė po 1848 metų kovų, svarbiausia problema buvo pradėti kontroliuoti miestus. Tai pasakytina ne apie Antrąją Prancūzijos imperiją, bet apie Pranciškaus Juozapo valdomą Habsburgo konstitucinę imperiją, naująją Disraelio vadovaujamą konservatorių vyriausybę Anglijoje ir kiek vėliau naujai susivienijusių Vokietijos ir Italijos vyriausybes. Politinis būtinumas – noras apsisaugoti nuo grėsmingų revoliucinių pokyčių – paskatino visuomenę dalyvauti miesto gyvenime. Tačiau tai prieštaravo nugalėjusių konservatorių režimų interesams. Reikėjo rasti naują kompromisą, kuris pranoktų to meto politines aplinkybes ir ilgam laikui laiduotų Europos miestų modernizavimą. Kai kuriais atžvilgiais šis kompromisas buvo sėkmingas: naujomis techninėmis ir teisinėmis sąlygomis pavyko atkurti tai, ko buvo siekta anksčiau, – tradicinę pusiausvyrą tarp politinės valdžios ir privačios iniciatyvos, tarp vienovės ir įvairovės. Bet kitu požiūriu šis kompromisas nepavyko: sunaikino dalį europietiškos tradicijos ir pradėjo ardyti istoriškai susiformavusį užstatymą.

Lemiami įvykiai vyko Paryžiuje. Šis miestas tapo pavyzdžiu likusiai Europai ne tik dėl savo funkcionalaus plano, bet ir dėl įtaigaus vaizdo. Žadindamas įvairiausias emocijas – susižavėjimą, jaudulį, liūdesį, gailestį, – Paryžius virpino sielą, įkvėpė vaizduotę ir prikėlė iš užmaršties išblankusius praeities vaizdus. Tai nebuvo suplanuotas, geidžiamas politinės ar kultūrinės programos rezultatas, o iškilo nukreipus institucijų ir individų interesus viena linkme ir buvo veikiau atsitiktinis nei neišvengiamas.

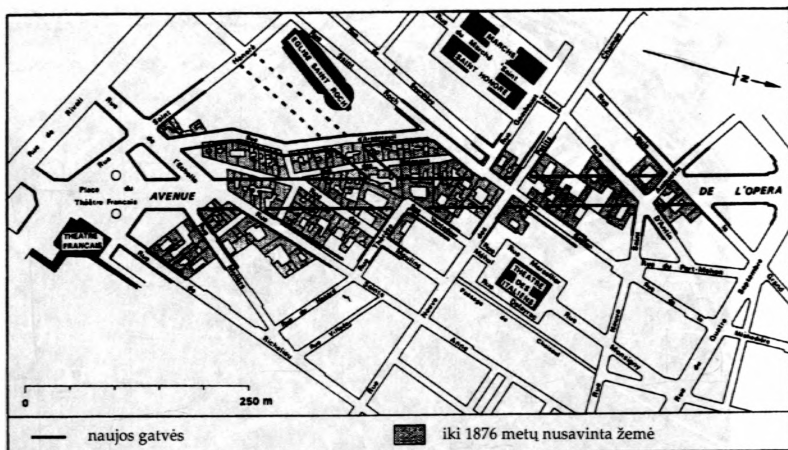
Svarbiausią vaidmenį šiame procese vaidino baronas Georges'as Eugène'as Haussmannas. 1850 metais, atsisakęs prefekto tarnybos Varo prefektūroje, jis taip apibūdino savo ilgalaikę, visai nesudėtingą programą: „Po tvarkos bei įstatymo vėliava suburti ir sutaikinti sąžiningus ir bešališkus visų

dorų ir geranoriškų žmonių interesus siekiant šalies gerovės ir didžiųjų visuomenės tikslų."[9]

1853–1869 metais dirbdamas Senos departamento prefektu, jis buvo statybos rangovas ir konkuravo su daugeliu kitų, kurie, valdant Bonapartui, užsiiminėjo ta pačia veikla, išmėgino įvairiausias pasaulėžiūros kryptis: buvo Saint-Simono sekėjas, liberalas, aristokratas, asmeninis imperatoriaus patikėtinis, nemažai nuveikė Liepos monarchijos ir Antrosios respublikos įstatymų leidybai ir gerinant statybos bei administracijos įstaigų darbą. Jis derino savo veiklą su visais suinteresuotais žmonėmis ir plėtė savo įtaką įvairiose miesto funkcionavimo srityse. Jis sulaukdavo ir sėkmių, ir nesėkmių, tačiau galiausiai jam pavyko pasiekti ilgalaikę pusiausvyrą tarp valstybinės kontrolės ir privačios iniciatyvos šiuolaikiniame didmiestyje.

Vienas pirmųjų jam kilusių uždavinių – sukurti mieste, kurio gyventojų skaičius persirito per milijoną, pagalbinę infrastruktūrą: kanalizaciją, vandentiekį, dujotiekį, visuomeninį transportą, mokyklas, ligonines, turgus ir parkus. Dar nebuvo nuspręsta, kas turėtų atlikti šiuos darbus. Dėl jų varžėsi ir privatūs asmenys, pavyzdžiui, bankininkas Laffitte'as pasiūlė nutiesti už privačias lėšas vandentiekio liniją, naudojančią Senos vandenį. Tačiau Haussmannas pasisakė už valstybinį pavaldumą ir jo požiūris nugalėjo. Inžinieriaus Belgrand'o pastatyta hidraulinė įranga dvigubai pailgino buvusį vandentiekio tinklą ir į miestą galėjo atitekėti trigubai daugiau vandens. Kartu buvo beveik visiškai atnaujinta kanalizacijos sistema; pastatyta trigubai daugiau gatvių žibintų; įkurta bendra visuomeninio transporto ir ekipažo tarnyba; suplanuoti keturi didžiuliai viešieji parkai, pastatyta administracinių pastatų ir vienuolikoje aplinkinių miestelių, 1859 metais prijungtų prie Paryžiaus. Panašūs visuomeniniai statybos darbai vėliau buvo atlikti visuose Europos miestuose.

Sunkiau buvo pertvarkyti gatvių tinklą ir ankstesnį miesto užstatymą. Norint nutiesti plačias bei tiesias gatves, reikėjo

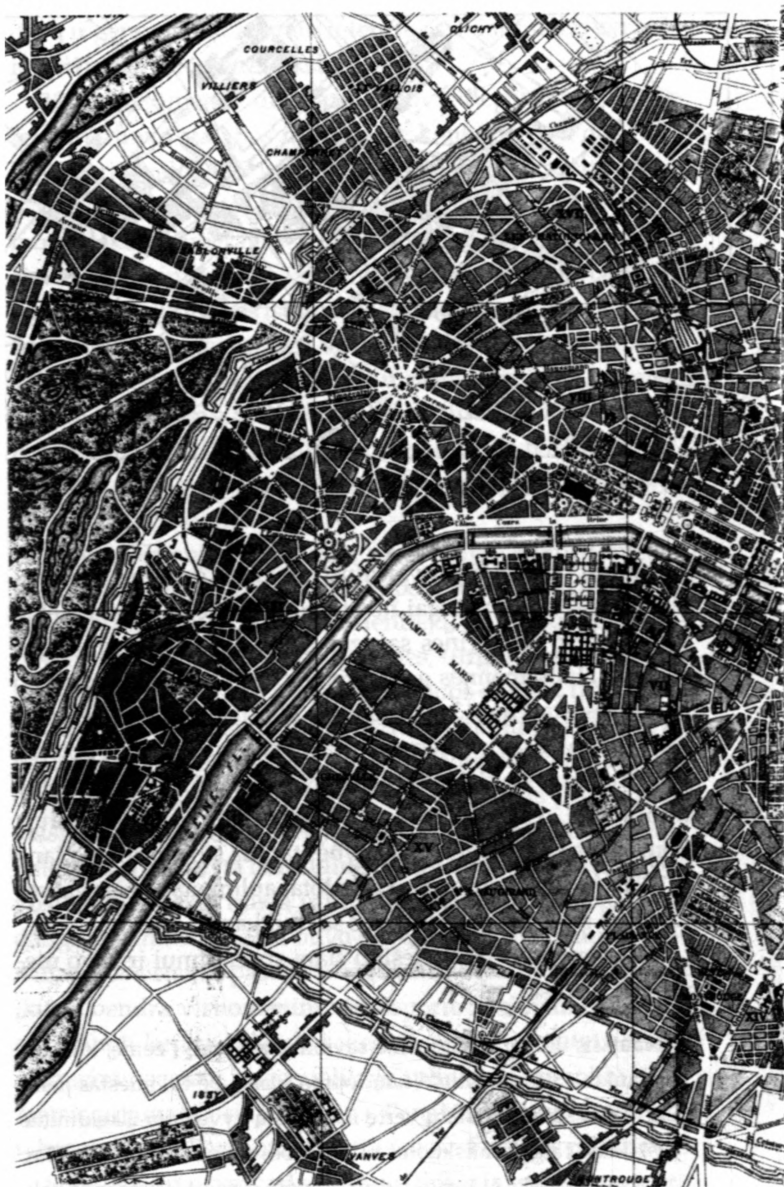

65. Paryžius. Nugriovimų planas tiesiant Operos aveniu.

„nušluoti" skurdžius kvartalus ir siauras gatveles, kur būriuodavosi revoliucingai nusiteikę gyventojai. Šitaip siekta pagerinti ir sanitarines sąlygas bei kariuomenės dalių judėjimą. Haussmannas galėjo remtis 1850 metų nacionalinio sveikatos įstatymo 13 straipsniu ir 1852 metų senato dekretu, kurie leido nusavinti žemę paprastu administraciniu potvarkiu. Prefektas siekė, kad visa nusavinta žemė liktų valstybinė nuosavybė, o statybai tinkami sklypai būtų parduoti nauja komercine kaina. Tačiau valstybės taryba stojo prieš jo planą ir 1858 metais nusprendė, kad plotai aplink naująsias gatves turi būti sugrąžinti seniesiems savininkams.

Haussmannas pasipriešino šiam sprendimui ir savo memuaruose rašė:

> Naujasis dekretas sugrąžina savininkams teisę į žemę, kuri neįtraukta į visuomeninio naudojimo planą, be to, miestas jiems atlygina senųjų pastatų vertę ir buvusių gyventojų iškeldinimo išlaidas. Taigi konfiskuotos nuosavybės savininkai turi naudos, nes miesto dėka jų žemės vertė padidėja, o miestas praranda galimybę atgauti nors kokią kompensaciją už savo išlaidas.[10]

66. Paryžius. 1873 metų planas po Haussmanno pertvarkymų

(iš A. Joanne vadovo po miestą, Paryžius, 1873).

Tačiau pasirodė, kad jo pažiūroms daugiau niekas nepritarė: nei privatūs savininkai ir jų politiniai bendraminčiai, netgi nei Jules'o Ferry vadovaujami liberalūs kairieji. Savo memuaruose Haussmannas rašė: „Netgi imperatorius nenorėjo užkliudyti pono Baroche'o [valstybės tarybos prezidento]... Be to, jo didenybė menkai tesidomėjo administravimo problemomis, kol jos nedavė apčiuopiamų, regimų rezultatų."[11]

Iš tikrųjų imperatorius padarė reikšmingą klaidą. 1858 metų dekretas turėjo didžiulių pasekmių ir visam laikui pakeitė Paryžiaus ir kitų Europos miestų vaizdą. Šis dekretas nustatė griežtą ribą, skiriančią viešąją ir privačią erdvę, pastatų eilę, kuri pakeitė ankstesnį atsitiktinį jų santykį. Be to, jis suardė ekonominę pusiausvyrą tarp valstybės iždo ir privačių žemės savininkų, kurie galėjo pasisavinti pelną, o administracinė valdžia patirdavo nuostolių. Galiausiai tai labai sudarkė miesto vaizdą, be to, kylant žemės kainai, imta statyti vis tankiau, o visuomeninės paslaugos nebegalėjo pasivyti šių pokyčių. Žemės nuosavybės pajamos augo, ir kontrastas tarp įvairių miesto kvartalų dar labiau ryškėjo.

Šie procesai priklausė ne tik nuo dalyvaujančių interesų sankirtos, bet ir nuo būtinybės iš naujo ir skubiai apibrėžti visų dalyvių kompetencijos sritis. Liberalusis miesto plėtros etapas artėjo prie pabaigos, reikėjo priimti naują miesto vadybos modelį, kurį galime pavadinti „postliberaliu". Haussmannas laimėjo ginčą su Laffitte'u, bet pralaimėjo Baroche'ui. Taigi dabar buvo aiškiai nužymėtos interesų sferos ir nusistovėjo pusiausvyra, o buvęs konfliktas dar ilgai išliko kolektyvinėje atmintyje.

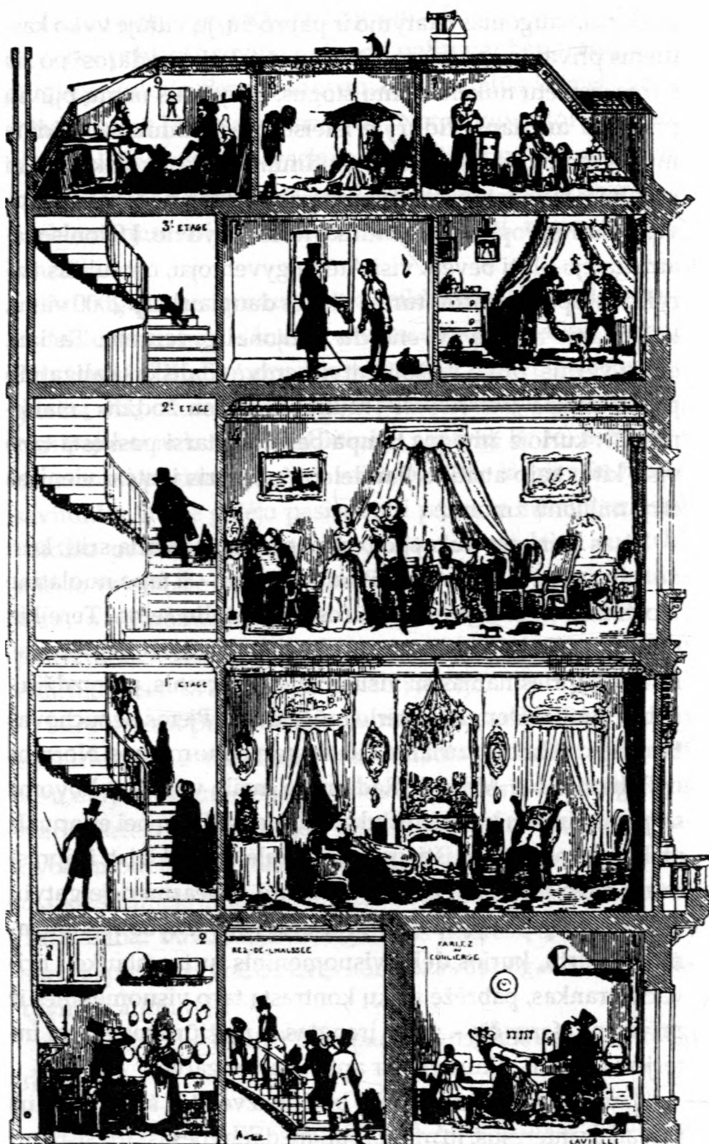
Pabandysime išskirti kelis padarinius, išlikusius iki mūsų dienų:

(1) Viešosios ir privačios erdvės, kurios anksčiau dažnai susiliedavo, buvo griežtai atribotos viena nuo kitos. Miesto salės, namai, butai, dirbtuvės ir įstaigos buvo kiekvienas sau,

paskiras, saugomas įstatymo ir papročių, jų viduje vyko kasdienis privatus gyvenimas. Norint įžvelgti, kas darosi po šia širma, reikėtų nukelti namų stogus. Paryžiaus namų pjūvių piešiniai amžiaus viduryje išleistuose leidiniuose leidžia mums ten pažvelgti. Teatro vaidinimai ir kiti kolektyviniai renginiai taip pat vyko uždarose ir palyginti nedidelėse erdvėse, kurių proporcijos neatitiko miesto dydžio. Į Dioniso teatrą galėjo tilpti beveik visi Atėnų gyventojai, o naujasis Paryžiaus Operos teatras turėjo tik vos daugiau kaip 2000 vietų, kai visame mieste gyveno du milijonai gyventojų. Tačiau, antra vertus, buvo viešoji gatvių erdvė (itališkas šaligatvio pavadinimas *„marciapede"* mums siejasi su žodžiu „marširuoti"), kurioje žmogus tampa beveidis, tarsi paskęsta tarp visų kitų, kaip atsitiko Baudelaire'ui, kuris jautėsi vienišas tarp milijonų žmonių.

Visas dėmesys nukrypo į autonomišką privačią sritį, kuri ne taip seniai buvo įstatymiškai įtvirtinta, – ji tapo nuolatine mokslinių diskusijų, literatūros, spektaklių tema. Tereikia prisiminti romanus ir operas, kuriuose asmeninis likimas nuolat supriešinamas su visuomenės interesais, pavyzdžiui, Fabricijus del Dongas Vaterlo mūšyje arba Pjeras Bezuchovas Borodino arba bet kuriame kitame garsiame mūšyje; Normos ir Polijonės bei Aidos ir Radameso meilė vykstant kovoms tarp galų ir romėnų ir, atitinkamai, – egiptiečių bei etiopų. Ir atskira asmenybė, ir ištisos grupės galėjo atsiskleisti ir įprasminti save privačios erdvės labirinte, o beasmenėje gatvių erdvėje jos pasiklysdavo ir prapuldavo. Prekyba nekilnojamuoju turtu, kurios dėka visuomeninis turtas plaukė į privačias rankas, pabrėžė aiškų kontrastą tarp visuomeninės ir privačios sferų: čia – gerai įrengtas ir prižiūrimas namų interjeras, o ten – skurdžios ir aptriušusios gatvės.

Haussmanno mieste turėjo būti atsižvelgta į šiuos įvairius privačius interesus. Jo miestą sudarė daugybė atskirų sistemų patiems įvairiausiams tikslams, aprūpintų geriausia modernia technika. Išsišakojęs gatvių tinklas, daugybė aikščių ir

67. Paryžius. Vertikalus penkių aukštų namo pjūvis (iš Hetzel, *Le diable á Paris*, 1845).

požeminė kanalizacijos sistema buvo pagalbinės infrastruktūros pagrindas. Būtent šioje infrastruktūroje ryškiausiai atsiskleidė visos sistemos prieštaravimai, ypač ekonominiai. Teko susitaikyti su tuo, kad kentėjo visuomeninis sektorius. Tai kaina, kurią reikėjo mokėti už gerovę ir grožį, sutelktą ne viešose erdvėse, bet už uždarų privačių durų.

Skiriamoji linija tarp abiejų sričių, fasadų eilė, labiausiai tiko verslui ir prekybai; čia galima buvo gauti didelį pelną. Pastebėta, kad esant trikampiam gatvių planui, kuriam Haussmannas ir jo šalininkai teikė pirmenybę, tame plote susidarydavo ilgiausias pastatų fasadas ir atsirasdavo daugiausia prekybai parankių gatvių kampų. Tačiau prekybinės naudos vaikymasis ardė kitas miesto funkcijas, pavyzdžiui, virš parduotuvių įsikūrusiems gyventojams trukdydavo gatvės triukšmas, o jų butai tapo neapsaugoti nuo smalsių žvilgsnių. Siekiant išvengti šių nepatogumų, keletą pastatų reikėjo pastatyti atokiau nuo gatvės ir išsaugoti aplink juos privačią erdvę – sodą ar kiemą. Todėl mažėjo užstatyta erdvė, gatvių fasadas nebebuvo naudojamas, ir labiau išryškėjo atskiri pastatai.

Šitaip susiklostė du tipiški postliberalaus miesto statybos būdai: ištisinė pastatų fasadų eilė palei gatvę ir paskiri, izoliuoti pastatai su sodais. Parkas, kadaise buvęs rūmų privilegija, virto siaura kelių metrų pločio juosta, supančia privačius miestelėnų namus.

(2) Griežtas viešosios ir privačios erdvės atribojimas atskyrė naujus miesto rajonus nuo senamiesčio, iš kurio jie kilo.

Viešosios ir privačios sferų santykio subtilybės, kurios atsispindi gatvių, fasadų ir pastatų sistemoje, buvo sunaikintos. Pastatų fasadus, kurie sąlygoja pelną, galima perstatyti atsižvelgiant į nuolat kylančią žemės sklypų vertę. Devynioliktojo amžiaus gatvė atsirado iš viduramžių gatvės, po truputį vis keičiama ji galiausiai išstūmė savo pirmtakę. Senoji važiuojamoji kelio dalis buvo išplėsta, perstatyti pastatų fasadai, o chaotišką gatvių tinklą pakeitė taisyklingas.

68. Paryžius. „Viešosios gatvių erdvės" (graviūros iš E. Texier, *Tableau de Paris*, 1853, ir A. Joanne, *Paris illustré*, 1970).

Taigi „hausmanizacija" paskatino istorinio miesto centro irimą. Įsivyravo tendencinga retorika, pabrėžianti, kad senamiestis yra sunykęs, kenksmingas sveikatai ir griautinas, šių kalbų nusitvėrė ir biurokratija. Florencijos Respublikos aikštėje, 1890 metais pastatytoje vietoje seno viduramžių turgaus, yra užrašas: „Senajam miesto centrui po tamsiųjų šimtmečių suteiktas naujas gyvenimas." Tipiškas tokios pertvarkos ypatumas – nutiestos naujos, plačios gatvės, kertančios tankiai užstatytus miesto kvartalus, tai įtaigiai apibūdina „perskrodimo" (*percement*) sąvoka. Senųjų miesto sienų griovimas reiškė išsilaisvinimą iš praeities saitų, atsivėrusius horizontus, šviesą ir judėjimo laisvę.

Liūdnos baigties išvengė tik labai seni ir svarbūs pastatai, kuriuos meno istorikai pavadino istoriniais paminklais ir stilistiniais naujų statybų modeliais ir kurie visuomenės akyse buvo tiesiog neatskiriama miesto dalis. Šie statiniai buvo „izoliuoti" ir tapo tarsi naujojo miesto vaizdo centru, tačiau vis dėlto prarado savo išskirtinumą šioje aplinkoje, nes naujas tankesnis užstatymas atitiko jų proporcijas. Jie stovėjo kaip „paminklai", nesusiję su miesto aplinka, kaip ir meno kūriniai muziejuje esti atskirti nuo jų pirminės paskirties.

Šitaip menas pradėjo palengva tolti nuo gyvenimo, kasdienė aplinka ėmė skursti, o grožis persikėlė į atskirą pramogų bei laisvalaikio sritį. Amžininkai, nors ir miglotai, tai numanė, iš čia kilo tas nerimas bei nepasitenkinimas, prie kurių dar sugrįšime.

(3) Nuo devynioliktojo amžiaus šeštojo dešimtmečio intelektualai iš esmės atsiribojo nuo valdžios sumanymų bei vykdomų darbų. Rašytojai kaip Dickensas, Eugène Sue, Balzacas ir Hugo mėgo tradicinio miesto painumą, paslaptingumą ir vientisumą. Daug kas, tarkim, broliai Goncourt'ai (1860 metų savo *Journal*), Proudhonas (aprašydamas 1863 metų darbininkų mitingą), Delvau (*Heures parisiennes*, 1866) ir Sardou (*Maison Neuve*, 1866)[12], kritikavo Haussmanno miesto taisyklingumą, simetriškumą ir techninį sudėtingumą ir vadino tai

vulgariomis bei kokčiomis naujovėmis. Būta ir teigiamų vertinimų, tačiau jie pasigirdo iš visiškai kitų sluoksnių. Blancas tvirtino, kad pertvarkyti sanitarijos įrenginius buvo būtina, beveik tuo pat metu, 1856 metais, baronas von Moltke ir deputatas Picardas žavėjosi naujomis tiesiomis gatvėmis, nes dabar lengviau palaikyti viešąją tvarką ir „kulka jau nebegali atsimušti į kampą".[13]

Tik Baudelaire'as nepanoro dalyvauti šiame ginče – jo neįtikino nė viena pusė. Savo eilėraščių rinkinyje *Piktybės gėlės* (*Fleurs du mal*), dedikuotame Hugo ir jau cituotame šios knygos įžangoje, poetas įamžino tą bauginančią Haussmanno reformų, įgyvendinamų bendromis ir valstybinėmis, ir privačiomis priemonėmis, spartą. Pasak jo, miestas keičiasi greičiau negu mirtingojo širdis, jis jau nebėra ramybės prieglobstis nuo besikeičiančių įvykių. Tik žmogaus atmintis gali išsaugoti miesto vaizdą, kuris per vieno žmogaus gyvenimą kinta ir praranda tikrumą.

Šiaip ar taip, galiausiai intelektualų pasitikėjimas šiuolaikiniu miestu vis mažėjo. 1865 metais Maxime'as du Campas knygoje *Souvenirs litteraires* pasakojo, kaip jis nuėjęs pas okulistą naujų akinių ir laukdamas, kol nušlifuos lęšius, stebėjo šurmuliuojantį miestą nuo Naujojo tilto (Pont Neuf):

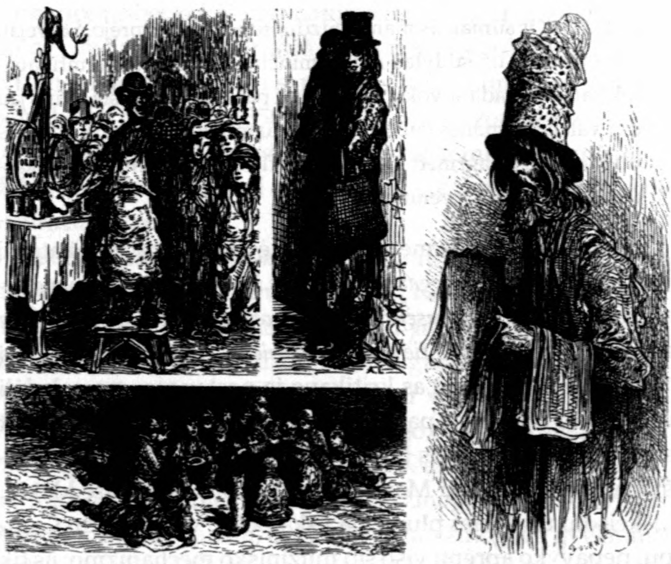
> Senos upe plaukė plaustas su rąstais, ir kažkas remontavo persirengimo būdelę; pakrantėje iš „Mone" viešbučio kaminų į debesis kilo dūmai, krantinėje išsirikiavę laukė ekipažai ir pirmyn atgal zujo omnibusai; paskui iš prefektūros išėjo būrys policininkų ir nužygiavo kiekvienas sau; Dofino aikštėje pasirodė policijos furgonas ir pamažu laviravo į priekį tarp ekipažų ir pėsčiųjų; netoliese gatvės prekiautojas stūmė savo vežimėlį. Nežinau, kodėl taip dažnai matytas reginys tądien sukrėtė mane labiau nei paprastai.
>
> Kodėl staiga visoj šitoj sumaišty įžvelgiau aukštesnę tvarką? Kažkodėl tą akimirką man dingtelėjo, kad Paryžius – tarsi didžiulis gyvas, iš daugybės dalių sudarytas organizmas, kurio reikiamai ir tiksliai veikiančios funkcijos suteikia jam gyvybę. Visas šis

triukšmas ir sumaištis mano vaizduotėje dar sustiprėjo. Stovėjau kaip įbestas, užvaldytas naujų minčių. Kai pradėjo temti, atsitokėjau ir tik tada suvokiau, kad visai pamiršau okulistą, kuris jau dvi valandas manęs laukia. Tačiau nusprendžiau vieną po kitos nuodugniai išnagrinėti visas spyruokles, kurios varo į priekį kasdienį Paryžiaus gyvenimą.[14]

Iš tikrųjų kelerius metus jis atsidėjęs kūrė savo šešiatomį veikalą *Paryžius, jo organai, funkcijos ir gyvenimas antrojoje devynioliktojo amžiaus pusėje* (*Paris, ses organes, ses fonctions et sa vie dans la seconde moitié du dix-neuvième siècle*), pasirodžiusį 1869 metais. Flaubert'as kritikavo jo pastangas „po gabalėlį išmėsinėti Paryžių ir parodyti, kaip jis funkcionuoja", užuot sukūrus romaną, kuris būtų tikroviškesnis už bet kokį aprašymą, ir pasakė, kad Maxime'as du Campas padarė klaidą, „iškeisdamas žąsies plunksną į skalpelį". Vis dėlto du Campui nepavyko aprėpti viso šio milžiniško mechanizmo; jis tik išliejo savo pagarbų susižavėjimą.

Vaizduojamieji menai taip pat mėgino savo įprastomis priemonėmis užmegzti ryšį su naująja miesto tikrove. Gustave'as Dore'as 1861 metais išleido graviūrų knygą su Paryžiaus vaizdais, o 1872 metais – panašią knygą su Londono vaizdais. Šiose graviūrose žavingai susipina senasis ir naujasis miestas, o tikrovė, pakylėta tarsi ant scenos ir neryškiai apšviesta, yra subtiliai atribota nuo žiūrovų. Pasinaudodamas išraiškos priemonių laisve („kūrėjas turi teisę rinktis"), dailininkas rinkosi tokius vaizdus, kurie leido pabrėžti dramatizmą, o ypač susvetimėjimą. Šiais vaizdais jis visiškai nesiekė įvertinti išorinių miesto pokyčių ir juos paveikti. Juose gyva tikrovė buvo sustingdyta, ištraukta iš laiko tėkmės, kad ją galima būtų padauginti ir paskleisti tarp žmonių.

Londone, panašiai kaip Paryžiuje, rimtai bandyta racionaliai tvarkyti visuomeninį valdymą: 1848–1865 metais nutiestos Temzės krantinės, 1861-aisiais požeminis geležinkelis, vargdienių kvartalai nugriauti po 1866 metų įstatymo dėl pigaus gyvenamojo ploto. Blanchard'as Jerroldas, Londono

69. Londono gatvių vaizdai: alaus pardavėjas, benamis, lipnių juostų pardavėjas, žaidžiantys vaikai ir Dudley gatvės vaizdas (iš B. Jerrold ir G. Doré, *London, a Pilgrimage*, Londonas, 1972).

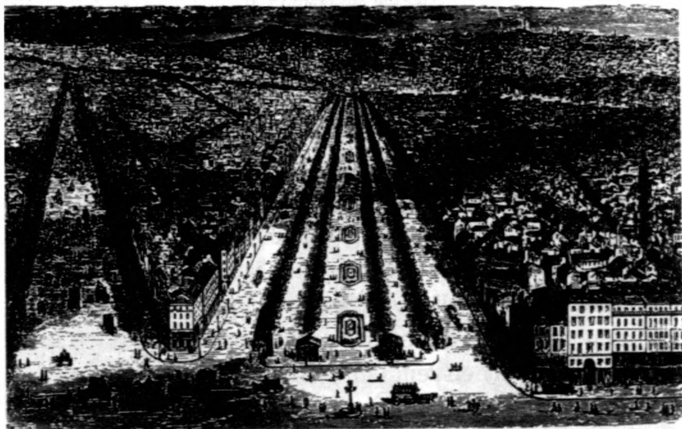

graviūrų knygos teksto autorius, Londoną, didžiausią pasaulio miestą, pavaizdavo kaip bauginantį ir egzotišką pasaulį, o knygos stilius labai priminė Loti kelionių į Rytus ar Whimperio kopimo į Alpes aprašymus. Iš tikrųjų tai buvo pirmasis bandymas iliustruoto žurnalistinio reportažo forma įamžinti tą miesto tikrovę, kurią aprašė ankstesnioji karta. Kadangi šis bandymas vyko tik prasidėjus sistemingiems šios tikrovės pokyčiams, autoriui nepavyko jų nei įamžinti, nei įvertinti.[15] Beje, tokie netobuli atvaizdavimai, kurių gana daug, kartais netgi padėdavo plėtoti statybos projektus – atskleisdavo, kad pokyčiai yra neišvengiami, kaip ir daugybė kitų „pažangos" pasireiškimų. Aplinka, kuri jau septintajame devyniolikto amžiaus dešimtmetyje susiformavo iš Paryžiaus *grands travaux*, nurodė siektiną tikslą, ir šis „modernumo" įvaizdis žavėjo civilizuotą pasaulį tris ketvirtadalius amžiaus.

(4) Modeliai, kuriuos naudojo Haussmannas pertvarkydamas Paryžių, atsirado iš to meto kultūrinių ginčų. Ideologinėse įvairių judėjimų batalijose dėl istorinių stilių – neoklasicizmo, neogotikos ir kitų – atgaivinimo nebuvo jokio nugalėtojo, atvirkščiai, visi jie gyvavo sykiu, išplėtę savo išraiškos priemones, kurios dabar apėmė visus Europos istorijos etapus ir egzotiškus šaltinius.

Pasirinkti vieną kurį stilių buvo svarbu statant atskirą pastatą, tačiau miesto planui didelės reikšmės tai neturėjo. Čia vyravo septyniolikto ir aštuoniolikto amžiaus stambaus mastelio perspektyvinio planavimo tradicija, aptarta ankstesniame skyriuje. Nauja valdančioji klasė, kurios tipiški atstovai buvo Napoleonas III ir Haussmannas, rėmėsi šia tradicija, ilgą laiką siejama su valdžia, norėdama įteisinti savo privilegijuotą padėtį ir nedvejodama teikė pirmenybę tos epochos architektūroms formoms, kurios du šimtmečius nuolatos kartojamos supaprastėjo ir subanalėjo.

Nepaisant pastangų išsaugoti istorinį perimamumą tarp absoliutizmo režimo ir valdančiosios buržuazijos, epochos gaida visgi iš esmės pasikeitė. Įgyvendinant Karaliaus Saulės

70. Paryžius. Richard Lenoire bulvaras (iš S. Giedion, *Space, Time and Architecture*, 1941).

statybos projektus, susiklostė įtempta padėtis, kurią sukėlė atotrūkis tarp ambicingo, genialaus planavimo ir prasto atlikimo, nulemto ribotų ekonominių bei administracinių galimybių. Palengva ši įtampa vis mažėjo ir atsirado visiškai atvirkščias derinys: labai našus darbų atlikimo mechanizmas ir kuklus, vidutiniškas planavimas, neretai apsiribojantis įprastinėmis stilistinėmis priemonėmis. Haussmannas turėjo daug ką bendra su Colbert'u – tvirtą valią, kruopštumą, atkaklumą, plačių mostų pomėgį, tačiau Jacobas Ignatzas Hittorfas, Viktoras Baltard'as ir Charles'is Carnier menkai tepriminė Le Bruną, Le Nôtre ir Hardouiną-Mansart'ą; jie buvo pavaldūs aukštesniems valdininkams – kaip Alphand'as ir Deschamps'as, – kurie ir buvo tikrieji Haussmanno projektų vadovai.

Projektavimo trūkumus atskleidžia ir nesugebėjimas gerai „jausti" atstumus ir erdvinius santykius. Haussmannas gyrėsi, kad projektuodamas gatves visada turi omenyje jų perspektyvą, galutinį tašką, ar tai būtų seni paminklai, ar nauji visuomeniniai pastatai kaip geležinkelio stotis ar Operos teatras. Tačiau šie pastatai dažnai visai nederėdavo nei prie gatvių ilgio, nei prie perspektyvos pločio. Milžiniškų apimčių

pagrindinės gatvės ir aikštės, kaip Žvaigždės (Place de l'Etoile), beveik užgožia neišradingus vienodus aplinkinius pastatus. Vyrauja transportas ir gatvių įrengimai, o architektūra tampa tik fonu, be to, projekte nenumatytas vietovės kalvotumas ardo taisyklingą dviejų išmatavimų planą.

Šių trūkumų nepastebėjo oficialioji kultūra, jie buvo nuslepiami akademiško stiliaus kūriniuose, tačiau iškilo rašytojų realistų – Flaubert'o ir Zola – romanuose bei avangardistų darbuose. Šie kūrėjai laikėsi nuomonės, kad vaizduojamajam menui nereikia pateisinimo, todėl nebūtina miestą vaizduoti didingai ar pakiliai; jie tapė tokias formas ir tokiomis spalvomis, kaip matė. Neatsitiktinai pirmoji kolektyvinė impresionistų paroda buvo surengta 1874 metais fotografo Nadaro studijoje. 1873 metų Monet'o paveiksle „Kapucinų bulvaras" (*Boulevard des Capucines*) architektūra praranda visas apibrėžtas, atpažįstamas stiliaus formas ir pastatai tampa tarsi šviesiai ir tamsiai dryžuotomis sienomis. 1828 metais Heinės aprašytas „judantis gyvų žmonių srautas" pavirto minia vienodų šešėlių, be jokios „jų aistrų vaiborykštės". Ten, ką Corbusier pavadins *rue corridor*, žmonės virto daiktais tarp daiktų, tačiau šie bedvasiai daiktai, taip prastai atliepę žmogaus poreikius, atskleidė savo netikrą esmę.

Šie tapyti vaizdai iškėlė aikštėn naujo, besiformuojančio miesto prieštaringumus ir kartu atvėrė naujos, atviros, kintančios ir beribės aplinkos, kurios dar niekas nemokėjo įvaldyti, galimybę; šį uždavinį ir turės spręsti ateities architektūra.

Aprašytas miesto planavimo metodas, amžininkų pavadintas „hausmanizacija", turėjo vieną esminį trūkumą: valstybinės išlaidos, užuot sugrįžusios atgal vykstant pinigų apyvartai, buvo dengiamos iš privačių pajamų. Per septyniolika metų Haussmannas išleido apie du su puse milijardų frankų; tik šimtą milijonų jis gavo iš valstybės ir nepadidino mokesčių. Pinigų jis surinkdavo imdamas ilgalaikes paskolas, kurios buvo padengtos, nes valstybinės statybos skatino miesto

augimą – gyventojų pagausėjo nuo 1,2 milijono iki beveik dviejų milijonų ir amžiaus pabaigoje pasiekė tris milijonus. Vidutinis atlyginimas padidėjo nuo 2500 iki 5000 frankų per metus, taigi metinės mokesčių įplaukos išaugo nuo 20 iki 200 milijonų frankų.

Taip turėtų vykti finansinė apyvarta, tačiau tik palankiomis aplinkybėmis. Miesto planavimas priklausė nuo kainų svyravimų: pakilus kainoms jis pagyvėdavo, o joms kritus – sustodavo. Veikiant šiam dėsniui, per dvidešimt metų – nuo 1850 iki 1870 – kai smarkiai šoktelėjo kainos, Europoje buvo sukurta ir įgyvendinta daugybė urbanistinių projektų: Lione – prefekto Vaisse'o, o Briuselyje – miesto mero Anspacho, Florencijoje, naujai susivienijusios Italijos valstybės sostinėje, – Poggi planas; Vienoje – Ringštrasės (bulvarų pusračio) statyba pasibaigus 1857 metų konkursui; Londone – didieji Bazalgette visuomeniniai projektai ir pirmasis metro ruožas; Barselonoje – Cerda miesto plėtros planas; Berlyne – Jameso Hobrechto prefektūros planas (1862), o Stokholme – Lindhageno planas. Už Europos ribų reikėtų paminėti darbus Mechiko mieste, atliktus per trumpą Habsburgo Maksimiliano valdymo laikotarpį, ir „europietiškus" miestus, kilusius šalia tenykščių miestų visame kolonijiniame pasaulyje.

Visų šių pavyzdžių ištakos – Paryžiaus eksperimentas, tačiau jie įgavo įvairiausių savitų bruožų. Ankstesnių istorijos periodų stilistinių modelių taikymas ir buvusių paminklų, kaip naujos urbanistinės struktūros centrų, akcentavimas padėjo sukurti labai įvairialypį naują miesto vaizdą. Viena vertus, tai buvo paskutinis bandymas bent kiek išsaugoti Europos miesto istorinį tęstinumą netrukdant jam augti ir prisitaikyti prie naujų technikos reikalavimų ir kartu tikslingai naudoti iš praeities paveldėtas formas. Antra vertus, istorinės miesto ir architektūros formos buvo naudojamos labai neišradingai, schematiškai, kaip modelis moderniam projektavimui, todėl buvo sunaikinta didelė dalis istorinės miestų aplinkos, pavyzdžiui, platinant gatves, išskiriant „paminklus"

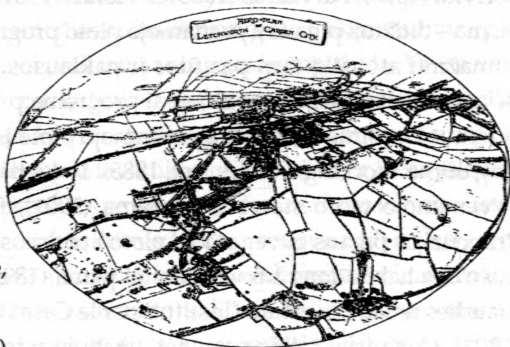
ir keičiant senesnius statinius stilistinėmis kopijomis. Europa pradėjo švaistyti savo istorinį palikimą, ne ką keitė ir tai, kad atskiri, ypač vertingi šio palikimo likučiai buvo perkelti į uždarus muziejus, o ištisi architektūriniai ansambliai virto tarsi muziejais po atviru dangumi. Geriausių rezultatų būdavo pasiekiama tada, kai bendrame miesto plane šiuolaikinės ir istorinės miesto dalys yra atskirtos. Antai Barselonoje senamiestis yra tarp *ensanche*, o Vienoje šiuolaikinių pastatų juosta įsprausta tarp viduramžių centro ir barokinių priemiesčių. Bandymai sulipdyti miesto audinį iš atskirų gabalėlių anksčiau ar vėliau baigdavosi visišku senosios miesto struktūros sunaikinimu (Milanas, Briuselis). Vėliau, per vadinamąją „didžiąją depresiją", trukusią nuo 1870 iki 1890 metų, visų šių projektų įgyvendinimas apskritai sulėtėjo, nebuvo palankių sąlygų ir naujiems projektams. Paryžiuje Haussmanno paliktas skolas buvo galima skaičiuoti tik amžiaus pabaigoje. Visiškai atsitiktinai būtent šiuo laikotarpiu kilo sumanymas struktūriškai pertvarkyti Romą, prijungtą prie Italijos karalystės 1870 metais. Tačiau netrukus tapo aišku, jog visuomeninė administracija yra nepajėgi įgyvendinti šio projekto, uždelsti darbai vėliau taip ir nebuvo atnaujinti.

Po 1890 metų stojo naujas palankus periodas ir miestams susidarė sąlygos planingai plėtotis. Tuo metu buvo įgyvendinti jau anksčiau pradėti visuomeninių statybų projektai: Berlyno (1896), Paryžiaus (1900) ir Vienos (1904) metro, o visų pirma – didžioji pigaus gyvenamojo ploto programa, siekianti sumažinti atotrūkį tarp pasiūlos ir paklausos, sukeltą padidėjusios spekuliacijos. Anglijoje ši programa pradėta vykdyti priėmus Darbininkų klasės gyvenamojo ploto įstatymą (Housing of the Working Classes Act, 1885), Vokietijoje – Adickeso gyvenamojo ploto statybos įstatymą (1901), Prancūzijoje – Prancūzijos pigaus gyvenamojo ploto bendrijos (Société Française des habitations à bon marché) planą (1890), o Italijoje – Liaudies reikalų instituto (Instituti per le Case Popolari) planą (1902). Galiausiai reikia paminėti „žaliųjų miestų" judėjimą,

prasidėjusį tuo metu Anglijoje ir išplitusį visoje Europoje per pirmuosius du dvidešimto amžiaus dešimtmečius. Nuo to laiko „miestų statyba“ tapo pripažinta disciplina, pagrįsta Baumeisterio (1876), Stubbeno (1890) ir Unwino (1909) darbais.[16]

Žemės nuoma per gana trumpą laiką paskatino urbanizaciją, tačiau tai pakenkė racionaliam ir apskaičiuotam planavimui: dėl pernelyg tankaus užstatymo ir viešųjų erdvių stygiaus miestai ir patys pastatai negalėjo būti įvairesni. Lemiamą balsą turėjo visuomeninė valdžia ir žemės savininkai, todėl buvo visiškai nepaisoma nei gyventojų, nei specialistų – inžinierių ir menininkų, kurių žinios būtinos planuojant naujus miestus, – pageidavimų. Tie, kurie nesutiko su tokia priklausomybe, buvo priversti dirbti naujomis sąlygomis, atsiribojus nuo valdžios įtakos.

Šitaip antrojoje devyniolikto amžiaus pusėje pradėjo formuotis avangardinė kultūra, kuri nenusileido viešpataujantiems interesams, bet ieškojo galimybių kurti naujas gamybines bei organizacines struktūras ir formuoti naują miesto aplinką. Ši kultūra sėmėsi peno iš daugybės šaltinių: vienišų Baudelaire'o svajonių, santūraus Flaubert'o stiliaus, Williamo Morriso taikomojo meno reformos ir tapytojų impresionistų. Architektai įsitraukė į šį judėjimą tik vėliau, paskutiniajame devyniolikto amžiaus dešimtmetyje, kai jėgos pasiskirstė gerokai lygiau, o „nauja“ imta visuotinai pripažinti.

71. Letchworth Garden City vaizdas iš paukščio skrydžio (iš C. R. Ashbee, *Where the Great City Stands*, Londonas, 1917).

7.
Europos miestas šių dienų pasaulyje

Sueuropinto pasaulio miestai

Devynioliktо amžiaus revoliucinės permainos Europoje ir jos miestuose padėjo įtvirtinti Europos hegemoniją visame pasaulyje. Jau šešioliktame amžiuje Europos valstybės buvo techniškai ir valdymo požiūriu gerokai tobulesnės, jų laivai lankė visus pasaulio žemynus, tačiau joms pavyko įsigalėti tik retai apgyventame Naujajame pasaulyje. Kitur jos susidūrė su ne mažiau galingomis valstybėmis. Vėliau, devynioliktame amžiuje, jų pranašumas buvo jau toks didelis, kad galėjo nukariauti ir pavergti visas valstybes. 1878 metais, kai Berlyno Kongresas vedė derybas dėl Afrikos padalijimo, pasaulio kolonizacija buvo beveik baigta.

Žinoma, daugybė gyvenviečių visame pasaulyje, įkurtų ar perstatytų Europos kolonizacijos laikotarpiu, nusipelno atskiros knygos. Ji dar neparašyta, o bandydami tai apžvelgti peržengtume šios knygos rėmus, nors mūsų temai ir svarbu atskleisti Europos urbanistinę tradiciją ir ypač jos galimybių ribas. Įvairiose pasaulio dalyse europiečiai susidūrė ne tik su čionykštėmis tautomis, bet ir vieni su kitais, ir tai keitė jų savimonę.

Dauguma naujųjų europietiškų antrosios devynioliktо amžiaus pusės ir dvidešimto amžiaus gyvenviečių už vandenyno yra pastatytos pagal postliberalųjį modelį. Tačiau įdomu, kad netgi devynioliktо amžiaus pradžios gyvenvietės užbėga už akių postliberaliems metodams ir modeliams. Europoje „hausmanizacijos" kompromisus paskatino visuomeninės valdžios ir privačių interesų susikirtimas tankiai

apgyventose vietovėse, tuo tarpu už Europos ribų dar anksčiau prieita prie tų pačių išvadų, nes ten plytėjo didžiulės atviros erdvės, o valstybinė valdžia iš pat pradžių turėjo beveik neribotą veiksmų laisvę. Galima sakyti, jog už Europos miestai peršoko liberalųjį etapą ir iš ikipramoninio etapo įžengė tiesiai į postliberalųjį.

Daugiausia gyvenviečių įkūrė anglai. Kolonizuojant Indiją septynioliktame amžiuje, įsteigtos pakrančių bazės ilgainiui išaugo į didelius miestus, o keletas naujų miestų – Simla (1827) ir Dardželingas (1835) – buvo įkurti *ex novo* kaip europiečių vasaros rezidencijos. Singapūras, strategiškai svarbi karinė ir prekybinė bazė, buvo įkurta prie Malakos sąsiaurio 1819 metais. Australijos urbanizacija prasidėjo po devyniolikto amžiaus trečiojo dešimtmečio teisinių reformų: 1788 metais kaip pataisos kolonija įkurtas Sidnis, vėliau Melburnas (1835), Adelaidė (1836) ir Brisbanas (1840). 1830 metais prancūzai okupavo Alžyrą ir plėtė jiems priklausančius pakrantės miestus. Antrosios imperijos laikotarpiu jie kolonizavo Indokiniją, o 1865 metais pradėjo perstatyti Saigoną, visiškai sunaikindami toje vietoje buvusį kaimelį. Panaši dalia teko ir Graikijai, 1829 metais išvaduotai iš turkų. Graikijos karaliaus Otono I, kilusio iš Vokietijos, iniciatyva Atėnai tapo naująja sostine ir 1834 metais buvo perstatyti pagal Leo von Klenze's planą. Netoli buvusių antikinių miestų įkurta ir naujų gyvenviečių, pavadintų tais pačiais mitologiniais vardais: Sparta (1834), Korintas (1858) ir Tebai (1861). Prie Sueco kanalo pastatyti trys nauji miestai: Port Saidas 1859 metais, Port Teufikas ir Izmailija 1862-aisiais; tuo pat metu buvo patvirtintas ir Kairo modernizavimo projektas. Rusija pradėjo urbanizuoti didžiules jai priklausančias Azijos teritorijas ir 1860 metais įkūrė Vladivostoką, paskutinę Transsibiro geležinkelio stotį prie Ramiojo vandenyno.

Visais šiais atvejais miestai iš karto pradėti statyti pagal taisyklingą planą. Senosios gyvenvietės, tarp jų turkų kaimai, įsikūrę garsių antikinės Graikijos miestų vietose, buvo

paliktos nuošaly ir neįtraukiamos į naujuosius miestus. Europiečiai ir čiabuviai paprastai gyveno atokiai vieni nuo kitų; istoriniai savitumai ir vietinės meno tradicijos čia nedarė jokios įtakos. Vietinės gyvenvietės buvo arba sunaikintos (Saigonas), arba tapo tik apleistais europietiško miesto pakraščiais (Atėnai, Alžyras, Tunisas). Pirmuoju atveju būtinai reikėjo statyti naujus miesto kvartalus su nuolatiniais arba laikinais namais čiabuviams.

Svarbu pažymėti, kad miestų plėtros modelis po devyniolikto amžiaus vidurio prarado universalumą ir buvo taikomas ne visur. Postliberalus modelis puikiai tiko tankiai išsidėsčiusioms Europos gyvenvietėms, o srityse, kur gyvenviečių buvo rečiau, ypač Jungtinėse Amerikos Valstijose, pirmųjų kolonistų taikyta praktika – laipsniškai apgyvendinti kraštą remiantis seniau nustatytu geometriniu linijų tinklu – vyko be kliūčių. Šis labai paprastas Amerikos modelis vėliau paplito ir kitose šalyse. Tik miestų statybai įsibėgėjus, kai jau reikėjo keisti esamą miestų struktūrą, buvo vėl sugrįžta prie europietiškų modelių, neretai tik siekiant, kad miestas atrodytų puošniau; pavyzdžiui, devyniolikto amžiaus pabaigoje Amerikoje kilo judėjimas dėl „miesto grožio".

Eklektinė Europos kultūra, padėjusi nustatyti visuomeninių ir privačių erdvių santykį, galėjo teoriškai asimiliuoti visas pasaulinio meno kryptis. Egzotiško stiliaus pastatai buvo eksponuojami Paryžiaus pasaulinėse parodose, pradėtose rengti 1867 metais, o Viollet-le-Duc įtraukė juos į katalogą *Habitations modernes* (*Šiuolaikiniai gyvenamieji pastatai*, 1875–1877). Tačiau šios istorinės tradicijos tapo Europos kultūrinio pasaulio dalimi tik supaprastinus jas iki „stiliaus"; šitaip jos prarado sąsają su pagrindine pastato struktūra ir atsiskleidė tik puošyboje. Kaip jau buvo sakyta, projektuojant miestus ir toliau laikytasi septyniolikto bei aštuoniolikto amžiaus kompozicijos tradicijos, ir būtent tai teikė naujam miesto vaizdui vientisumą. Šie veiksniai užkirto kelią, kad originalūs neeuropietiškų gyvenviečių bruožai būtų pripažinti ir integruoti

į naujus kolonijinius miestus. Netgi plačiai paplitę terminai – pastato mastelis ir urbanistinis mastelis, architektūrinis paminklas ir paprastas pastatas, gatvė, aikštė, pastato sklypas ir pan., – atsirado būtent iš europietiškos patirties ir visiškai netiko pritaikyti kitos istorinės patirties suformuluotai aplinkai.

Tolimų šalių „modernizacija" dar kartą patvirtina kultūrų dialogo problemiškumą. Pagal 1842 metų Nankino sutartį Kinija atidarė penkis savo uostus europiečiams. Vienas jų buvo Šanchajus – nedidelis įtvirtintas miestas, bet europiečiai jam teikė pirmenybę, nes čia nekilo tokių problemų, kaip susidūrus su dideliu tradiciniu miestu, be to, jis stovėjo strategiškai patogioje vietoje prie pagrindinės laivuojamos upės – Jangdzės žiočių. Nors ir be jokio miesto plėtros plano (po 1860 metų europietiškos gyvenvietės pavirto „neteritorinėmis koncesijomis" su savais įstatymais), Šanchajus sparčiai augo ir amžiaus gale tapo didžiausiu Kinijos miestu.

Japonijoje nauja valdančioji klasė, atėjusi į valdžią 1853 metais pasibaigus šalies izoliacijos politikai, neilgai trukus

72. Šanchajus. 1915 metų planas su pradiniu kinų miesto branduoliu (žemai kairėje) ir Europos valstybių koncesijomis.

atsikratė priklausomybės nuo užsienio valstybių ir ėmėsi modernizuoti savo šalį. 1868 metais imperijos sostinė iš Kioto buvo perkelta į Edą ir pervadinta Tokijumi, „Rytų sostine". Edas buvo siogūnų būstinė; nuo 1633 metų šiame mieste privalėjo nuolat gyventi visi vietos feodalai su savo šeimomis ir 1785 metais gyventojų skaičius išaugo iki 1 400 000. Kai kurie įvykiai iš esmės pakeitė šio miesto gyvenimą: 1872 metų įstatymas, patvirtinantis privačią žemės nuosavybę; 1878 metų administracinė reforma, pagal kurią miestas suskirstytas į penkiolika rajonų (*ku*), telegrafo (1869), pašto tarnybos (1871) ir dujinio apšvietimo (1874) įvedimas bei nutiestas geležinkelis (1872). Gyventojų 1872 metais buvo sumažėję iki 600 000, o paskui, 1889-aisiais, vėl padaugėjo iki 1 370 000 ir per pirmąjį 1920 metų gyventojų surašymą siekė 3 360 000.

Visi šie pokyčiai, planingi ar neplaningi, liudijo, kad ryšiai su praeitimi nutraukiami gerokai ryžtingiau negu Europoje. Azijos pasaulyje miestai tradiciškai buvo pavaldūs aukštesnei valdžiai, kuri valdė milžinišką teritoriją ir, remdamasi hierarchijos principu, reguliavo santykius tarp socialinių grupių ir individų. Šia valdžia, taikant europietiškus terminus, tampa valstybė. Ji yra aukščiau už atskirus piliečius, kuriems tuometinė teisė suteikė lygias teises. Tačiau tarp šių dviejų – valstybės ir piliečių – buvo tarpinė erdvė, stokojusi autonomiškos ir atsakingos vietinės valdžios, galinčios sukurti kiekvienam miestui tipišką normų sistemą. Taigi „modernizacija" pirmiausia yra ne kas kita, kaip nuosavybės įstatymo, pagrįsto liberaliomis Europos ir Amerikos nuostatomis, įvedimas. Šis įstatymas iškart leido privatiems asmenims laisvai disponuoti savo žeme bei nuosavybe, tačiau konkretų jo įgyvendinimą apibrėžė tik bendro pobūdžio administraciniai potvarkiai, visiškai nepajėgūs suderinti prieštaraujančių miesto gyventojų interesų. Pavyzdžiui, Japonijoje reformų kryptį nubrėžė 1889 metų konstitucija, parengta pagal tuometinius Prancūzijos ir Vokietijos pavyzdžius. Jai įsigaliojus, miestų planavimas tapo itin liberalus ir vis labiau prieštaravo

ekonominei šalies raidai, bet iš esmės niekas nepasikeitė, o 1947 metų konstitucija, priimta nugalėjusiems amerikiečiams verčiant, tokį planavimą įtvirtino. Taigi šiandien labai išsivysčiusi Japonija tempia savo naštą – nekontroliuojamą spekuliaciją žeme, darančią pražūtingą poveikį miestams ir nuolatos sujaukiančią biržų darbą. Jei Japonijoje modernizacija būtų vykusi karta vėliau, ten gal būtų įsigalėję, remiantis vėlesniais Anglijos ir Vokietijos pavyzdžiais, pažangesni įstatymai bei miestų planavimo praktika, ir šiandien tai būtų visiškai kitokia šalis.

Trumpai tariant, paaiškėjo, kad savitos Europos miestų struktūros buvo neįmanoma perkelti ir pritaikyti kitur lemiamu pasaulio kolonizacijos laikotarpiu. Haussmanno miesto modelis, kurio esmė – ir valstybinės valdžios, ir privačių asmenų teisė į žemę, įkūnijo pagrindinę, nuolatos Europos istorijoje pasikartojančią temą: ieškoti pusiausvyros tarp individo teisių ir visuomeninės kontrolės. Tačiau šis modelis iš tikrųjų efektyviai veikti galėjo tik tada, jei abiejų pusių interesams būdavo tinkamai atstovaujama. Tai, ką nostalgijos kamuojami kolonizatoriai skleidė visame pasaulyje ir su susižavėjimu diegė kaip neabejotiną Europos pranašumą, visiškai tiko Europos miestams, tačiau kitur padarė vargiai ar ištaisomų nuostolių.

Rue-corridor, kilusi iš viduramžių ir baroko laikų viešosios gatvės, į kurią atsivėrė namų fasadai, visiškai netiko nei islamo/rytiečių erdvėms, kur namai buvo orientuoti į vidinius kiemus, o pati gatvė turėjo tik antraeilę svarbą, nei įmantriems Azijos didmiesčių prospektams, kuriuos galima laikyti ašinėmis atskirų, savarankiškų erdvių sekomis. Ši problema tapo akivaizdi pasirodžius automobiliams; jie negalėjo pravažiuoti islamiškomis gatvelėmis, visiškai netiko painiems prospektams ir buvo sunku laviruoti netgi pagal Haussmanno modelį suprojektuotose gatvių erdvėse. Iš tiesų per paskutinius septyniasdešimt metų asfaltuotos gatvės visiškai suardė tradicinę neeuropietiškų miestų aplinką.

Apskritai kalbant, iš Europos perimta technologija ir teisiniai mechanizmai kituose žemynuose dvidešimtame amžiuje sukėlė tų pačių krizės reiškinių kaip ir Europoje pirmojoje devyniolikto amžiaus pusėje: didžiulis gyventojų tankumas, netvarka, sveikatai kenksmingos sąlygos, nesutramdoma spekuliacija ir visuomeninių priemonių tvarkai palaikyti stoka. Ši bendra miestų krizė iki šiol nėra įveikta. Pražūtingą prieštaravimą tarp žmogaus gyvenimo ir jo sukurtos aplinkos dar reikia nuodugniai atskleisti ir bandyti keisti. Pradžia jau padaryta: pasirodė pirmieji Turnerio, Abramso ir Payne'o tyrinėjimai[1], panašūs į Chadwicko, Blanqui ir Villerme'o Europos miestų tyrimus prieš 150 metų. Pirmiausia Indija, Brazilija ir Egiptas, kiekviena atskirai, ėmėsi praktinių veiksmų, bet iki šiol susiduria su neįveikiamu politiniu, ekonominiu ir kultūriniu pasipriešinimu.

Žengiant į naują miestą

Antrojoje devyniolikto amžiaus pusėje ir pirmaisiais dvidešimto amžiaus dešimtmečiais daugelyje šalių kilo smarkus pasipriešinimas praeities tradicijoms, visų pirma tai pasireiškė ieškant pusiausvyros tarp visuomeninės bei privačios sferų ir galiausiai – keliant klausimą, kaip industrializuotame pasaulyje įgyvendinti Aristotelio idėją apie miestą kaip žmogaus būties tobulinimo vietą.

Kaip jau minėta, į devyniolikto amžiaus šeštojo dešimtmečio naujoves Paryžiuje ir visoje Europoje pasaulio intelektualai žiūrėjo skeptiškai arba apskritai jas atmetė. Tačiau būtent dėl šios reakcijos amžiaus viduryje atsirado naujas požiūris, suponavęs miesto plėtrą visiškai naujais kultūriniais ir organizaciniais pagrindais.

Flaubert'as visiškai sąmoningai nusigręžė nuo proziškos tikrovės ir nesiekė nei jos aiškinti, nei paveikti. Tačiau teigdamas romano pranašumą prieš paprastą pasakojimą, jis

tvirtino, kad žmogaus būtis (*condition humaine*) yra svarbesnė už bet kokias išoriškai nustatytas normas. 1871 metais, stovėdamas prie komunarų sugriautų Tiuilri rūmų griuvėsių, jis susimąstęs pažymėjo: „Jei būtų suvoktas *Jausmų ugdymas*, šitaip nebūtų atsitikę." Trečiojoje šio romano, parašyto 1867–1871 metais, dalyje jis nebėra tik bešališkas pasakotojas ir supriešina 1848 metų birželio įvykius ir banalų, bet autentišką Frederiko ir Rozanetės meilės nuotykį. Iš tikrųjų banalumas, o galiausiai dekadentiškumas, išryškėjęs nuvalkiotų tiesų (*idées reçues*) prigrūstame romane *Buvaras ir Pekiušė*, atsidūrė jo paskutiniųjų kūrinių dėmesio centre.

Baudelaire'as norėjo pabėgti nuo šiuolaikinio miesto „splino" arba į praeitį – pasinert į prisiminimų tėkmę, arba į ateitį – atsiduoti dar trapesniam svajonių pasauliui. 1861 metų eilėraštyje „Paryžiaus sapnas" poetas tarsi išaudė fragmentišką ateities vaizdą iš egzotiškų ir iš Delacroix paimtų įvaizdžių:

Le sommeil est plein de miracles!
Par un caprice singulier,
J'avais banni de ces spectacles
Le végétal irrégulier,

Et, peintre fier de mon génie
Je savourais dans mon tableau
L'enivrante monotonie
Du métal, du marbre et de l'eau[2]

Ilgame Maxime'ui du Campui dedikuotame eilėraštyje „Kelionė" kelionė tampa simboliu, turinčiu daugybę subjektyvių ir objektyvių reikšmių. Ji išreiškia bėgimą nuo dabarties į neaiškų ir neapibūdinamą, bet vis dėlto iš anksto nubrėžtą tikslą: *Au fond de Inconnu pour trouver du* nouveau*!* (Į Nežinomybės gelmes ieškoti to, kas *nauja*).[3]

Paties Baudelaire'o pageidavimu 1861 metų leidime šis paskutinis žodis buvo išskirtas kursyvu. Netrukus jis tapo rašytojų ir dailininkų, nusigręžusių nuo oficialiosios kultūros, moto: Manet debiutavo 1861 metų Salone, o pirmoji Atstum-

tųjų salono (Salon des Refusés) paroda įvyko 1866 metais. Atėjusiai naujai kartai šis žodis įkvėpė avangardistinius architektūros ir taikomosios dailės judėjimus – *Art Nouveau, Jugendstil, Liberty,* – kurie po 1890 metų sužadino naują stiliaus kryptį, sukūrusią naują emocionalią jungtį tarp žmonių, tarp menininko ir publikos.

Kai kurie *fin de siècle* menininkai (Horta, Van de Velde, Olbrichas, Hoffmannas, Voysey, Mackintoshas) kvietė kuo skubiau, bent jau nors kiek, keisti miesto vaizdą bei gyvenamąją aplinką ir netgi susitaikė su tuo, kad šitaip gali būti netikėtai pažeistas visumos funkcionalumas. Belgijoje, Olandijoje, Škotijoje, Katalonijoje ir Austrijoje klestėjo vietinės mokyklos, kurios atnaujino europietiškų architektūros formų visumą ir nemažai dirbo miestų planavimo srityje (Wagneris Vienoje, Berlage Amsterdame). Kiti menininkai, pavyzdžiui, Cézanne'as ir Matisse'as, atsisakė dalyvauti formuojant miestų aplinką ir užsisklendė studijose, kur savo darbuose palengva vis ardė įprastines miesto struktūros formas ir šitaip sukūrė prielaidas radikalesnėms ir ilgalaikėms naujovėms.

Visiškai suprantama, kad toks skverbimasis į nežinomybės gelmes dažnai nepasiekdavo tikslo, tačiau vis daugėjo bandymų spręsti miesto problemas moksliniais pagrindais. Miesto plėtros iškraipymai sukėlė nors ir ne viską aprępiančią, bet tiksliai suformuluotą kritiką, siekusią pirmiausiai išgelbėti postliberalųjį miestą, ištaisyti jo klaidas, o galiausiai ji įkvėpė kurti visiškai kitokius miesto planavimo bei vadybos principus.

Siekiant gauti pajamų gyvenamojo ploto kainos labai pakilo, ir nuo to kentėjo mažiau pasiturintys gyventojų sluoksniai, kurie irgi buvo miesto dalis ir nuo kurių priklausė jo funkcionavimas. Miestų užstatymo tankumas didėjo, valstybinėms įstaigoms liko vis mažiau erdvės, stambioji pramonė ir gamyklos buvo išstumtos į miesto pakraščius ir kėlėsi vis tolyn miestui plečiantis. Paskutiniame devyniolikto amžiaus dešimtmetyje „urbanistika" tapo atskira mokslo šaka ir

skatino imtis reformų, siekiant išspręsti šias problemas. Buvo sukurta pigaus gyvenamojo ploto programa, kurią finansavo visuomeniniai fondai, pertvarkyta „žalioji miesto zona", o „pramoninė dalis" planuojama taip, kad pramonės įmonės įsilietų į miesto funkcionalią visumą.

Per pirmuosius du dvidešimto amžiaus dešimtmečius išryškėjo dvi raidos kryptys:

1. Meno srityje viskas keitėsi taip sparčiai, kad praeities formų versmė netrukus išseko ir menininkas vėl atsidūrė priešais „pliką sieną"[4], pasirengęs visiškai naujoms užduotims.

2. Daugybė valstybės subsidijuojamų praktinių eksperimentų – ištisų kvartalų statyba arba „žaliasis miestas" – leido suvokti, kad miesto plėtra įtraukiant visuomenę gali būti alternatyvus metodas, padedantis nūdienos sąlygomis suderinti individo ir visuomenės poreikius. Miesto valdžia ir projektuotojai įgyvendindavo jau ne skirtingus projektus, bet derindavo užduotis laiko atžvilgiu. Valdžia įsigydavo žemės, ją sutvarkydavo ir išdalydavo statybos sklypus privatiems ir valstybiniams statybų „šeimininkams" ekonominės lygiavos pagrindais. Šitaip atsirado galimybė sudaryti bendrą miesto planą, neapraizgytą žemės nuosavybės ribų užtvaromis, ir statyti atskirus pastatus išvengiant nekilnojamojo turto pajamų suvaržymų. Miesto erdvė atsivėrė naujai planavimo krypčiai, kartu ir meninei kultūrai, taigi pagaliau išsilaisvino iš praeities apribojimų.

Abi minėtos kryptys siekė to paties: viena vertus, vėl įtraukti į visus miesto planavimo etapus naujas meno idėjas; antra vertus, išmintingai derinti visuomeninius ir privačius interesus veikiant laisvosios rinkos dėsniams ir verslo konkurencijai. Tikslas buvo vienas – naujas miestas plačiausiąja šio žodžio prasme, urbanistinė aplinka, kurioje žmogus galėtų iki galo atsiskleisti. Menininkai neoplasticistai – Van Doesburgas ir Mondrianas – labai aiškiai suvokė, kad jie tiesiog privalo perkelti savo menines idėjas į kasdienio gyvenimo sritį. Neatsitiktinai 1928 metais vieną jų, Cor Van

Eesterenq, paskyrė vadovauti Amsterdamo plėtros planui, kuris buvo priimtas 1934 metais. Tai apskritai buvo pirmasis stambus modernaus planavimo projektas. Pasak Mondriano,

> Šių laikų miesto aplinka yra netobula, kaip ir pats gyvenimas, nepilnavertė, bejausmė, priverstinė. Todėl žmogus ieško išsigelbėjimo mene. Čia jis randa grožį ir harmoniją, kurių stinga gyvenime bei aplinkoje arba nepavyksta jų rasti. Grožis ir harmonija tampa nepasiekiamais idealais: pasitraukę į meno pasaulį, jie tapo išstumti iš gyvenimo. (1922)
> Ateityje konkrečioje aplinkoje įgyvendintos grynosios plastinės formos pakeis meno kūrinį. Tačiau norint tai pasiekti, būtina orientuotis į universalumą ir išsilaisvinti iš gamtos gniaužtų. Tuomet mums nebereikės paveikslų ar skulptūrų, nes gyvensime tarp įkūnyto meno. „Menas" yra tik „pakaitalas" tiek, kiek pačiame gyvenime stinga grožio. Jis trauksis, kai gyvenimas ims atgauti pusiausvyrą. (1942)[5]

Judėjimas, pasivadinęs „Naująja statyba"(*Nieuwe Beelding*), iškilo labai palankiu laiku – būta daugybės tarpusavy susipinusių prielaidų, iš kurių išsirutuliojo kažkas nauja: išsisėmusi postkubistinė tapyba, naujų moralinių vertybių ieškojimas po Pirmojo pasaulinio karo tragedijos, didžiosios pokario miestų atstatymo programos ir pirmieji mėginimai moksliškai tyrinėti individualią ir kolektyvinę elgseną. Nors tai buvo itin trumpas laikotarpis – prasidėjęs 1924 metų ekonominiu atgimimu ir pasibaigęs 1929 metų ekonomine krize, – tačiau Europos kultūroje įvyko daug lemiantis lūžis. Gropius'o įkurtame „Bauhauze" (Bauhaus, 1919–1928) kartu dirbo įvairių meno krypčių šalininkai ir iš šio bendro katilo iškilo patys įstabiausi ir originaliausi architektūriniai sprendimai, kokių Europa neregėjo jau daugelį šimtmečių, tai Mies van der Rohe's, Le Corbiusier ir Aalto kūriniai.

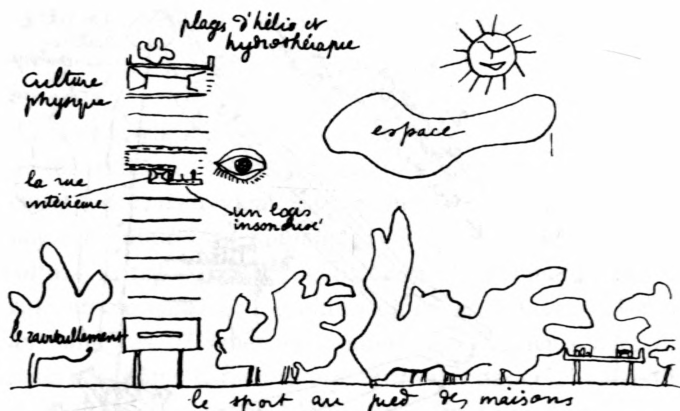
Šis trumputis laikotarpis – tai ir Europos meno tradicijos kulminacija, ir staigi jos pabaiga. Tuomet buvo nutraukta gija, siejusi su išimtinai europine tradicija, ir padėti viso pasaulio

meno tradicijų modernizavimo pamatai. Kitame skirsnyje apsvarstysime, kokių padarinių šis laikotarpis turėjo Europai, tačiau visų pirma turime apžvelgti jo gilesnį poveikį, kuris pakeitė bendrąją miesto sampratą.

Norint išsilaisvinti iš postliberalios teorijos ir praktikos suvaržymų, pirmiausia reikėjo nusimesti visą iš praeities paveldėtą konvencionalių formų naštą. Kaip ir Flaubert'o *idées reçues*, istorinė europietiškoji tradicija, dabar jau virtusi stilių pavyzdžių katalogu, tapo nebereikalinga. Nusikračius šios kliūties atsivėrė kelias trečiojo dešimtmečio naujovėms, sukurtoms menininkų, gimusių per du paskutinius devyniolikto amžiaus dešimtmečius. Tai leido taip pat naujai, kritiškai ir objektyviai įvertinti praeities paveldą atsižvelgiant į visus žmogiškosios patirties aspektus. Atsirado objektyvus aiškumas, kaip žmogus gali formuoti savo gyvenamąją aplinką, tačiau buvo prarastas subjektyvus europietiškos tradicijos pojūtis. Dabar buvo galima vėl ieškoti būdų, kaip atsakingai, nuosekliai ir bendromis pastangomis formuoti gyvenamąją aplinką ir šitaip įveikti bet kokį tendencingą ir dirbtinį „modernumą".

Iki šiol miestas ir aplinkinis landšaftas buvo laikomi dviem atskirais dalykais, tačiau toks atskyrimas dabar tapo kliūtimi. Naujojo planavimo pagrindu tapo visa geografinė aplinka, taigi prireikė iš naujo apibrėžti miesto sampratą.

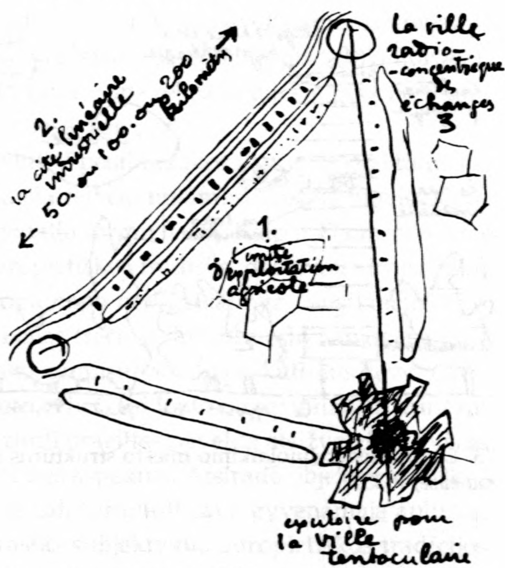
Pirmiausia buvo išskirtos įvairios miesto funkcijos – gyvenimas, darbas, poilsis, švietimas ir bendravimas (Le Corbusier) – ir jų ypatumai supriešinti su postliberaliu miestu. Svarbiausiu miesto elementu tapo namas, kuriame žmogus praleisdavo didžiausiąją dienos dalį, tačiau jis nebuvo atskirtas nuo likusiųjų, jį „pratęsiančių" elementų. Darbo funkcija apibrėžė tris pagrindinius gyvenviečių tipus: laisvai išsibarstę kaimo vietovėse miestai, linijinio plano pramonės miestai ir radialinio plano prekybos miestai. Poilsiui reikėjo didelių laisvų erdvių; tačiau jos neturėjo būti sutelktos tam tikrose izoliuotose srityse. Anaiptol, turėjo būti vieninga ir darni

73. Le Corbusier šiuolaikinio miesto struktūros eskizas (iš *La ville radieuse*, 1933).

erdvė, kurioje galėtų laisvai skelstis ir visos kitos miesto funkcijos. Devynioliktο amžiaus parkas tapo naujojo miesto pirmtaku, o šis pats buvo kaip milžiniškas parkas, apimantis visa, ko reikia žmogaus gyvenimui. Susisiekimo erdvę reikėjo formuoti atsižvelgiant į įvairias transporto priemones. Gatvę koridorių pakeitė atskirų kelių pėstiesiems, dviratininkams, lėtam ir greitam transportui sistema, išsiraizgiusi po visą miestą-parką.

Miesto planas rėmėsi įvairių miesto funkcijų pamatiniais dėmenimis, o prireikus buvo galima papildyti tipiniais ir pasikartojančiais elementais. Pamatinis namo – ir privataus, ir vilos, ir daugiabučio – funkcinis dėmuo buvo ne pastatas, bet reali gyvenamoji erdvė. Tuo remiantis, tradiciniai struktūros metodai buvo kritiškai pervertinti ir ieškoma alternatyvių metodų, kurie labiau atitiktų senus ir naujus poreikius. Tiesa, pirmieji šios pakraipos bandymai vėliau neretai pasirodydavo esą utopiniai ar nieko naujo neduodantys; tačiau be visiškai naujos pradžios, sąmoningai neatsisakius senų tradicijų, nebūtų įmanoma iš esmės spręsti šiuolaikinio miesto

74. Trys žmogaus pastatytos gyvenvietės. Le Corbusier piešinys, 1947. 1. Žemės ūkio gyvenvietė; 2. Linijinis pramoninis miestas; 3. Radialinis prekybos miestas.

planavimo problemų, suvokti daugybę naujai iškilusių poreikių ir panaudoti vietinių tradicijų, dabar išsiskyrusių iš schematiškos stilių visumos, turtą.

Tai visai nereiškia, kad susiformavo naujas statybos stilius, bet kad buvo suvienytos įvairios statybos technikos. Mondrianas ir kiti teigė, kad „menas ir technika yra neatsiejami vienas nuo kito“, juos vėl reikia sujungti, kaip ir buvo prieš du šimtmečius. Nuo tada, kai Europos mokslas ir technika tapo pavyzdžiu visam pasauliui, mokslinis požiūris į miesto planavimą padėjo išskirti, kuriuos konkrečius Europos modelio aspektus galima taikyti universaliai. Šis požiūris naujai įvertino ir skatino vietos tradicijas visame pasaulyje.

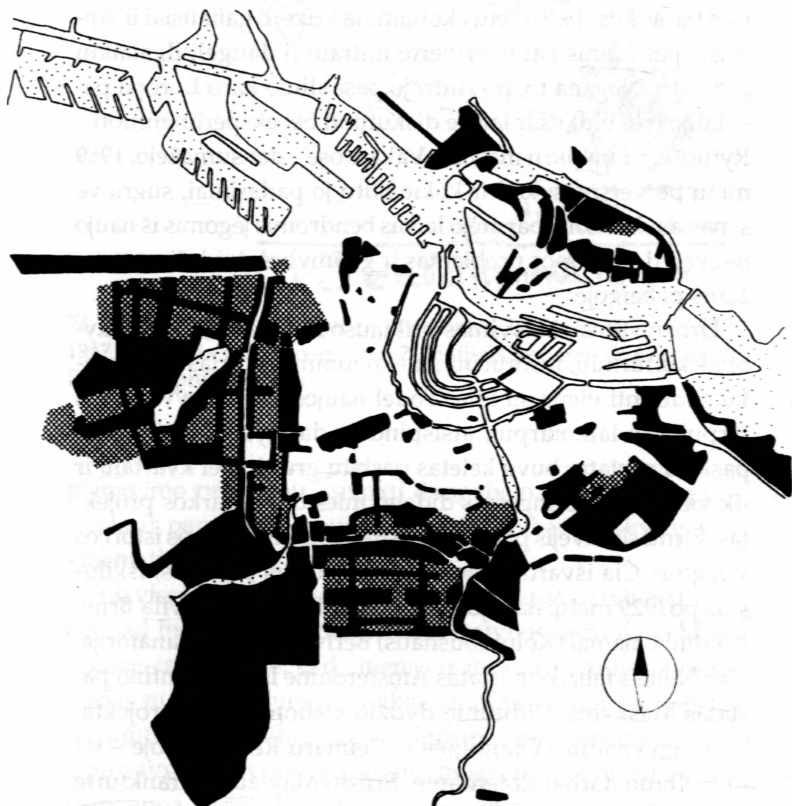
Europos miesto atnaujinimas per pastaruosius penkiasdešimt metų

Mūsų aprašytą kultūros pokytį, kurio universalios ir sistematinės reikšmės šiandien negalime nepripažinti, paskatino lemtingi išoriniai įvykiai. Ši permaina įvyko Europoje po Pirmojo pasaulinio karo ir būtent šio karo patirtis leido Europos kultūrai kritiškai įvertinti savo praeitį. Dešimt metų po karo trukęs materialinio ir moralinio atgimimo laikotarpis buvo tam parankus. 1929 metų ekonominė krizė, o galiausiai ir Antrasis pasaulinis karas privertė nutraukti daugelį ilgalaikių projektų. Negana to, po Antrojo pasaulinio karo Europa pasidalijo į du blokus ir laisvė diskutuoti bei eksperimentuoti – Rytuose, o tam tikru mastu ir Vakaruose – dar sumažėjo. 1989 metų perversmas, kad ir kokie būtų jo padariniai, sugriovė senąsias sienas. Dabar atėjo laikas bendromis jėgomis iš naujo pažvelgti į Europos problemas ir galimybes dvidešimto amžiaus pabaigoje.

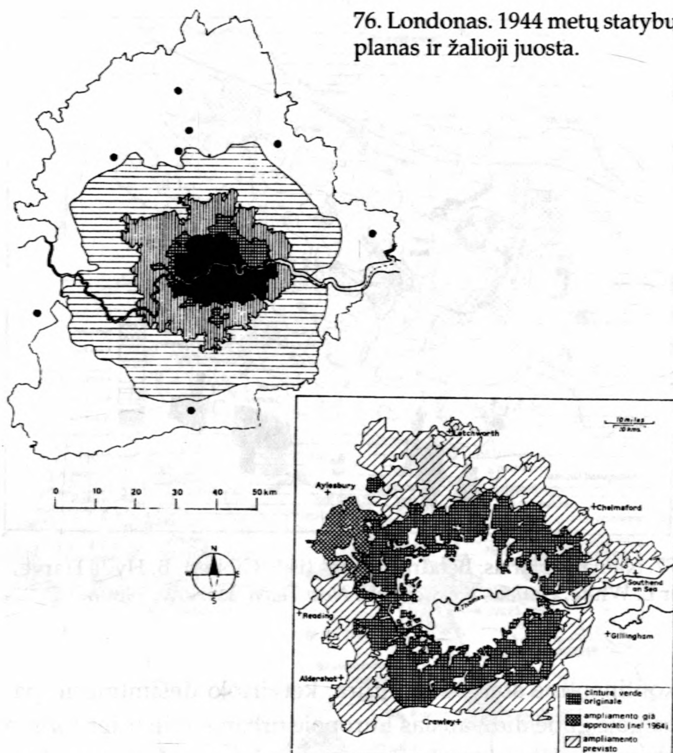
Urbanistinis planavimas priklauso nuo daugelio aplinkybių – kultūrinių, institucinių ir ekonominių, kurias labai sunku suderinti vieną su kita. Todėl naujos idėjos, gyvavusios tarpukario laikotarpiu, atsispindėjo daugybėje įvairiausių paskirų pastatų, buvo keletas pastatų grupių bei kvartalų ir tik vienas reikšmingesnis didelio miesto pertvarkos projektas. Pirmasis atvejis puikiai iliustruotas architektūros istorijos knygose. Čia išvardysime tik svarbiausius pastatus, iškilusius po1929 metų: Savojos vila Puasi, Tugendhato vila Brno, Kolumbo namai (Kolumbushaus) Berlyne, Paimio sanatorija, Van Nelle's fabriko pastatas Amsterdame ir Narkomfino pastatas Maskvoje. Vidutinio dydžio visuomeniniai projektai buvo įgyvendinti Olandijoje ir Veimaro Respublikoje – tai J.J.P. Oudo darbai Roterdame, Ernsto May'aus – Frankfurte ir Martino Wagnerio – Berlyne. Vienintelis viso miesto planas – tai Amsterdamo užstatymo planas, sudarytas 1928–1934 metais vadovaujant Van Eesterenui. Jis buvo įgyvendinamas

vėlesnius trisdešimt metų ir nutrūko tik per vokiečių okupaciją 1940–1945 metais. Van Eestereno planas rėmėsi ilgaamžiais preventyvinės melioracijos principais, kurie buvo numatyti jau 1609 metų plane ir galiausiai įgyvendinti septynioliktame amžiuje.

Amsterdame pirmą kartą atsiskleidė esminis skirtumas tarp naujos miesto periferijos, nevaržomai sukomponuotos iš pamatinių funkcinių elementų, ir lanko formos barokinės

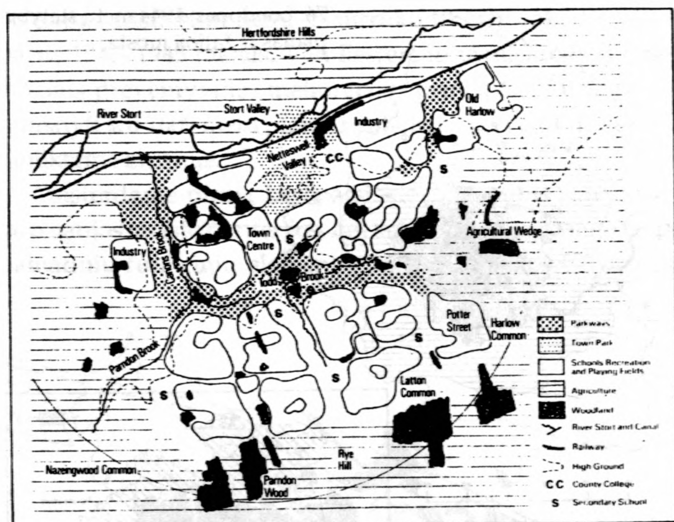
75. Amsterdamas. Statybų planas, 1934. Juodai pažymėtos žaliosios zonos, nauji miesto rajonai užbrūkšniuoti.

76. Londonas. 1944 metų statybų planas ir žalioji juosta.

miesto dalies kartu su priedėliais, pastatytais iki trečiojo dvidešimto amžiaus dešimtmečio. Šiame mieste atsisakyta „hausmanizuoti" senąjį miesto branduolį ir išsaugota pirminė jo forma. Abidvi miesto dalys buvo susietos panaudojant landšaftą: jis įsiliejo į miestą ir padėjo atskirti sena ir nauja. Tradiciniai parkai įgavo naują struktūrinę reikšmę ir iš tikrųjų tapo vyraujančiais miesto elementais: Sloterplaso ežeras, aplink kurį telkėsi nauji vakariniai rajonai, ir 900 hektarų ploto miškai, kuriais buvo apsodintas smėlingas rajonas į pietus nuo miesto.

Didžiojoje Britanijoje, susidūrus vietinei statybos tradicijai, kuriai atstovavo Ruskinas, Howardas ir Geddesas, su

77. Naujasis Harlas. Bendras planas (iš F. Gibbert, B. Hyde Harvey ir L. White, *Harlow, the Story of a New Town*, Harlow, 1980).

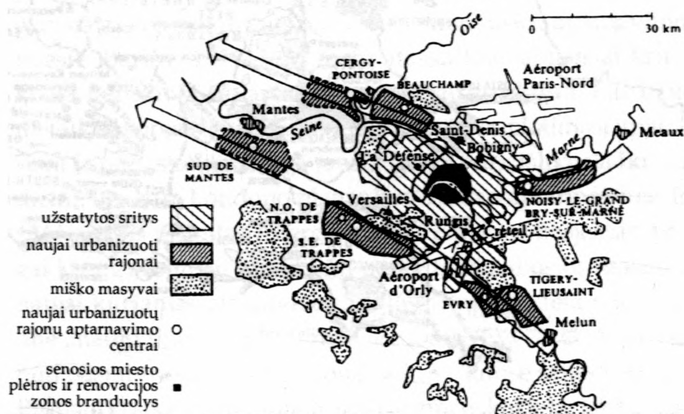
kontinentine statybos kultūra, ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje gimė didžiausias Europoje urbanistinio ir teritorinio planavimo projektas. Jis buvo įgyvendinamas Londone, daugiausia gyventojų turinčiame ir sudėtingiausio suplanavimo mieste. Barlow 1937–1940 metų ataskaitoje labiausiai kritikuota nepalanki šio arealo gyvenviečių struktūra. Jau 1938 metais nuspręsta sustabdyti tolesnį sostinės plėtimąsi apjuosiant ją neužstatyta žaliąja juosta (*green belt*), išlikusia iki šių dienų. Per karą Londono planas buvo toliau aptarinėjamas ir 1944 metais priimtas Abercrobie'o ir Forshaw projektas, pagal kurį gyventojai turėjo būti perkelti už žaliosios juostos į naujai kuriamas gyvenvietes. 1946 metais pradėta nacionalinė „naujų miestų" programa; aštuonios gyvenvietės turėjo būti pastatytos aplink Londoną, šešios – kitose šalies vietose. Pirmieji konkretūs rezultatai sukėlė ginčų, kurie ne kartą skatino peržiūrėti atliekamus darbus. Šeštajame ir septintajame

78. Jungtinės Karalystės teritorijos planavimo schema (Londono centrinės informacijos įstaigos duomenys, 1968).

dešimtmetyje įkurta dar daugiau naujų miestų. Nors juose pagal pradinį planą turėjo gyventi maždaug 50 tūkstančių gyventojų, šis skaičius išaugo iki 100 tūkstančių, o Milton Kinze – net iki 250 tūkstančių. Valstybės specialiai įsteigtos miestų statybos korporacijos (*development corporations*) turėjo sudaryti miestų planus, nupirkti, sutvarkyti ir perparduoti žemės sklypus. Šitaip, nenaudojant visuomeninių lėšų, gyvenamąjį plotą įgijo keli milijonai žmonių. Iš tikrųjų, kaip teigiama 1963 metais išleistoje Osborno ir Whitticko knygoje, atrodo, kad šis projektas davė nedidelį pelną.[6] Panaudota visa Anglijos architektūros patirtis siekiant suderinti naujųjų gyvenviečių centrų funkcionalumą, tradicinį troškimą gyventi tarp žalumos ir miesto poreikius.

Švedija, per Antrąjį pasaulinį karą išlikusi neutrali, penktajame ir šeštajame dešimtmetyje įgyvendino kruopščiai parengtus Stokholmo ir kitų miestų plėtros planus, ypač daug dėmesio kreipdama į pastatų įvairovę ir sąlytį su supančiu kraštovaizdžiu. Kitos Europos šalys, po karo pradėjusios atstatinėti miestus, mėgdžiojo švedų modelius.

Prancūzijoje pirmiausiai pradėti atstatinėti nuošalyje nuo didžiųjų kultūrinių bei politinių centrų esantys miestai. Le

79. Paryžiaus regiono schema (Schéma directeur, iš M. P. Merlin,1969)

Corbusier darbai Marselyje ir Perret'o – Havre bei Amjene išsiskiria tik kaip atsitiktinės išimtys. Tik Penktosios respublikos metais buvo nuspręsta imtis stambaus masto valstybinių urbanizavimo projektų. 1958 metais nustatytos prioritetinės urbanizavimo zonos (*zones à urbaniser en priorité*, ZUP) stulbino savo dydžiu (čia turėjo gyventi 100 000 gyventojų), tačiau tipologiniu ir aplinkos formavimo požiūriu buvo gana įprastos. 1965–1970 metais suprojektuoti *villes nouvelles* (naujieji miestai; čia kalbama apie penkis miestus aplink Paryžių ir dar keturis prie Lilio, Ruano, Liono ir Marselio) buvo nacionalinio plano pertvarkyti didžiulę Paryžiaus teritoriją dalis. Kaip tam tikra pusiausvyra gyventojų santalkai sostinėje buvo pastatyti *métropoles d'équilibre* (atsvaros miestai; Lilis–Rubė–Turkuenas, Nansi–Mecas–Strasbūras, Lionas–Sent Etjenas, Marselis, Tulūza, Bordo ir Nantas). Nors šios naujos gyvenvietės buvo itin didelės, suplanuotos trims ar keturiems šimtams tūkstančių žmonių, bet jas statant atsižvelgta ir į formos, ir į ekologinius reikalavimus. Septintojo dešimtmečio apskaičiavimai, kad gyventojų skaičius 2000 metais turėtų išaugti iki 14 milijonų Paryžiaus rajone ir iki 75 milijonų visoje Prancūzijoje, kitą dešimtmetį buvo ištaisyti, ir siekį didinti projektuojamas gyvenvietes pamažu pakeitė jau esančių gyvenviečių pertvarkymo problema.

Vokietija susidūrė su uždaviniu atstatyti miestus, labai sugriautus per Antrąjį pasaulinį karą. Jie pradėti atstatinėti pagal neatnaujintas teisines normas ir be didelių užmojų. Šio etapo reikšmingesni rezultatai yra daugelio didelių ir vidutinio dydžio miestų centrai – čia buvo atidžiai restauruojami pavieniai svarbūs paminklai, tačiau visiškai nepaisyta bendros miesto struktūros. Tik po 1960 metų imti kurti daug apimantys įvairių *Länder* projektai, tarp jų 1966-ųjų Rūro planas. Sparčiai vystantis ekonomikai, šį pirmąjį – grynosios rekonstrukcijos – etapą greitai pakeitė architektūrinis svarbesniųjų miestų, kaip Frankfurtas, Hamburgas ir Miunchenas, pertvarkymas. Dėl tankaus gyvenviečių tinklo visoje šalyje naujų

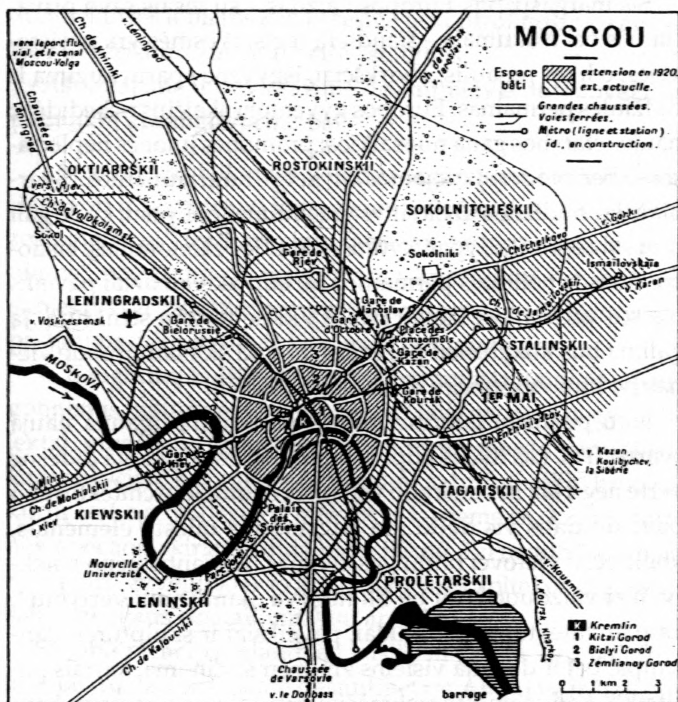
gyvenviečių steigti nereikėjo. Miestelius buvo galima lengvai plėsti, o kai kurie didesni miestai kaip Volfsburgas ir Duisburgas buvo plečiami ribotai, tik Berlynas liko atskirtas ir izoliuotas. 1984 metais Rytų Berlyne bandyta įgyvendinti didžiulė miesto atnaujinimo programa išsaugojant devynioliktо ir dvidešimto amžiaus gatvių tinklą. Po 1989 metų, nugriovus Berlyno sieną, iškilo svarbesnė ir sudėtingesnė – dviejų miesto dalių suderinimo – užduotis. Čia tikriausiai reikės ryžtingai pertvarkyti visą miestą.

Olandijoje miestų planavimas buvo aukšto lygio, pradėta įdiegti vis daugiau nacionalinių aplinkos apsaugos programų – tai upių vagų reguliavimas ir Zuiderzės melioracija. Sukurtas bendras planas tvarkyti vadinamąjį *Randstad* – puslankiu išsidėsčiusius miestus nuo Amsterdamo iki Roterdamo – neleido šiems miestams susijungti ir išsaugojo neužstatytas tarpines erdves. Skandinavijos šalims, Šveicarijai ir Austrijai nereikėjo spręsti neatidėliotinų svarbių problemų ir joms visai neblogai pavyko išlaikyti pusiausvyrą tarp miesto ir kaimo.

O štai Italijai ir Ispanijai nepavyko kvalifikuotai spręsti planavimo problemų. Abiejose šalyse diktatūros trukdė atnaujinti miestų planavimo įstatymus, kurie buvo priimti kitose Europos šalyse. Prie to prisidėjo ir turto valdymo teisės, kurios darė didelę įtaką vėl įvedus demokratiją, atitinkamai 1945 ir 1975 metais. Todėl pastaraisiais dešimtmečiais daugiausia namų statė privatus sektorius. Aplink senamiesčius augo didžiuliai nevykusių formų priemiesčiai, atsiradę dėl spekuliacijos žeme, o miesto valdžia neturėjo jokios bendros planavimo politikos programos. Tiesa, kartais pavykdavo sukurti vieną kitą įdomesnį statinį, tačiau bendrai miesto aplinkai vis vien stigo vieningumo. Pastaraisiais metais, prieš tai pridarius miestams daugybę nuostolių, bandoma pertvarkyti sugadintas miestų aplinkas. Išmoningai ir gana sėkmingai tai buvo padaryta Barselonoje ir keliuose vidutinio dydžio Italijos miestuose – Bolonijoje, Modenoje ir Brešoje.

Rytų Europos valstybėse nekilnojamojo turto nacionalizavimas ne pagerino, bet smarkiai suardė pamatinę miestų struktūrą. Individualių ir kolektyvinių sprendimų dialektika buvo panaikinta, ir planuojant bei panaudojant miesto teritoriją nebeiškildavo susidūrimų su privačiais interesais. Valdžia įgijo neribotą veiksmų laisvę, atsirado didžiulių kolektyvinių projektų, savavališkų ir nepateisinamų, sukurtų tik tenkinant architektų užgaidas ir neatsižvelgiant į susisiekimo bei komercinę infrastruktūrą; jie neatliepė laiko dvasios, atrodė slegiančiai.

Mėginant racionalizuoti visuomeninį planavimą, ypač Lenkijoje, nepavyko išvengti vis dažnesnių bei grubesnių

80. Maskva (iš P. George, *La ville*, Paris, 1952).

klaidų. Be to, techninės priemonės jau buvo susidėvėjusios. Dabar, nuplėšus politinę uždangą, iškilo aikštėn baisus, pražūtingas vaizdas: didžiulė žala ekologijai, milžiniški priemiesčių kvartalai su daugiaaukščiais gyvenamaisiais namais, kurie iš tikrųjų griūva ir jų nebeįmanoma suremontuoti, netvarkomos, nebaigtos formuoti viešosios erdvės, prarastas ir didelių, ir mažų miestų gyvybingumas. Stebina tai, kad Čekoslovakijoje, kuri per karą nebuvo smarkiai sugriauta, keli maži senieji miesteliai liko visiškai nepaliesti (Česky Krumlovas, Hradec Kralove, Kutna Hora), tačiau to kaina – ekonominis ir socialinis atsilikimas; žinoma, taip negalės ilgai tęstis.

Šis margaspalvis Europos vaizdas – su visais savo privalumais bei trūkumais – šiandien, regis, iš esmės yra nusistovėjęs, o likęs pasaulis, atvirkščiai, išgyvena spartų augimą ir didžiules permainas. Europos gyventojų skaičius nebedidėja; naujos statybos gana nuosaikios; pramonės įmonės neplečiamos, bet modernizuojamos ar netgi nugriaunamos. Svarbiausias nūdienos uždavinys yra vidiniai pokyčiai, kurie gali būti sunkūs ir ilgi, ypač Rytuose. Ateities ekonomines, visuomenines ir politines permainos ne taip akivaizdžiai paveiks miestų vaizdą, bet labiau palies vidinę miestų struktūrą. Ją galima bus kokybiškai pagerinti, nes iki šiol tam trukdė vienas po kito vykstantys didžiuliai pokyčiai.

Šiuo požiūriu istorinė miesto paradigma įgauna naują svarbą. Tai, kas liko iš ikipramoninio miesto, įgauna didesnę vertę negu tai, kas atsirado vėliau. Ši nedidelė architektūrinio paveldo dalis vis dėlto yra pagrindinis miesto elementas, konkrečiai vietovei būdingas ženklas, teikiantis peno kolektyvinei vaizduotei; tai ne tik negyva „kultūrinių vertybių", kaip architektūros paminklai, paveikslai ir skulptūros, sankaupa, bet ir dovana visiems žmonėms. Žinoma, kartais pasitaiko, kad ir miesto pakraščiai turi tokią pačią vertę kaip senamiestis, tačiau dažniausiai jie atrodo nepatraukliai ir

niūriai. Šiandien privalome ne keisti senamiestį pritaikydami jį prie šių laikų statybų, kaip buvo daroma prieš šimtmetį, bet, atvirkščiai, keisti naujųjų statybų kryptį atsižvelgiant į senamiestį.

Daugelyje šalių jau seniai įsivyravo nuomonė, kad istorines miesto dalis, kurios dabar tapo šiuolaikinių miestų centrais, būtina saugoti. 1972 metais Europos Taryba ėmė spręsti šias problemas ir skatina tai daryti įvairių šalių vyriausybes. Ypač pažymėtinos *Comité des monuments et sites* (Paminklų ir miestų komiteto) prezidento Alfredo Schmidto pastangos. Labiausiai prie senųjų statybų apsaugos teoriškai ir praktiškai prisidėjo Italija, kur yra garsiausi ir mažiausiai pakitę per industrinį laikotarpį istoriniai centrai (*centri storici*); bet šiems architektūros lobiams kelia grėsmę nekontroliuojamos antrosios dvidešimto amžiaus pusės statybos.

Aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje nusistovėjo šie paminklų apsaugos principai:

– Senamiestis laikomas vientisu organizmu, todėl jį reikia išsaugoti ir restauruoti kaip visumą. Pažangius „architektūros paminklų" restauravimo metodus reikia taikyti ir „eiliniams" pastatams. Konservavimo kriterijumi turi būti ne subjektyvi ir prieštaringa vertės samprata, bet objektyvios pastatų pasiskirstymo ir konstrukcijos ypatybės.

– „Saugotinų kultūros vertybių" samprata išsiplėtė. „Saugotinomis kultūrinėmis vertybėmis" laikomi nebe negyvi objektai, muziejaus eksponatai ar istorinio miesto paminklai, kaip anksčiau, bet gyvenamoji aplinka, turinti tokių bruožų, kurių stokoja modernieji miestai ir kuriems šių laikų istorinėje epochoje skiriama didžiulė reikšmė. Tai nenutrūkstamas ryšys tarp gyventojo ir jo architektūrinės aplinkos ir galiausiai – žmogaus susitaikymas su aplinka.

Šie abu principai glaudžiai susiję su keletu kitų bendrųjų aspektų. Jau šeštajame dešimtmetyje Anglijoje ir Italijoje architektūrinių ansamblių apsauga įtraukta į pagrindinius planus. 1961 metais jie pradėti bendrai taikyti Olandijoje,

1962-aisiais Lenkijoje ir tais pačiais metais Prancūzijoje, priėmus Malraux įstatymą, kuris sukurė *secteurs sauveguardés* (saugotinus sektorius). Tačiau šių priemonių nepakako apsaugoti šias į pavojų patekusias sritis nuo aplinkui vykstančių statybų. Plečiantis priemiesčiams, žemės sklypų kaina miestų centruose pabrango. Tai skatino pelningiau naudoti nekilnojamąjį turtą, todėl senamiestyje beveik nebeliko gyvenamųjų patalpų, nyksta ir kiti tradiciniai pastatų panaudojimo būdai. Gyventojai priversti keltis į priemiesčius, o tai savo ruožtu vėl atsigręžia prieš senamiestį. Norint ištrūkti iš šio užburto rato ir stabilizuoti jau išvystytus rajonus, reikia, kaip ir planuojant naujas gyvenvietes, ryžtingesnių valdžios veiksmų ir visuomeninės bei privačios iniciatyvos. Senamiesčiui gyvybiškai svarbu, kad visos suinteresuotos pusės veiktų ranka rankon siekdamos išsaugoti istoriškai susiformavusio miesto centro įvairovę.

Dabartiniai miestų branduoliai kadaise harmoningai derėjo su kaimo aplinka; tai buvo vadinama „normalumu". Todėl reikia siekti drąsaus tikslo – atkurti šį normalumą ir „normalizuoti" naujuosius miestų priemiesčius nuosekliai juos pertvarkant. Senamiestį reikia ne tik konservuoti bei restauruoti ir, kaip šiandien įprasta, naudoti tik pramogoms bei laisvalaikiui, bet ir sugrąžinti jį kasdieniam žmogaus gyvenimui. Galbūt kada nors ši pusiausvyra bus vėl pasiekta, kaip Mondrianas įsivaizdavo 1931 metais: „Grožį įkūnyti gyvenime: kada nors tai turi būti įmanoma."

Tačiau rimtų praktinių eksperimentų, siekiančių įgyvendinti šią idėją, nėra daug. Tarp jų galima išvardyti kai kurias miestų municipalines programas – Bolonijos (1969–1980) ir Brešos (1975–1990) Italijoje, Bambergo Vokietijoje, Amsterdamo, Roterdamo ir Delfto Olandijoje, Česterio ir Jorko Anglijoje, taip pat nemažai privačių iniciatyvų. Jų vis gausėja, nes visuomenės nuomonė vis daugiau dėmesio skiria šioms problemoms. Šie projektai yra neabejotinai susiję su Europos miesto tradicija, tačiau naujosios pasaulinės architektūros

kontekste jie gali įkvėpti ir neeuropietiškas kultūras. Bendradarbiaujant italų, prancūzų, anglų ir vietos architektams panašūs eksperimentai vyksta islamo šalyse, Pietų Amerikoje, Indijoje ir Japonijoje, šalyse, kurių kultūrinis paveldas gerokai labiau nukentėjo, o jį atkurti pradėta kur kas vėliau. Iškilo grėsmė aplinkai, kurioje gyvena visa žmonijos šeima, o ne paprasčiausiai viena jos dalis, nes šiandienos pasaulyje nebėra tokios dalies, kuri nepriklausytų nuo visumos.

Apmąstymai prie ateities slenksčio

Kokį vaidmenį šiandien turėtų vaidinti miestai Vakarų Europos ekonominės integracijos ir naujai užsimezgusių ryšių su Rytų šalimis kontekste? Kokius naujus poreikius, kliūtis ir problemas iškėlė šios permainos?

1) Europos miestuose atsispindi ilgalaikiai istorijos procesai, kurie prasidėjo kartu su Europos istorija, tęsėsi amžiams bėgant ir kartais šių miestų dėka stiprėjo. Jie įkūnija ne tiek įvairių tautų vertybes, susiformavusias per paskutinius penkis šimtmečius, kiek iš vėlyvųjų viduramžių kilusį vietinį politinį savarankiškumą. Netgi miestai, tik visai neseniai tapę tautinėmis sostinėmis, jau ilgą laiką prieš tai yra buvę provincijų ar sričių sostinėmis, ir jų ryšys su nacionaline valdžia yra prieštaringas: jos įkūnija tą valdžią ir kartu yra jai antagonistiškos. Paryžiaus ir Londono, kurie ilgą laiką plėtojosi nuošaliau nuo svarbiausių abiejų valstybių miestų, pranašumu šiandien niekas neabejoja nei Prancūzijoje, nei Anglijoje. Dabar jie tapo iš tikrųjų pasauliniais miestais. Vis dėlto jų ryšys su likusia šalies teritorija yra gana silpnas, ir tai rodo, kad labai didelių šiuolaikinių miestų plėtrą galima reguliuoti atitinkamomis priemonėmis. Trečiasis pasaulinis metropolis yra Berlynas. Jis stojo į varžybas su abiem pirmaisiais miestais, tačiau per vėlai; be to, jam sutrukdė Vokietijos padalijimas, po kurio atsigauti dar prireiks laiko. Madridui, kurį

Pilypas II pasirinko sostine 1561 metais, Romai ir Briuseliui, sostinėmis tapusiems atitinkamai 1830 ir 1870 metais, pusiausvyrą natūraliai sukuria kiti panašaus dydžio Ispanijos, Italijos ir Belgijos miestai. Olandijoje valstybinės funkcijos visai apgalvotai paskirstytos įvairiems *Randstado* miestams. Hanzos miestai Hamburgas, Bremenas ir Liubekas turi tokių pačių teisių, kaip ir Vokietijos Federacinės Respublikos *Länder*. Habsburgų imperijos sostinės Praha ir Viena šiandien sumažėjo ir tapo dviejų nedidelių valstybių sostinėmis. Miestai, kuriuose įsikūrė naujų tarptautinių organizacijų būstinės – Ženeva, Viena, Strasbūras, Briuselis, – dabar varžosi su tradicinėmis atitinkamų valstybių sostinėmis. Rusijoje istoriškai susiklosčiusi konkurencija tarp dviejų sostinių – Maskvos ir Sankt Peterburgo – dar vis nesibaigia. Tik keliose antraeilėse šalyse – Graikijoje, Rumunijoje, Bulgarijoje bei Portugalijoje, – ir visose neeuropietiškose šalyse sostinė yra akivaizdžiai svarbesnė už provincijos miestus.

Visos Europos miestuose veikia šiuolaikinės vietos valdžios institucijos, kurios perėmė viduramžių autonomiškų bendruomenių funkcijas, kartais netgi tame pačiame pastate. Tačiau tai turi ne tik privalumų, bet ir trūkumų. Viena vertus, asmeninė gyventojų ir miesto valdžios sąsaja skatina akivaizdžią, tiesioginę politinę jų sąveiką. Antra vertus, tai trukdo dirbti aukštesnėms valdžios institucijoms, kurios būtinos šių dienų planavimui, o kai kuriose šalyse, tarkim, Italijoje, tokių institucijų apskritai nėra. Bažnyčios organizacija kuriama remiantis vietos bendruomenės struktūra ir abidvi valdžios, pasaulietinė bei religinė, varžosi netgi mažiausiuose miesteliuose, taigi matyti, kad europietiškai tradicijai būdingi įvairaus pobūdžio bendruomenės saitai.

2) Europos miestai tankiu tinklu išsidėstę gana ribotame plote. Tai mums primena, kaip atrodė „sausakimšas pasaulis", kurio gyventojai šešioliktame amžiuje leidosi į žygius užkariauti visą žemės rutulį. Industrializacijos laikotarpiu šie miestai vystėsi taip sparčiai, kad buvęs jų ryšys su aplinkiniais

kaimais ėmė trūkinėti. Tačiau sąsaja su gamta išliko neįkainojama vertybė, dėl kurios praradimo sielojosi reformatoriai kaip Ruskinas, Morrisas ir Geddesas, o miestų projektuotojai siekė sugrąžinti tai atgal į miestus kurdami viešuosius parkus.

Šiandien į šį ryšį žiūrime dar kitaip, nes apskritai iškilo pavojus ir žemdirbystei naudojamiems, ir mišku apaugusiems žemės plotams. Neeuropietiškose šalyse vyrauja didžiuliai, žmogaus beveik nepaliesti gamtos ruožai, šiek tiek atsveriantys urbanistinės aplinkos trūkumus, o visoje Europoje tapo visiškai aišku, kad gamta pati nebegali atkurti pusiausvyros – tuo turi pasirūpinti žmogus. Pradedant atnaujinti visą aplinką, miestas vėl įgauna naują reikšmę. Kitaip nei kraštovaizdis, išlikę senamiesčiai gali būti harmoningos, ramios, žmogui pritaikytos gyvenamosios erdvės pavyzdžiu. Iš pažiūros tankiausiai apgyventi miestai, kaip Venecija, Bolonija, Briugė ar Praha, kurių pastatai, parkai ir vandens telkiniai tiesiogiai įsilieja į artimiausias apsaugotas atviras erdves, iš tikrųjų sudaro ištisą atskirą pasaulį.

Miestas yra vieta, kur galima bandyti atnaujinti aplinką. Kadangi laikas, kai aplinka buvo harmoninga, dar nenuslinko toli į praeitį ir pusiausvyra iš dalies išsaugota, šis atnaujinimas tikrai bus sėkmingas.

3) Kultūrinių vertybių perkėlimas į muziejų prieglobstį ir pramogų sferą – grožio atsiskyrimas nuo gyvenimo, ką intuityviai nuvokė dailininkai neoplasticistai – tampa tuo pavojingesnis, kuo labiau žiniasklaidos priemonės plečia pramogų sritį ir skatina vartotojų pasyvumą.

Ikipramoniniame Europos mieste, kuriame namų fasadai ne aklinai skyrė viešąsias ir privačias erdves, kultūrines vertybes galima buvo paskirstyti ir panaudoti visai kitaip. Kad ir kur žmogus gyventų ar dirbtų, jį visą laiką supa istorijos persmelkta aplinka. Jis nori matyti ir suvokti grožį nuolatos, kasdieniame gyvenime, ne tik laisvalaikiu.

Šiandien šį poreikį vis labiau pakeičia modernios ryšių priemonės. Vieta ir laikas nebetenka svarbos. Tapybos, skulptūros

ir architektūros kūriniai, teatro spektakliai ir koncertai plinta per knygas, žurnalus, laikraščių priedus, televiziją, plokšteles bei kasetes, ir taip nyksta tiesioginis ryšys su menu, o kartu ir vaizdingumas. Kai japonų kolekcionierius nuperka impresionistų paveikslą už sumą, pranokstančią net ir lakiausią vaizduotę, galima tik spėlioti, kur galiausiai atsidurs šis kūrinys, – greičiausiai kokio nors banko požemiuose.

Konkretus atsakas į šiuos reiškinius yra funkcionuojantis miestas, nubrėžiantis kito kelio galimybę. Meno kūrinių reprodukcijų paklausa vis mažėja, o į parodas plūsta vis daugiau lankytojų, norinčių pamatyti originalus. Jų neatbaido netgi ilgos kelionės. Tačiau meno kūriniai geriau suvokiami, kai jie mus nuolat supa ir priklauso mūsų kasdieniam minčių pasauliui. Mes puikiai suvokiame skirtumą, kokioje aplinkoje – patrauklioje ar nepatrauklioje – geriau gyventi ir dirbti. Pati aplinka tampa meno kūriniu, kuriame galima būti ir gyventi. Atskiri meno kūriniai nebėra apžiūrimi patys sau, skyrium, bet suvokiami kaip sudedamosios konkrečios aplinkos dalys.

Neeuropietiškuose kraštuose, kur miestai išsidėstę toliau vienas nuo kito ir juose ne taip gausu praeities pėdsakų, labai stiprią įtaką daro žiniasklaida. Ji atskleidžia poreikį pašalinti tradicinius laiko ir erdvės apribojimus, būdingus miesto sampratai, ir tai tikriausiai bus didžiausias ateities uždavinys. Nors pačioje Europoje tankus didelių ir mažų miestų išsidėstymas nepadeda spręsti jų socialinių ir politinių problemų, vis dėlto leidžia atsakingai ir aktyviai panaudoti kultūrinį paveldą. Miestas taip pat gali būti tvirtas atspirties taškas vis labiau maišantis ir niveliuojantis kultūroms. Tai priklauso ir nuo miesto valdžios išmoningumo.

4) Nūdienos pasaulyje vėl įgauna reikšmę Aristotelio išsakyta vientisos aplinkos, tobulai atitinkančios žmogaus poreikius, samprata. Tokie buvo atviri antikinės Graikijos miestai. Jų gyventojai, gyvenę ir šiapus miesto sienų, ir už jų, telkėsi aplink didžiulius visuomeninius pastatus. Tačiau Europos

tradicija yra kitokia. Čia miestai atsirado kaip uždari vienetai[7], visomis išgalėmis siekę savarankiškumo. Šiam siekiui pakluso ir vidinės miesto gyventojų lygybės poreikis, ir būtinybė laisvai patekti į miestą supančią vietovę. Šitaip susiklostė sudėtinga, netobula, prieštaringų jėgų suformuota aplinka. Ši tradicija pagimdė nuostabius Venecijos, Sienos, Briugės, Niurnbergo ir dešimtis tūkstančių kitų didelių bei mažų senamiesčių su jų nepakartojamais bruožais, tačiau kartu ir šių miestų vidinius konfliktus ir visuomeninį bei institucinį nestabilumą. Miesto struktūros kokybė yra grįsta taisyklingumo ir spontaniškumo kaita, politinės kontrolės ir privačios iniciatyvos sąveika, kuri arba skatina, arba slopina.

Gyvenimas mieste labai priklauso nuo nekilnojamojo turto pajamų. Jos pradėjo formuoti miesto vaizdą jau tada, kai žlugo visagalė valdžia, o kartu su ja ir uždarų, aptvertų erdvių taisyklė, vyravusi islamo ir Rytų miestuose. Viduramžių ir baroko prekybiniuose Europos miestuose – Genujoje, Florencijoje, Antverpene ir Amsterdame – spekuliacija nekilnojamuoju turtu nebuvo panaikinta, bet labai apribota. Iš tikrųjų paaiškėjo, kad tokios ekonominės konkurencijos sukelta įvairovė visada buvo naudinga. Braižomojoje lentoje suprojektuotą, vienodą miesto planą ji papildė natūraliu atsitiktinumu. Pakanka palyginti, kaip 1607 metais Amsterdamas plėtėsi palei tris Staetso suprojektuotus pusiau apskritus kanalus, ir Jordaano suprojektuotą priemiestį, kur miesto planas formavosi savaime, spekuliuojant žemės sklypais, jokio bendro plano nebuvo.

Praėjus pusantro šimtmečio, šie apribojimai buvo įveikti, kai prefektas Haussmannas pralaimėjo kovą su valstybės tarybos prezidentu Baroche'u, kaip minėjome šeštame skyriuje. Miestui tai turėjo labai didelį poveikį, nes suiro ekonominė ir erdvinė pusiausvyra. Nuo to laiko spekuliavimas nekilnojamuoju turtu įgavo neįtikėtinai didelį mastą. Tačiau nuolatinė politinė visos žemės ir nekilnojamojo turto kontrolė, kuri visiškai nedera su europietiškąja tradicija, negali būti kaip

išeitis. Iš tikrųjų socialistinėse Rytų Europos šalyse jau ėmė ryškėti pražūtingas jos poveikis. Kur kas svarbiau vėl atrasti tinkamą visuomeninių ir privačių interesų santykį. Tai iš tikrųjų yra tik šių dviejų sferų pusiausvyros klausimas, kaip sprendžiant ir daugelį kitų mūsų tradicijoms būdingų problemų.

Idėja sujungti visuomeninius ir privačius interesus, iškelta pirmaisiais dvidešimto amžiaus dešimtmečiais ir labiau susijusi su gyvenamojo meto poreikiais negu su konkrečiu sklypo plotu, siekė būtent šio tikslo. Visuomeninė valdžia įsikiša tuomet, kai miesto struktūra pradeda kisti, o prieš tai ir po to leidžia nevaržomai reikštis privačiai iniciatyvai. Kaip ten bebūtų, iki šiol tai geriausias sprendimas, kaip naujoje visuomeninėje ir politinėje aplinkoje sudaryti sąlygas kurti nors patenkinamos kokybės statybos projektus nenukrypstant nuo istorinių Europos tradicijų. Esmė ne tai, kokia šalis – visuomeninė ar privati – imasi projekto, bet tai, kad abi vienodai dalyvautų procese, kuris vyksta ir planingai, ir spontaniškai.

Visose pasaulio šalyse sykiu gyvuoja trys po viduramžių susiformavusios europietiškos planavimo pakraipos: naujų gyvenviečių geometrinis tinklas, pradėtas taikyti po šešiolikto amžiaus, ir dvi jau esamų gyvenviečių pertvarkymo teorijos, išplėtotos antrojoje devyniolikto amžiaus pusėje ir dvidešimto amžiaus pradžioje. Pirmoji pakraipa vyrauja ten, kur dar apgyvendinamos naujos vietovės, o kitos dvi dažniausiai taikomos tankiai apgyventose srityse. Pavyzdžiui, Jungtinėse Amerikos Valstijose neigiamų reiškinių, kuriuos minėjau, pavyko išvengti: pramoninių rajonų problemos nebuvo tokios sunkios, nes didžiulė teritorija siūlė įvairesnius jų sprendimo būdus, be to, pakako ploto visuomeninėms reikmėms. Apskritai visos šios pakraipos siekė sujungti pačius įvairiausius projektus ir paversti sudėtiniu, kryptingu generaliniu planu, kurį vykdytų kompetetingos valdžios institucijos. Įspūdingiausiai atrodantis mūsų laikų miesto

rajonas – Manhatanas, nors ir pastatytas pagal taisyklingą stačiakampį 1811 metų planą, erdvės aspektu yra nepaprastai įvairus dėl skirtingo pastatų aukščio. Šis miestas, ko gero, atspindi kraštutinumą pasiekusią europietišką urbanistinę tradiciją, kuri šiuo požiūriu atrodo neatskiriamai susijusi su demokratiniu pliuralizmu. Pritariant Aristotelio sampratai apie žmogaus poreikiams pritaikytą miestą, reikia susitaikyti su tuo, kad ją įgyvendinti galima tik tam tikru mastu, bet ne iki galo.

Lygiai taip pat reikia aiškiai suvokti, kad miesto plėtra yra neatsiejama nuo bendro istorijos vyksmo. Būtent Europoje, kuri turi didžiulį istorinių senamiesčių palikimą, nėra prasmės atgaivinti seniai praėjusių epochų metodus bei formas, nuo kurių prasidėjo Europos istorija. Žmogaus ir aplinkos, miesto ir aplinkinių vietovių harmonijos jau nebelaiduoja tradicijų laikymasis. Atvirkščiai, būtinas kritinis požiūris, kuris visada patikrina tai, kas įgyvendinta. Abi urbanizacijos kryptys, atsiradusios po *ancien régime*, šiandien varžosi tarpusavyje, ir neaišku, kuri gi nugalės.

Nuo šių varžybų baigties priklauso, ar pavyks išsaugoti kultūrinį palikimą, – tai svarbu ne tik mums, bet ir ateinančioms kartoms, kurios turbūt geriau mokės jį panaudoti. Na, norint išsaugoti negyvus objektus, pakanka juos restauruoti ir laikyti muziejuje. Tačiau miestą išsaugoti galima tik tada, kai pavyks nustatyti pusiausvyrą tarp visuomeninių ir privačių interesų – kartu jie skatina tobulėti miesto vaizdą ir visą bendruomenę.

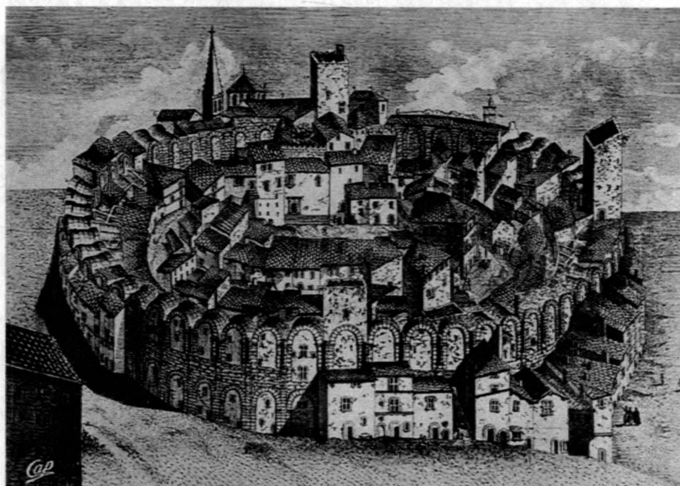
Kaip pavyzdį prisiminkime Veneciją, miestą, kuris toliau nebekinta. Šiame mieste, ypatingame tuo, kad yra pastatytas ne ant tvirtos žemės, bet ant vandens, nevažinėja automobiliai. Tai trukdo miesto plėtrai. Šiuolaikinės technikos priemonės nesunkiai galėjo ištaisyti šią kliūtį, tačiau paaiškėjo, kad to nepakanka. Užsienio šalių spekuliaciniai interesai – pelnas iš griūvančio miesto – yra stipresni už Venecijos gyventojų ir viso pasaulio kultūrinius interesus. Pirmieji laidavo

tai, kad ši padėtis nesikeistų ir blogėtų. Nestinga nei pinigų, nei kitų priemonių, o vis dėlto šis garsusis miestas pačioje Europos širdyje negali būti išgelbėtas kaip funkcionuojanti bendruomenė. Jis tiesiog akyse virsta negyvenamu fonu, kuris naudojamas tik šiuolaikinei „kultūros formai", turizmui.

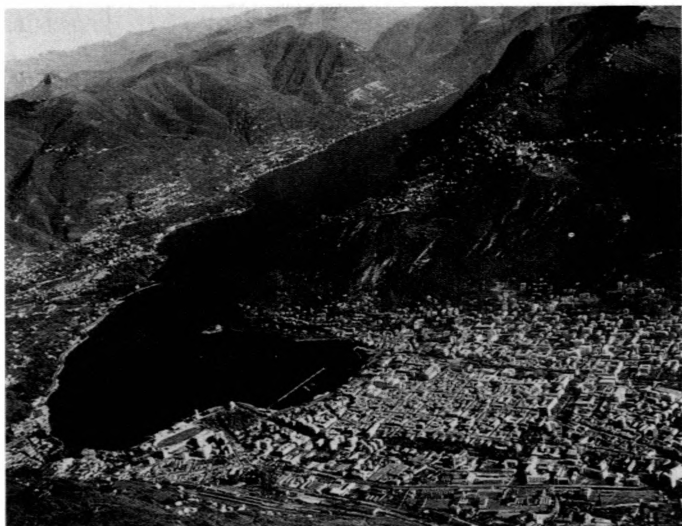
Ši problema liečia ne tik Veneciją ir ne tik Europą, ji būdinga visam šių dienų pasauliui. Johnas K. Galbraithas savo knygoje *Naujoji pramoninė valstybė* (1967) klausė, kodėl mūsų visuomenei nepavyko sukurti miesto kaip harmoningos visumos? Jis išvardijo tris galimas priežastis: pirma, ekonominių veiksnių viršenybė, antra, planuojant daugiausia reikšmės teikiama vertikalumui ir trūksta horizontalios sąsajos su aplinka, ir galiausiai – sprendimus dėl aplinkos priima ne atskiri individai, bet kolektyvai.[8] Suprastėję, be vidinės pusiausvyros nūdienos miestai rodo, kad pasaulyje dabar kažkas yra ne taip. Tačiau dar ne visai suprastėję Europos miestai rodo, kad sukurti harmoningą aplinką įmanoma, ir teikia vilties, kad utopinis geresnės ar bent jau ne blogesnės išorinės aplinkos idealas moderniajai visuomenei nėra toks nepasiekiamas.

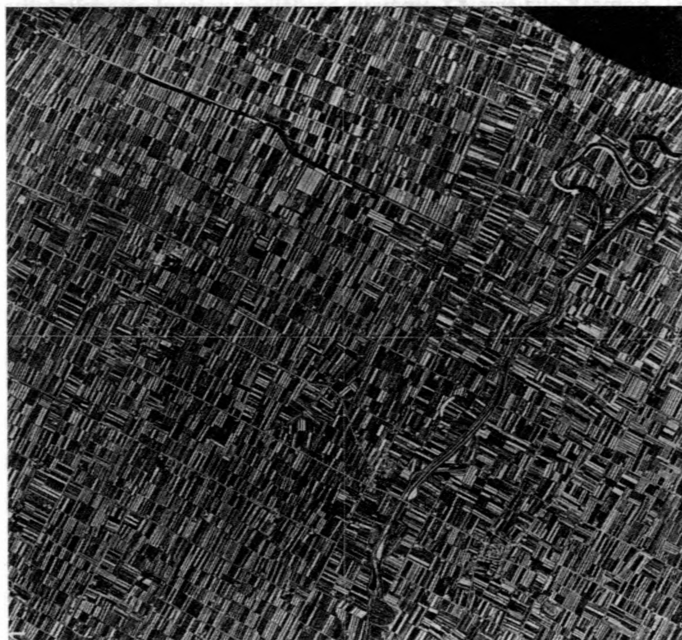

81. Roma. Koliziejus XX amžiaus pradžios nuotraukoje, aplinkui - neužstatyti plotai.

82. Arlis. Amfiteatro vaizdas prieš nugriaunant priestatus.

⇦ 83. Komas. Vaizdas iš viršaus, galima įžvelgti Castrum Romanum stačiakampį.
84. Žemės padalijimas sklypais prie Imolos pagal romėnišką modelį.

85. Segovija. Romėnų akvedukas.
86. Amalfis. Vaizdas iš viršaus.

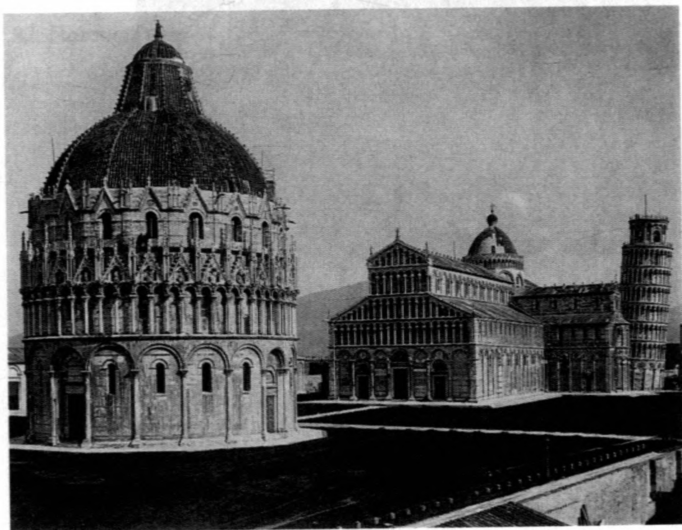

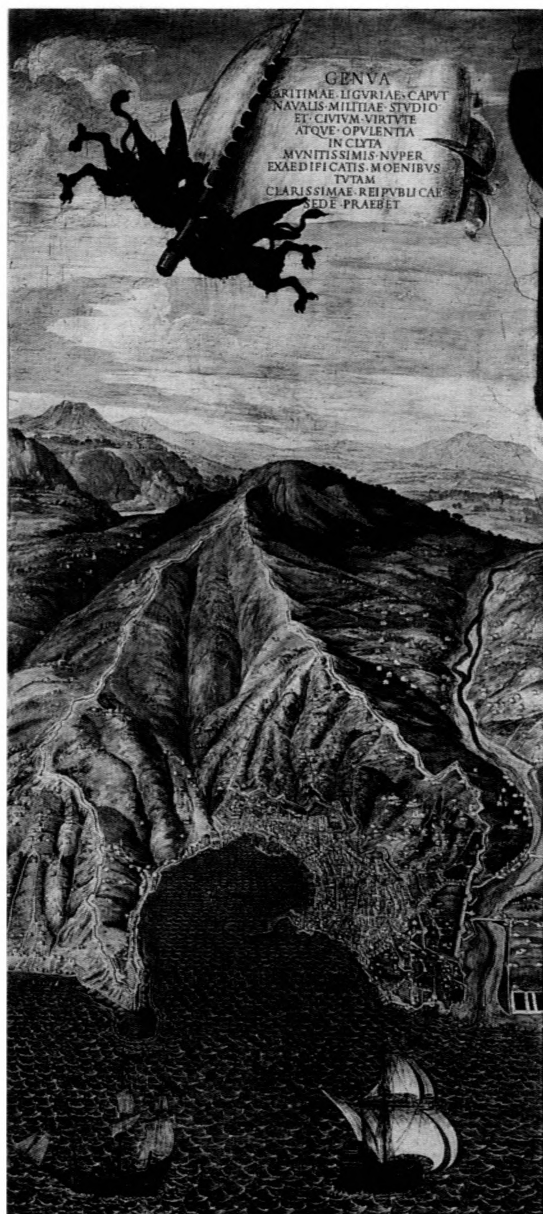

Canal della Giudeca

⇦ 87. Venecija. Vaizdas iš viršaus, tarp Šv. Pauliaus aikštės ir S. Maria dei Frari bažnyčios.
88. Venecija. Ludovico Ughi planas, 1729.

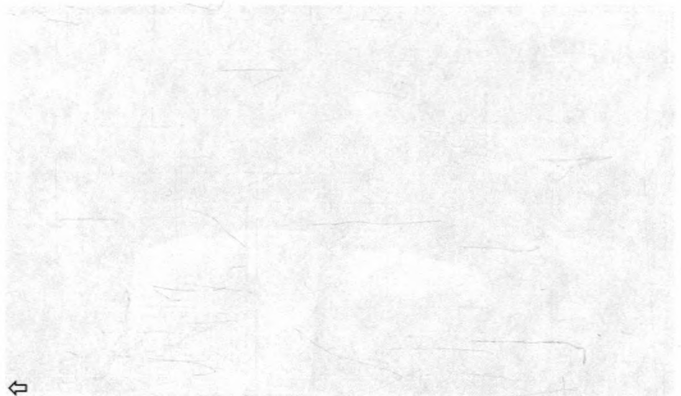

89. Venecija. Šv. Morkaus komplekso vaizdas.
90. Piza. Katedra, baptisterija ir pasviręs bokštas, 1931 metų nuotrauka.

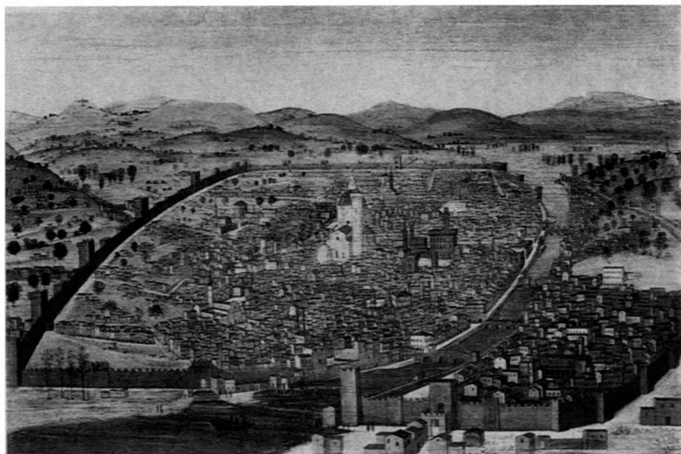

GENVA
ARITIMAE·LIGVRIAE·CAPVT
NAVALIS·MILITIAE·STVDIO
ET·CIVIVM·VIRTVTE
ATQVE·OPVLENTIA
IN CLYTA
MVNITISSIMIS·NVPER
EXAEDIFICATIS·MOENIBVS
TVTAM
CLARISSIMAE·REIPVBLICAE
SEDE·PRAEBET

92. Florencijos vaizdas su Sinjorijos aikšte ir Šv. Kryžiaus bažnyčia.

91. Genuja šešiolikto amžiaus pabaigoje (paveikslo Vatikano žemėlapių galerijoje detalė).

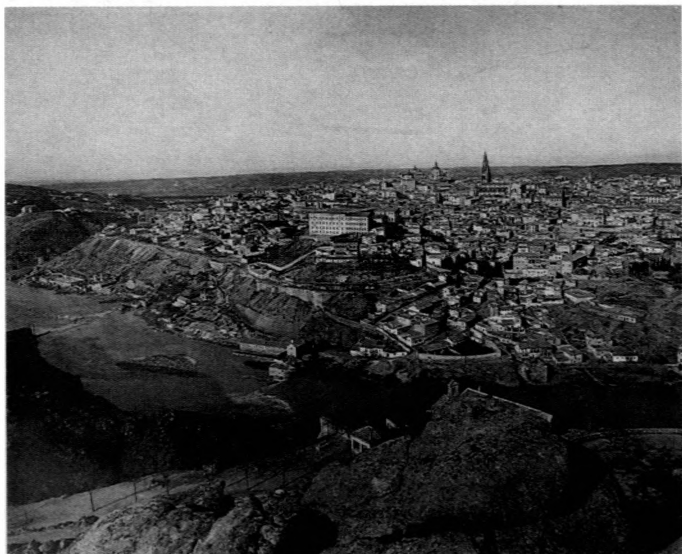
93. Florencijos panorama. Nežinomas XV amžiaus tapytojas (Londonas, H. Biero kolekcija).

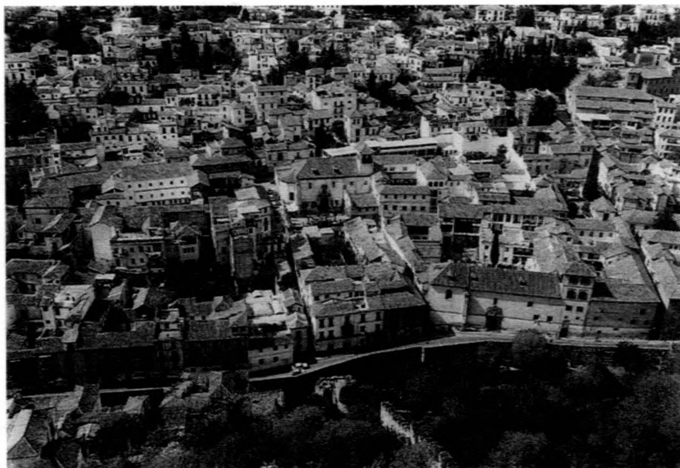
94. Toledas. El Greco paveikslas (El Greco muziejus, Toledas).

95. Siena. Vaizdas iš viršaus, matyti katedra ir Kampo aikštė.

96. Toledas šiandien.

97. Granada. Albaicino dalis žiūrint iš Alhambros.

98. Liubekas. Vaizdas iš viršaus.

99. Ipernas. Viduramžių miesto reljefinis planas.

100. Briugė.
Viduramžių kvartalo
dalis žiūrint iš
rotušės varpinės.

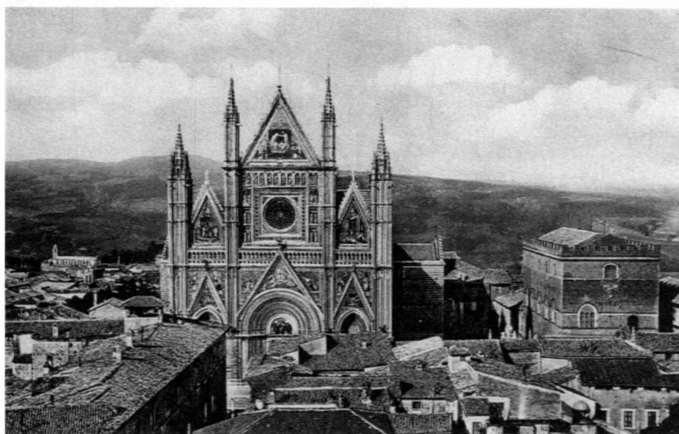
101. Briugė.
Kanalas tarp miesto
ir išorinio uosto.

102 ir 103.
Karkasonas.
Vaizdas iš
viršaus.

104. Solsberis. Miesto vaizdas iš viršaus, centre – katedra.
105. Aigues Mortes. Vaizdas iš oro.

106. Orvjetas. Virš miesto stogų iškilęs katedros fasadas.

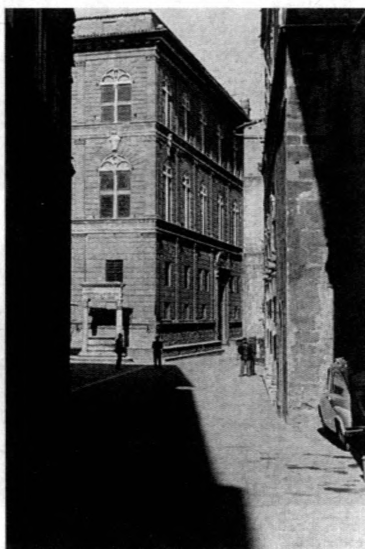
107 Piero della Francesca'os freska. Arecas, Šv. Pranciškaus bažnyčia.

108 ir 109. Florencija.
Du Brunelleschi kupolo vaizdai miesto panoramoje.

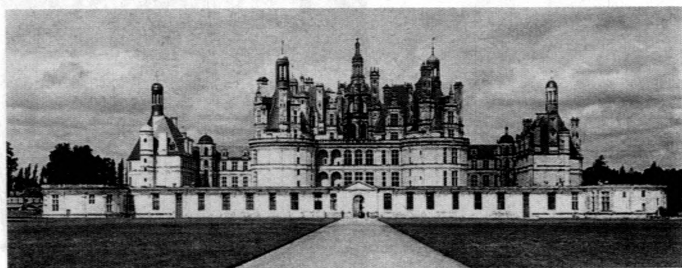

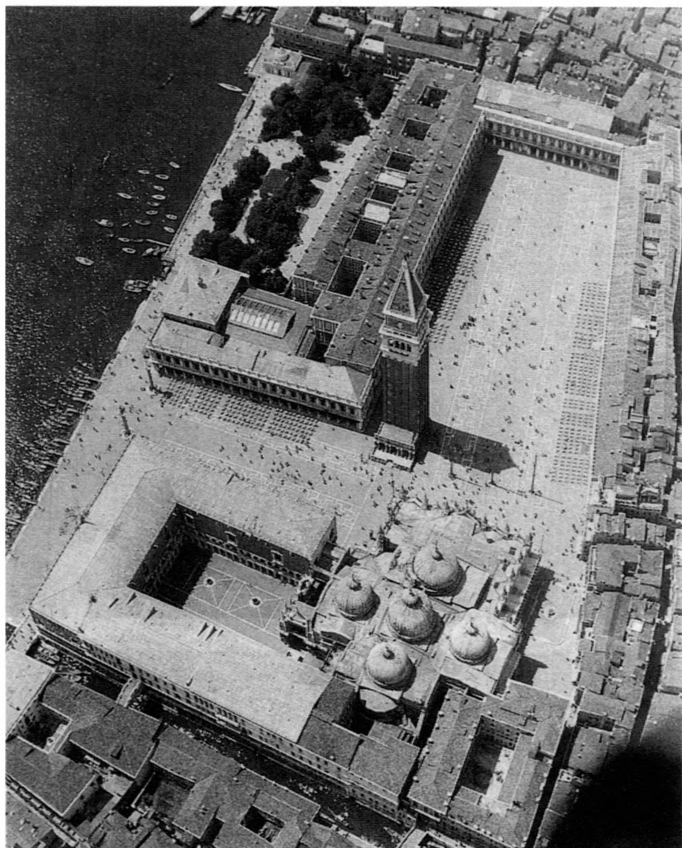
110 ir 111.
Dvi Pjencos gatvės.

112. Urbinas. Vaizdas iš pietvakarių.

113. Chambord. Pilies vaizdas.

114. Venecija. Šv. Morkaus aikštė, suplanuota šešioliktame amžiuje.

115. Bagnaia. Lante vilos vaizdas viduramžių miestelio viduryje.
116. Kuskas. Sacsahuamano tvirtovės sienos.

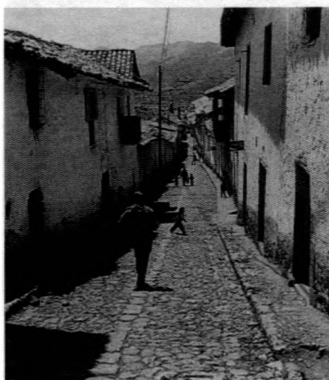

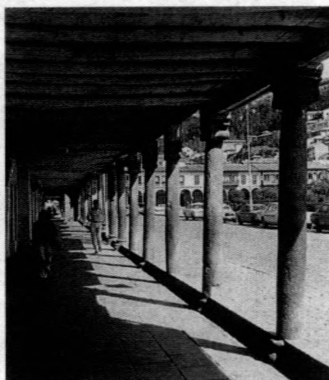

117. Cholula.
118. Guadalajara.

119 ir 120. Kuskas. Dvi senosios inkų sostinės gatvės.
121. Plaza de Armas.

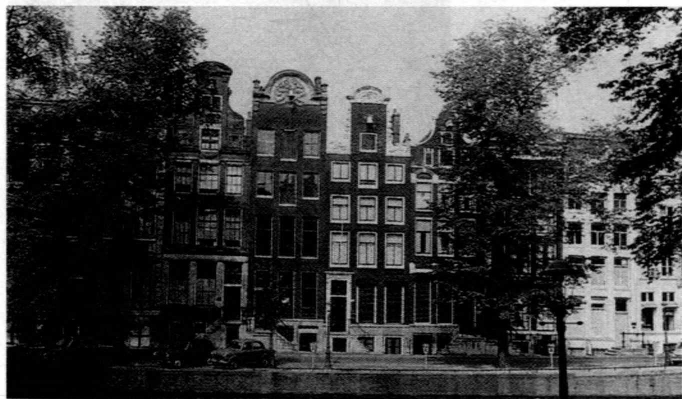
122. Roma.
Šv. Petro aikštė.

123. Roma.
Keturių fontanų ir Siksto gatvių ašies vaizdas.

124. Amsterdamas. Vaizdas iš viršaus, matyti trys lygiagretūs kanalai, pastatyti XVII amžiuje.

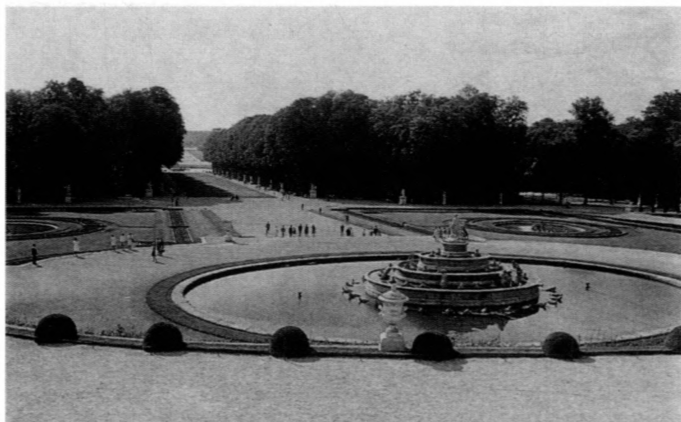

125. Amsterdamas. Pirklių namų fasadų eilė.

126.
Amsterdamas
(H. P. Schouteno
paveikslas, 1770).

127. Vo. Parko vaizdas iš viršaus.

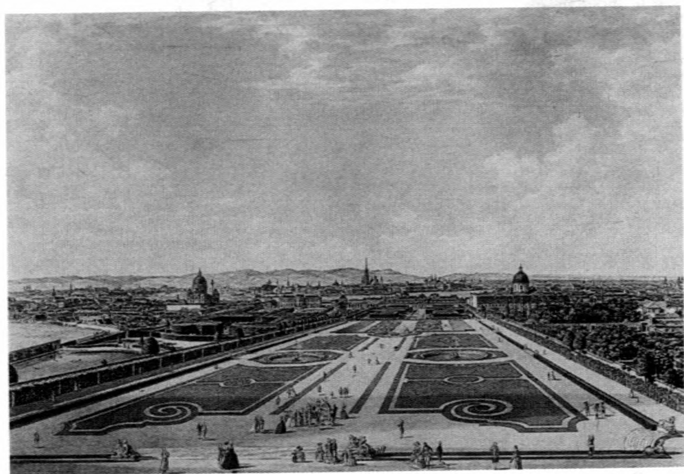

128. Versalis. Didžiojo kanalo vaizdas nuo Latonos fontano.

129. Stourhead. Sodų vaizdas iš viršaus.

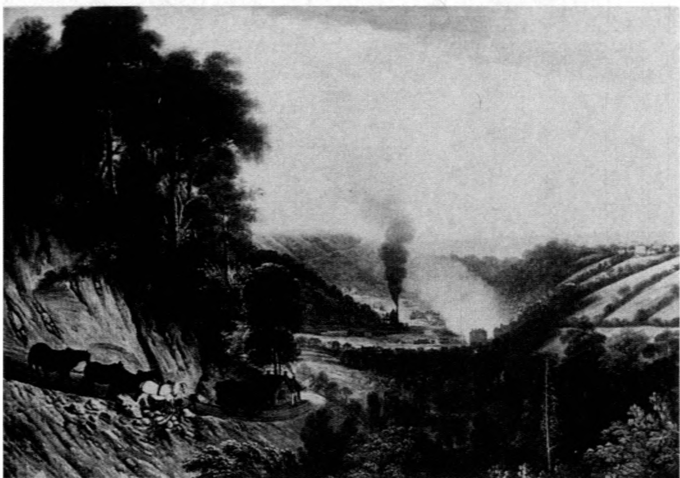
130. Viurcburgas. B. Neumann.

130. Viena žiūrint iš Belvederio sodų.

132. Sankt Peterburgas. Žiemos rūmai prie Nevos (XVIII amžiaus graviūra).

133. Pramonės įsiveržimas į gamtą, XVIII amžius (W. Williams, Coalbrookdale vaizdas 1777 m.).

134. Londonas. Priemiesčio zona.

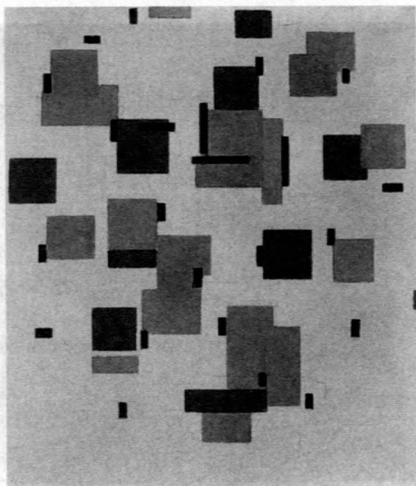
135. Anglijos pramoninis rajonas. Colne slėnis, Jorkšyras.

136. Paryžius. Kapucinų bulvaras, Claude Monet, 1873.
137. Paryžius. Gatvių sankryža ketvirtajame dešimtmetyje.

138. Letchworth.
Vaizdas iš viršaus.

139. Piet Mondrian.
Mėlyna kompozicija, 1917.

140 ir 141. Berlynas. Naujosios Nacionalinės galerijos vaizdas iš išorės ir vidaus. Architektas Mies van der Rohe.

142. Amsterdamas. Vakarinis miesto pakraštys su Sloterplaso ežeru.
143. Londonas. Roehamptono rajonas.

144. Stokholmas. Farstos rajono centras.
145. Cumbernauld New Town. Vaizdas iš viršaus.

148. Venecija. 1966 metų potvynis.
149. Bolonija. Senamiesčio rekonstrukcija.

Pastabos

Pratarmė

1 Ch. Baudelaire, *Les Fleurs du mal*, Paryžius, 1957 [1861], CVI, „Le cygne", p. 240–242.

2 H. Pirenne, *Medieval Cities*, Princeton, 1925.

Pirmas skyrius

1 Ambrosius, *Lettere=epistulae*, Milan, 1988.

2 St Augustine, *The City of God*, New York, 1983 [426].

3 Šumerų įrašas, cit. iš H.Uhlig, *Die Sumerer*, München, 1976; 1 skyrius.

4 Aristoteles, *Politik*, I kn., p. 1252 ir toliau, in Aristoteles, *Die Lehrschriften*, išl. Paul Gohlke, Paderborn, 1959.

5 R. Lopez, *The Birth of Europe*, New York, 1976, p. 15.

6 Tertullian, *De spectaculis*, išl. J.P. Migne, *Patrologia Latina*, 1866, t. I, Paris, col. 720.

7 E. Ennen, *Die europaische Stadt des Mittelalters*, Göetingenas, 1972, p. 58.

Antras skyrius

1 Ibn Hawqal, cit. in L. Di Mauro, *Guida ai centri minori del TCI*, t. 3, Milan, 1985, p. 55.

2 Sabellico (M. Cocci), *Rerum venetarum ab urbe condita*, Venice, 1487.

3 Francesco Sansovino, *Venetia citta nobilissima et singolare*, Venedig, 1581; papildytas G. Martinioni leidimas, Venedig, 1663 (pakartotas Venedig, 1968).

4 Le Corbusier, *Cahiers*, 1934, liepos 4.

5 Iš asmeninio autoriaus pokalbio su profesoriumi G. De Angelis d'Ossat.

6 V. Franchetti-Pardo, *Storia dell'urbanistica dal Trecento al Quattrocento*, Rome-Bari, 1982, p. 197.

7 *A Gift to the Street* yra C. Orwello ir J. Lynch Waldhorno knygos, išleistos San Franciske 1976 metais, pavadinimas.

8 Y. Renouard, *Les Villes d'Italie de la fin du Xe siècle au début du XIVe siècle*, 14 tomų, Paris, 1961–1965, t. II, p. 65.

9 A. Morgado, *Historia de Seville*, Sevilija, 1587, I knyga.

10 H. Pirenne, *Medieval Cities*, Princeton, 1925.

11 P. Lavedan, J. Hugueney, *L'Urbanisme au Moyen Age*, Geneva, 1974, III ir IV skyriai.

12 Šį kolokviumą mini M.W. Beresford, *New Towns of the Middle Ages*, London, 1967, I skyrius.

13 R.E. Park, „The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment", in *The City*, redagavo R.E. Park, E.W. Burgess ir R.D. McKenzie, Chicago, 1925, p. 1.

Trečias skyrius

1 K. Kyeser, *Bellifortis* (c. 1405, Göttingen, Universitätsbibliothek, Cod. phil. 63); „Manuscript of the Hussite War Engineer" (Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Lat. Monacensis 197), pt. 1; Giovanni da Fontana, *Bellicorum instrumentorum liber* (c.1420, Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. icon. 242).

2 F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XV–XVIII siècle)*, t. I: *Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*, Paris, 1979.

3 Genujos aprašymą žr. Francesco Petrarca, *Itinerario in Terra Santa* (1358), redagavo F. Lo Monaco, Bergamo, 1990, p. 42.

4 Laišką apie kopimą į Vento kalną ir Venecijos aprašymą žr. Francesco Petrarca, *Dichtungen, Briefe, Schriften*, redagavo H. W. Eppelsheimer, München, 1980, p. 88–98, 175 ir toliau.

5 Pio II., *I commentarii*, redagavo G. Bernetti, t. 5, Siena, 1972–1976; Pius II., *Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt*, redagavo A. van Heck, t. 2, Vaticano, 1984.

6 J. Huizinga, *Viduramžių ruduo*, Vilnius: Amžius, 1996, 21 ir 22 skyriai.

7 A. Chastel, „Un épisode de la symbolique urbaine au XVe siècle: Florence et Rome, cités de Dieu", in *Urbanisme et architecture*, Paris, 1954.

8 A. Chastel, *Rénaissance méridionale*, Paris, 1965.

9 G. Manetti pasakojimą žr. in L.A. Muratori, *Rerum italicarum scriptores*, III, II; plg. Manetti aprašymą, išspausdintą in Torgil Magnuson, *Studies in Roman Quattrocento Architecture*, Stocholm, 1958, p. 351–353.

10 G. Vasari, *Le vite dei più eccellenti pittori, scultori e architettori*, Florenz, 1963 [1550], t. 3, trečios dalies įvadas, p. 373 ir toliau.

11 A. Chastel, *Le Grand Atelier d'Italie*, Paris, 1965.

12 M. Tafuri, *Venezia e il Rinascimento*, Turin, 1985.

13 Filarete (A. Averlino), *Trattato di Architettura*, redagavo A.M. Finoli–L. Grassi, Mailand, 1972 [1460].

14 F. Doni, *I mondi*, Venedig, 1552–1553; F. Patrizzi, *La città felice*, 1552; L. Agostini, *L'infinito*, 1583–1590.

15 T. Campanella, Poesie, nr. 164, eil. 121–122, cituojama in L. Firpo, *Lo stato ideale della Controriforma*, Bari, 1957, p. 327.

Ketvirtas skyrius

1 P. Chaunu, „Introduction générale", in *Histoire économique et sociale du monde*, ed. P. Léon, 6 t., I tomas: *L'ouverture du monde*, Paris, 1977, I skyrius, p. 15–20.

2 I. Wallerstein, *The Modern World-System*, New York, 1976.

3 L. De Camões, *Os Lusíados* (1572), vertė Otto ir Taube, Darmštadt, 1987.

4 G. B. Teràn, *El nacimiento de la America española*, 1927, II skyrius.

5 Cabeza de Vaca, cit. in J.H. Parry, *Das Zeitalter der Entdeckungen*, München, 1978.

6 C. Lévi-Strauss, *Tristes tropiques*, New York, 1974, p. 74.

7 Toribio Motolina (Fray Toribio de Benavente), *Historia de los indios de la Nueva España*, Mexico, 1941 [1537].

8 B. Diaz Del Castillo, *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España*, Buenos Aires, 1955 [1568].

9 A. Ponce, *Relaciòn breve y verdadera de algunas cosas de las muchas suciederan al Padre Fray Alonso Ponce en las provincias de la Nueva España*, Madrid, 1873 [1584], t. I.

10 A. von Humboldt, *Pittoreske Ansichten der Kordilleren und Monumente amerikanischer Völker*, sąs. 1.2, Tübingen, 1810.

11 P. Cieza de Leon, *Cronica del Peru*, London, 1873 [1554], 35 skyrius.

12 I.F. Espinosa, *Cronica de la provincia franciscana de los apòstoles San Pedro y San Pablo de Michoacan*, Mexiko, 1945 [1751].

13 D. Stanislawski, „Early Spanish Town Planning in the New World", *The Geographical Magazine*, 1947, p. 96.

14 H. Cortés, cit. in F. Guerrero Moctezuma, *Las plazas en las ciudades de la Nueva España*, Mexiko, 1934.

15 *Nuevas Leyes* in Archivio Nacional, Madrid, MS 3017; tekstą žr. in *The Hispanic American Historical Review*, V, 2, 1922, p. 249 ir toliau.

Penktas skyrius

1 Colbert'o pastaba, cit. in P. Lavedan, *Histoire de l'urbanisme*, t. II: *Renaissance et temps modernes*, Paris, 1959, p. 334.

2 C.S. de Montesquieu, *Perserbriefe*, Frankfurt am Main, 1988 [1721], 37 laiškas, p. 69.

3 N. Boileau-Despreaux, *Embarras de Paris*, cit. L. Hautecaur, *Histoire de l'architecture classique en France*, 7 t., Paris 1948, t. II, p. 440.

4 J. de La Bruyère, „Caractères", in *Oeuvres complètes*, Paris, 1980 [1688–1689].

5 1678 spalio 1 laiškas poniai de Sévigné, in R. Bussy-Rabutin, *Correspondance*, 1697.

6 Wordsworth ir Gay cit. in I. Brown, *London*, London, 1965, p. 94.

7 Ibid., p. 68.

8 L. Knyff ir J. Kip, *Le nouveau Théâtre de la Grande Bretagne*, Amsterdam, 1714.

9 Batty Langley, *New Principles of Gardening: Or, The Laying out and Planning Parterres etc.*, New York–London, 1982 [1726].

10 W. Hogarth, *The Analysis of Beauty*, New York, 1973 [1753].

11 E. Burke, *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and the Beautiful*, London, 1957 [1756].

12 Horace Walpole, Essay on Modern Gardening, 1770, in idem, *Anecdotes of Painting*, IV t., London, 1771. Pakartotinis leidimas Londone 1827 metais; to paties aut. *History of the Modern Taste in Gardening* kartu su *Journals of Visits to Country Seats*, New York–London, 1982 [1770–1780].

13 1778 gegužės 14 laiškas Charlote von Stein Vorlico, in *Goethes Briefe*, t. I: *1764–1786*, Hamburgo leidimas, 2, 1968, p. 249.

Šeštas skyrius

1 Ch. Dickens, *Pasakojimas apie du miestus*, vertė Vytautas Petrukaitis, Vilnius: Mintis, 1988, p. 13. Tuo metu prasidėjo industrializacija.

2 J.-D. Le Roy, *Les Ruines des plus beaux monuments de la Grèce*, Paris, 1758; J. Stuart ir N. Revett, *The Antiquities of Athens*, New York, 1968 [1762].

3 J.J. Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Altertums*, Dresden, 1764.

4 E. Chadwick, *A Report on the Sanitary Conditions of the Labouring Population of Great Britain*, London, 1842; F. Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, 1845; L.R. Villermé, *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers*, Paris, 1979 [1840]; J.A. Blanqui, *Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848*, Paris, 1979 [1849].

5 H. Heine, *Englische Fragmente II: London, in Reisebilder III/IV*, Diuseldorfo leidimas, 6, 7/1, Hamburg, 1986, p. 213–215.

6 R. Owen, „Report to the Committe for the Relief of the Manufacturing Poor, March 1817", in *A New View of Society and Other Writings*, London, 1927; C. Fourier, *Traité de l'association domestique-agricole*, Paris, 1822; *Nouveau monde industriel et sociétaire*, Paris, 1971 [1829–1830]; F. Engels, *Zur Wohnungsfrage*, Leipzig, 1872.

7 Straipsnis iš *The Economist*, cit. in J. H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, 3 t., Cambridge, 1950, t. I, p. 545.

8 1850 metų prancūziškojo įstatymo tekstą žr. in L. Benevolo, *Le origini dell'urbanistica moderna*, Bari, 1963.

9 Haussmanno programa cituojama in G.-N. Lameyre, *Haussmann „préfet de Paris"*, Paris, 1958, p. 19.

10 G.E. Haussmann, *Mémoires*, 3 t., Paris, t. II, 1890, p. 310–311.

11 Ibid., p. 311–312.

12 E. ir J. de Goncourt, *Journal*, 1860, lapkričio 18, Paris, 1956; P.J. Proudhon, „La capacité politique", cit. in E. Dolleans, *Histoire du mouvement ouvrier*, Paris, t. I, 1939; A. Delvau, „Les Heures parissienes", Paris, 1882 [1866]; V. Sardou, *Maison neuve* (Vaudeville, 1866, gruodžio 4), Paris, 1867, 2 veiksmas, 12 scena.

13 L. Blanc, A. Picard ir H.K.B. von Moltke, cit. in G.-N. Lameyre, *Haussmann „prefet de Paris"*, Paris, 1958, p. 285.

14 M. Du Camp, *Souvenirs littéraires*, Paris, 1883, įžanga.

15 G. Doré, B. Jerrold, *London, a Pilgrimage*, London, 1872.

16 R. Baumeister, *Städterweiterung in technischer, baupolizeilicher und wirtschaftlicher Beziehung*, Berlyn, 1876; J. Stübben, *Der Städtebau*, Darmstadt, 1890; R. Unwin, *Town Planning in Practice*, London, 1919.

Septintas skyrius

1 J F.C. Turner, *Housing by People*, London, 1976; C. Abrams, *Housing in the Modern World: Man's Struggle for Shelter in an Urbanizing World*, Cambridge, Mass., 1964; G.K. Payne, *Urban Housing in the Third World*, London, 1977.

2 Sapnas pilnas stebuklų! / Likimo išdaiga /
buvau iš ten išvytas / Kaip netikęs augalas //
Ir, kaip dailininkas, besididžiuojantis savo genijumi /
Gardžiavausi, piešdamas paveikslą /
Svaiginantį metalo /
marmuro ir vandens monotonija //
Ch. Baudelaire, *Les Fleurs du mal, Tableaux parisiens*, 1861, CXXXII, *Rève parisien; La mort*, 1861, p. 281.

3 Ibid., *Le voyage*, p. 371.

4 W. Kandinski, „Die kahle Wand", in *Die Kunstnarr*, Dessau, 1929.

5 P. Mondrian in *De Stijl*, 1922 kovas ir gegužė; P. Mondrian, „Pure Plastic Art", in *Plastic Art and Pure Plastic Art*, New York, 1945, [1942], p. 32.

6 F. Osborn ir A. Whittick, *The New Towns*, London, 1963.

7 M. Weber, *Die Stadt*, München, 1921.

8 J.K. Galbraith, *The New Industrial State*, London, 1967.

Bibliografija

Šios knygos tema – Europos miesto ir jo nepakartojamo savitumo istorija, kuri yra neatskiriamai susijusi su pačios Europos istorija, – retai buvo nagrinėjama atskirose studijose. Tačiau su šia tema yra susiję svarbūs straipsniai, nagrinėjantys miestą apskritai arba regioninių miesto bruožų kaitą. Tokių straipsnių pasirodė labai daug. Be to, kiekviena išsami miesto studija, nesvarbu, kokiu požiūriu ji pagrįsta, remiasi daugybe atskirų miestų studijų. Tokių tyrinėjimų yra labai gausu, ypač apie Europos miestus.

Pradėsime nuo bendrų miesto tyrinėjimų. Ši tema, nuo pat pradžių glaudžiai susijusi su Europos istorija, pradėta kritiškai nagrinėti tik naujausiais laikais. Keliais atžvilgiais yra svarbios šios knygos:

M.Weber, *Die Stadt*, München, 1921.
R.E. Park, „The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment", in R.E. Park, E.W. Burgess, R.D. McKenzie (redaktoriai), *The City*, Chicago, 1925.
V.G. Childe, *Social Evolution*, London, 1956.
P. Sjoberg, *The Preindustrial City*, Glencoe, 1960.
A. Toynbee, *Cities on the Move*, London, 1970.
P. Bairoch, *Cities and Economic Development*, Chicago, 1988.

Literatūra apie miestą kaip vientisą organizmą vystėsi kartu su šiuolaikine urbanistika. Daugybė bendro pobūdžio knygų nagrinėja miestų plėtrą visame pasaulyje nuo antikos iki dabartinių laikų. Iš jų paminėtinos:

P. Lavedan, *Histoire de l'urbanisme*, II leidimas, 3 t., Paris, 1952–1966.
L. Mumford, *The City in History*, New York, 1961.
C. Stewart, *A Prospect of Cities*, London, 1952.
F.R. Hiorns, *Town-Building in History*, London, 1956.
E. Egli, *Geschichte des Städtebaues*, 3 t., Erlenbach–Zürich, 1959–1967.
G. Burke, *Towns in the Making*, Norwich, 1971.

A.E.J. Morris, *History of Urban Form*, London, 1972.
L. Benevolo, *Geschichte der Stadt*, Frankfurt–New York, 1983.

Iš sistemingesnių neistorinių studijų galėtume išskirti šias:

E.N. Bacon, *Stadtplanung von Athen bis Brasilia*, Zürich, 1968.
S. Kostof, *The City Shaped*, London, 1991.

Daug įvairių darbų pasakoja apie Europos miestų plėtrą ir planavimą iki viduramžių:

Henri Pirenne, *Medieval Cities*, Princeton, 1925.
F. Roerig, *Mittelalterliche Städte*, Berlin, 1955.
E. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Götingen, 1972 (su išsamia 925 pavadinimų bibliografija).

Panašių darbų, nagrinėjančių vėlesnį porenesansinį laikotarpį, nėra. Paminėsime tik kelias bendras apžvalgas:

W. Braunfels, *Urban Design in Western Europe: Regime and Architecture 900–1900*, Chicago, 1988.
P.M. Hohenberg ir L. Hollen Lees, *The Making of Urban Europe, 1000–1950*, Harvard, 1985.
R.E. Dickinson, *The West European City*, London, 1951, II papildytas leidimas 1961.

Literatūros apie atskirus regionus ar Europos miestų istorijos periodus yra labai daug. Svarbiausi darbai yra šie:

E.A. Gutkind, *International History of City Development*, New York, 1964–1972. Šią seriją sudaro aštuoni Europai skirti tomai:
I tomas: *Urban Development in Central Europe*; II tomas: *Urban Development in the Alpine and Scandinavian Countries*; III tomas: *Urban Development in Southern Europe: Spain and Portugal*; IV tomas: *Urban Development in Southern Europe: Italy and Greece*; V tomas: *Urban Development in Western Europe: France and Belgium*; VI tomas: *Urban Development in Western Europe: The Netherlands and Great Britain*; VII tomas: *Urban Development in East-Central Europe: Poland, Czechoslovakia and Hungary*; VIII tomas: *Urban Development in Eastern Europe: Romania and the USSR*.
K. Gruber, *Die Gestalt der deutschen Stadt*, München, 1983 [1937].
F.L. Ganshof, *Étude sur le développement des villes entre Loire et Rhin au Moyen Age*, Paris, 1943.

J.M. Lacarra, *El desarrollo urbano de las ciudades de Navarra y Aragon en la Edad Media*, Zaragoza, 1950.
J. Lestocquoy, *Les Villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens*, Paris, 1952.
W. Braunfels, *Mittelalterische Stadtbaukunst in der Toskana*, Berlyn, 1953.
A. Garcia y Bellido, L. Torres Balbas, L. Cervera, F. Chueca, P. Bidagor, *Resumen historico del urbanismo en España*, Madrid, 1954.
Y. Renouard, *Les Villes d'Italie de la fin du Xe siècle au début du XIVe siècle*, 2 t., Paris, 1969.
M. Beresford, *New Towns of the Middle Ages*, London, 1967.
C. Bell, R. Bell, *City Fathers: The Early History of Town Planning in Britain*, London, 1969.
M. Aston, J. Bond, *The Lanscape of Towns*, London, 1976 (apie Angliją).
G. Duby (redaktorius), *Histoire de la France urbaine*, 5 t., Paris, 1980–1985.
D. Friedman, *Florentine New Towns*, Cambridge, 1988.

Tokioje bendroje studijoje kaip šioji neįmanoma išvardyti visų monografijų apie atskirus miestus, todėl paminėsime tik keletą jų:

J.A. Franca, *Une ville des Lumierès, la Lisbonne de Pombal*, Paris, 1965.
A.J. Youngson, *The Making of Classical Edinburgh*, Edinburgh, 1966.
H. Bobek ir E. Lichtenberger, *Wien, bauliche Gestalt und Entwicklung seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Graz-Cologne, 1966.
J. Haddon, *Bath*, London, 1973.
G. Pfeiffer, W. Schwemmer, *Geschichte Nürnbergs in Bilddokumenten*, München, 1970.

Apie Romą:

I. Insolera, *Roma, immagini e realtà dal X al XX secolo*, Rome-Bari, 1980.

Apie Paryžių:

M. Poete, *Une vie de cité, Paris*, 3 tomai ir albumas, Paris, 1924.
L. Bergeron (redaktorius), *Paris, genèse d'un paysage*, Paris, 1989.

Apie Londoną:

S.E. Rasmussen, *London, the Unique City*, Harmondsworth, 1934.

Literatūra apie paskutinįjį Europos miestų laikotarpį po industrinės revoliucijos yra neatsiejama nuo šiuolaikinio miesto ir jo planavimo studijų. Paminėsime keletą svarbesnių:

F. Mancuso, *Le vicende dello zoning*, Milan, 1978.
T. Hall, *Planung europäischer Haauptstädte: zur Entwicklung des Städtebaues im 19. Jahrhundert*, Stockholm, 1986.

Apie devyniolikto amžiaus pabaigos Prancūziją:
D.H. Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*, Princeton, 1958.
A. Sutcliffe, *The Autumn of Central Paris: The Defeat of Town Planning 1850–1970*, London, 1970.

Apie Angliją:
H.J. Dyos ir M. Wolff (redaktoriai), *The Victorian City*, 2 t., London, 1973.
J.T. Coppock ir H.C. Prince, *Greater London*, London, 1964.
F.J. Osborn ir A. Whittick, *New Towns*, London, 1963.

Apie šiandienos padėtį:
P. George, *La Ville, le fait urbain à travers le monde*, Paris, 1952.
R.E. Dickinson, *The City Region in Western Europe*, London, 1967.
R.A. French ir F.E. Ian Hamilton (redaktoriai), *The Socialist City*, Chichester, 1979.

Rodyklė

Turinys

SL 014. Leidykla „Baltos lankos“, Mėsinių g. 4, 2001 Vilnius
Spausdino AB „Vilspa“, Viršuliškių sk. 80, 2056 Vilnius. Užsakymas 531.

Ant aplanko:
Augusto laikų Romos schema
(1527 metų graviūra)

Knygų serija *Europos kūrimas* atsirado jungtinėmis Europos leidyklų pastangomis – *C.H. Beck* leidykla Vokietijoje, *Blackwell* Didžiojoje Britanijoje ir JAV, *Seuil* Prancūzijoje, *Critica* Ispanijoje, *Laterza* Italijoje. Vėliau prie jų prisijungė ir leidėjai iš kitų šalių.
Šios serijos temų spektras labai platus: idėjų istorija ir jos santykis su visuomenės, tautų ir valstybių istorija. Serijos knygos informatyviai ir įtaigiai nagrinėja svarbiausias tautų ir jų kultūrų problemas.

Europos miesto istorija, teigiama šioje knygoje, neatskiriamai susijusi su pačios Europos istorija, todėl autorius išties skrupulingai tiria fizinę miesto formą, jos kaitą, atskleidžia sąsajas su bendriausiomis Europos kultūros nuostatomis. Kad ir kur žmogus gyventų, jį visą laiką supa istorijos persmelkta aplinka. Miestas – tai savitas dabarties bei praeities bendravimo būdas, sykiu jis nubrėžia ir ateities kryptį, tai mūsų įsipareigojimas būsimoms kartoms.
Autoriaus manymu, tik atidžiau pažvelgę į europietišką miesto tradiciją, seniai peržengusią geografines žemyno ribas, dar kartą apmąstę istorinę miesto kilmę, atmetę savo arogancią, gal rasime atsakymą, kaip industrializuotame pasaulyje įgyvendinti Aristotelio idėją apie miestą kaip žmogaus būties tobulinimo vietą.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos fondui. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA